

Корнелій ІРОД

СВЯТО

Ранок

роман другий

Редактор: *Михайло ТРАЙСТА*
Техноредагування: *Ірина МОЙСЕЙ*
Обкладинка: *Ірина МОЙСЕЙ*

Референти: *Іван РЕБОШАПКА*
Володимир АНТОФІЙЧУК
Михайло ТРАЙСТА

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
IROD, KORNELI

Sviato : roman / Korneli Irod. - București : R.C.R Editorial, 2020-4 vol.

ISBN 978-606-745-089-7

Vol. 2. : Ranok. - 2020. - ISBN 978-606-745-092-7

821.161.2

Наклад фінансований
СОЮЗОМ УКРАЇНЦІВ РУМУНІЇ

Корнелій ІРОД

СВЯТО

РАНОК

роман другий

Видання 2-ге доповнене

Видавництво RCR EDITORIAL

Бухарест - 2020

МОТТО:

**«Отче Мій, коли можна, – нехай
омине ця чаша мене...»**

(Мм. 26, 39)

Книга перша

1.

Хоч уже квітень, перед вербною неділею над Златною лі- ниво закружляли мокрі пушисті сніжинки, мов п'яні мотилі. В небі було повно їх, наче хтось розпанахав величезну перину. Вони безшумно спускалися вниз, але вже над самими даха- ми хат вагалися на мить – вертатися назад у небо чи осідати на землю? – боязко торкалися дахів та гілок дерев і тут же гинули, ніби й не сідали на дерева, на хати чи на землю, а тонули у глибоку літеплу воду. Через годину мотилів ставало все менше й менше, а дерева й хати виглядали наче скупані, протряхлі попередніми сонячними днями стежки покрились слизькою зміїною шкіркою. Лиш по ярах Глиниць, по ровах і в лісі сірі латки торішнього снігу ледь притрусило питльованою мукою, але ненадовго, бо вони скоро знов спопеліли.

І вона визирала Міцю Грицеву – пляшку олії обіцяла їй, та, видно, сусідка грошей не знайшла чи що, бо надто бариться. Сіла Івона на ослін біля вікна, склала руки в придолок, ди- виться. Крізь мутну шибку її погляд обминув неродючий горіх, перестрибнув через хвіртку на пусту вулицю, де тонули сполошені сніжинки немічної вже зими. Е, в цьому році вже не те, що два роки тому. Адже в '42 морози ще тріщали аж на самий Великдень. А тепер зарання дихнуло весною, хоч, он, сніг ще дуріє... – думалося Івоні, хоч голова в неї забита іншими гризотами.

У Златні люди надіялися, що четвертий рік війни буде й останнім. Правда, про хід фронтових подій ніхто нічого не знав, бо з надісланих златнянами поштових листівок із синьою діагоналлю дарма щось дізнатись про саму війну. Останнім часом хтось розніс по селу чутку, що скоро надійдуть москалі, які, мовляв, розстрілюють людей, землю відбирають, заганняють усіх у якісь колгоспи, де прийдеться людям їсти гуртом із спільного казана. Чутка вешталася по селу ще чужа, неприсвоєна, нікого ще не лякала, наче й не загрожувала златнянам, стільки часу, скільки фронтовики писали із далеких незнаних їм місць, що здорові вони, слава Богу, – жодний не хворів, не голодував, не перемерз, не ранено його... – дуже додому хочеться і надіються, що невдовзі таки вернуться. А дома що? Чи здорові всі – діти, жінка, батьки, худоба? А поле родило? Читаючи листівки, можна було подумати, що воїнам вже й не так погано там живеться, якби не так далеко від домівок. Лише повідомлення, які розносив час від часу по селу Іван Москалюк, насунули на Златну смертельний сум. Бо спустошене відходом майже всіх молодих чоловіків село так же судорожно, як на самому початку війни, сприймало кожне повідомлення про пропалих чи полеглих. А було ж їх чимало. І в Златні, і по сусідніх селах. Чи не кожного місяця голосила інша жалобна мати, інша вдова, інші сироти. Як тільки хтось почує, що в Рипі, в Килибанчині чи в Долині прибув із фронту котрись покалічений, поранений чи якийсь щасливець на короткий урльоп¹, златняни подавалися щодуху в сусідні села розпитувати про своїх – чи дійсно бачив хтось, що мого куля вбила, а мій де і як пропав, чи, може, повідомлення помилкові?.. Та ніхто з тих, що прибули не знав

¹ урльоп – відпуска (від нім. *Urlaub*). (К. Ір.).

нічого, не чув – всі вони порозкидані по різних полках, по інших нечуваних фронтах.

Від Ілаша давно не було листівки, та Івона нікуди не ходила, не розпитувала, хоч потерпала, що сьогодні-завтра старий Москалюк може й їй принести повідомлення... Не так уже й тремтіла вона за його життя, але за останні роки переконала, що без Ілаша маєток не те, що не росте, а навіть зменшується. Відколи вкрали у неї гроші – жандарми так і нічого не рознюхали й по сьогоднішній день, – а писар відкупив за півдарма олійницю, в господарстві все виходить якось тупо, гроші, хоч і назбиралося їх трохи, тепер позбавлені чомусь колишньої вартості і насолоди. То погано зерно продасть, то між вівцями ялових багато, то, як торік, корова здохне, то, скільки ще лишилося з колишньої олії, продасть навиплат, чи вже зовсім не приходять купувати, як ось Міця сьогодні...

Мотилі вже не кружеляють. Під шопою Михайло коле дрова – мама послала. Віктор допоміг попиляти кілька полін, і тепер Михайло гепає раз у раз у дровітню, Івонині думки розполошує. А її очі – десть на вулиці.

Із гостинця, попід заплаз, хтось повільно піднімався стежкою на горішній кут. Поки що над заплазом видно тільки мокру баранячу шапку. Івона слідить байдуже за втомленою ходою мокрої шапки, але раптом зривається з лавиці:

– Та це ж старий Москалюк... – упізнала вона прохожого вже перед своєю хвірткою й подалася квапно на ґанок, а звідти до заплазу.

Іван Москалюк ступав обережно, щоб не сковзнутись на слизькій стежці, дивився собі під ноги.

– Бадіку!.. – покликала його Івона, хоч сама не знала, про що саме буде питати.

З-під шопи вибіг і Михайло.

Старий зупинився, повернувся важкувато і в ту ж мить змахнув руками, шукаючи опори, бо неслухняні ноги посунулись вниз по слизькій стежці, але тільки півкроку, далі смішно піднялись вгору, і Москалюк гепнувся під самий заплаз, аж шапка зіскочила йому з голови.

– А що, знайшли-сте щось, вуйку? – безлично зареготав Михайло.

– Ану не шкірся, псярнику! – блимнула Івона на сина. – Іди борзо та допоможи чоловікові піднятися...

Михайло вибіг на вулицю, сміючись простягнув Москалюкові руку, але барабанщик злісно лупнув на нього, потім став навколішки й підвівся по-старечому, пробуючи зітерти долонею з колін грязь, та вона ще більше розлазилася по його білих гачах. Нарешті Іван Москалюк виструнчився, потер трохи попереk, лупнув ще раз на усміхненого хлопця, далі вирвав з його простягнутої руки свою мокру шапку, насунув глибоко її собі на голову і аж тоді глипнув на Івону:

– Нема тобі, молодице, ніякої новини... – кинув і потеліпався вгору, але вже не слизькою стежкою, а попід заплаз торішньою травою.

– Слава Богу, – перехрестилася Івона, коли зрозуміла, що таки через неї упав старий, та ще й обляпав білі гачі й сардак.

Івона ще стояла біля хвіртки, коли Москалюк, пройшовши кілька дрібних кроків по траві, зупинився, надто обережно повернувся і аж тоді крикнув їй:

– Та якась новина є... Не знаю лише, наскільки вона тебе цікавить: вернувся Петро Горбачів!.. – кинув він і вже спритніше пішов геть.

Івона наче окропу хлюпнула: засторопіла, прикривши долонею рот. Серце раптом чомусь йойкнуло, у вухах протяжно

задзвеніло, в очах спалахнули болючі вогники, а ноги вгрузли в мокру землю.

– Ма'... Чуєте, ма'? – пристав Михайло. – То котрий Петро? Ма'!.. – сіпнув він її за рукав. – Отого діда Горбача, которого, коли почав я ходити до школи, знайшли мертвого тільки через тиждень у його халупі, що аж черв'яки розплодились? Того, ма'?

– Та відчепись і йди до свого діла! Ти дров уже наколов?

– Наколов...

– Агій! Дарма з людьми поговорити... Іди покутай у стайні, постели під маржиною, у свинарнику почисть. Невже роботи не знайти тобі? Іди, не валяйся, ще й старих людей назбитки береш: ге-ге, найшли-сте щось, вуйку?.. – перекинула Івона сина. – Марш з-перед мене!

З кута через толоку прямувала Міця Грицева. Побачивши її, Івона – не було в неї охоти ні з ким говорити – подалася на подвір'я, але збагнула, що Міця йде до неї, адже олії обіцяла їй. Почекала неохоче за хвірткою.

– Ото начекалися ви мене... – стала вибачатися Міця. – Я грошей не находила, – усміхнулася вона насилу, – а ви, видай, на виплат не дасте...

– Ні, – потім додала холодно: – Ходім у хату...

– Я так і думала, тому взяла мамині церковні гроші, – не переставала Грицева говорити, йдучи вслід за Івonoю. – А без олії не обійдешся... А що, вам, може зле, сусідко?.. – запитала Міця, коли наздогнала Івону на ганку. – Ви така бліда...

– Та ні... Я напудилася трохи... Іван Москалюк посковзнувся й упав, бідний, ось тут, перед нашою хвірткою. Ну, старий же...

Міця сіла на ослін, поставивши на стіл зелену літрову пляшку з перев'язаною засаленою мотузкою шийкою і мідяний гріш.

– Дайте лиш півока...

Івона вхопила пляшку – гріш уже прилип до її долоні, – рипнула дверима, пробігла через хороми і зайшла у комору. Міця обзидала хату. Дивилася то на вовняну з узорами вереню, то на мисник, де, крім мисок, були виставлені й панські полумиски, то на розписаний, мов поливаний гладун, припічок. Тепло, чисто, підлога вистелена згрібним лавником. «Угідна жінка... – подумала вона трохи похвально, трохи заздрісно. – Та й не так трудно пана вдавати, коли гаман грішми набитий...»

Раптом щось гримнуло в хоромах, лопнуло дзвінко, і Міця скочила злякона на ноги, наче кіт, котрого піймали, що шарить ринками. Згодом, коли почула, що Івона щось злісно мурмотить, заспокоїлася – бо що вона кінець кінцем скоїла: роздивлялася по хаті? – і вийшла у хороми до сусіди. Серед підлоги – на гамуз розбита її зелена пляшка. Жовто-зеленкувата гарбузова олія розпливлася, затопивши дрібні осколки.

– А що, упустили-сте?..

Івона не відповіла, а тільки дивилася якось безглуздо на розливу олію, а Міця повела далі:

– Ади, ви через мене накиринили... Дайте мітлу і якусь бляшку, я зберу побите скло, потім витру мийкою...

Та Івона, ніби проснувшись, раптом забіткалася. Мовчки забігла у хату і, вернувшись незабаром з повними пригорщами попелу, стала засипати олію, знов забігла і знов засипала, поки серед хорім наросла купка білявого дерев'яного попелу.

– Нехай попіл виссе все з підлоги, потім змету... – заговорила Івона наче сама до себе, після чого вже голосніше: – Є у мене півоківка, іду налити вам олії...

Міця ждала ніяково у хоромах, думала щось сказати, коли принесуть олію, щоб якось розвіяти неприємність моменту. Так, запитає про дітей. Хоч хлопців бачила вона під шопою, коли увійшла на подвір'я, а про дівчат знала, що вони після обіду у школі. «А ваш писав з війни?» – запитає ще, хоч фронтові листи подія неабияка і, як тільки комусь приходив – зразу знало все село, навіть і те, що в нім написано. Але Івона винесла олію і так рішуче подала Міці пляшку, що та промовчала задумане і без слова вийшла з хорім на ґанок. Івона провела сусідку, засунула за нею хвіртку, потім покликала хлопців:

– Вікторку, занеси дров під припічок, а ти, Михайле, візьми березову мітлу, та не оту від гною, і йди у хороми – там треба замести. Потім, до вечері, підете погратись...

Брати стали викрикувати з радості – це ж така рідкість, щоб мама без благань та умовлювань сама пускала їх на вулицю.

– Ану не галасуйте і йдіть мерщій робити те, що я казала! Вас тільки пусти пустувати... Глядіть, щоб я увечері за вами не посидала! Чуєш, Михайле? Я з тобою говорю. Як повиходять діти з школи, щоб ви мені були дома, чуєте! І до Янчикових не йдіть: там ще Віктора навчуть курити... Бо ти в мене, Михайле, уже смолиш, як Оглон!..

Сама вона забігла до хати, задоволена, що нарешті залишиться тільки зі своїми думками, ніхто вже не мішатиме їй. Та чомусь відганяла вона оті думки, ще боялася гадкувати про те, про що їй дуже хотілося думати. Добула з-під ліжка картоплі, взялася чистити. Зварить, потовче, замісить ячмінною мукою і приготує варениці. Зжарить цибулі в конопляній олії, залле в макітрі гарячі варениці й буде мудра вечеря. Діти дуже смакують їх.

Такими роздумами Івона пробувала відігнати настирливі думки, які просилися з душі у голову. Вона відкладала момент зустрічі з ними, боязко, але і з певною насолодою небезпеки. Зграя тих думок віддалялася на мить, потім знов кружляла навколо неї, і Івона знала, що, може, не зараз, не через хвилину-дві, а через півгодини вже не стерпить і пригорне давні, милі, майже забуті думки. Ще дівочі, світлі й заплакані...

Що ж? Вона не бігала нікуди, не розпитувала, а сам Іван Москалюк сказав... Значить вернувся нарешті Петро! Який він? Як зустріла його пуста батьківська хата? Де ж він барився? Бо з криміналу повинен був вийти ще два роки тому? Скреслювала вона кожний рік його ув'язнення і відраховувала від отих дванадцятьох, а коли відрахува й останній і Петро не з'явився, Івона востаннє зрозуміла марність свого життя. І до цього вона знала, що її життя назавжди заковане: п'ятеро дітей, маєток, Ілаш. Таке не кинеш усе і підеш до любого жити! Про таке Івона навіть не думала, але плекала невиразну надію, що, коли вернеться Петро, течія її життя зміниться. А як саме зміниться, вона не знала. Знала тільки, що дуже ждала, як ніколи в житті, щоб той Петрів строк збувся. А коли нарешті пройшов і дванадцятий рік, і Петра все ще не було, Івона відчула боляче марність свого чекання. Не дочекається їй Петрового повернення, а якщо навіть вернеться, тоді що? Яка їй радість? Так проминули ще два роки, і тепер, ось, Петро вернувся. Невже сидів він донині? Чи, може, був на війні? Ні, бо ади Квачів зять, Вікентій, посидів у тюрмі один тільки рік і його уже не посилали на фронт. Чому ж Москалюк не розказав їй усе, подрібно? Може, Петро не має що їсти, чи поліно дров, щоб погрітись у пустій хаті?.. Чим їй стати тепер Петрові в пригоді? Харчів послати, а, може, грошей?

Та ким? Самій не піти їй і дітей не пошле. З ким порадитись? Аспазії Кулуневій про таке не скаже. До батька Ґадóса аж ніяк з таким ділом не підеш! І не тому, що в нього душа чорна від суму – від синів, відколи забрали їх на війну, жодної вістки не отримав, – побігла би до мами в Килибанчину, а татові, що скаже?!

Гуло в Івониній голові, як в осиновім гнізді. Глибокий відчай почав охоплювати її, ніж і картопля упали в придолок, безвихідне становище приголомшувало її. Та раптом просвітилось в Івониній голові: чи не піти їй до попа порадитись? Новий панотець, всі замітили, не те, що Постевка: лагідний, смирний, доброзичливий, слово тепле для кожного знайде. Бідована, видно, людина, коли здавна, кажуть, вдовує, сам дітей своїх доглядає. Піде вона таки до панотця. «Цілую руку! Ось так і так, милостиню хочу комусь послати...» Але з тією умовою, щоб ніхто не знав. Навіть той, кому вона посилає! А якщо відмовить або, ще гірше, комусь скаже, то така чутка розлетиться по селу, що годі буде з хати вийти...

Зграя думок не тільки оволоділа Івною, а стала скоро розмножуватися, полонила не лише голову й душу, а всю її, думки розбіглися дрібними пекучими мурашками по всьому тілі. Напруга наростала з кожною новонародженою думкою і не давала опам'ятатись. І вона відчула, як наступає щось нестримне, щось понад її силу, щось таке, від чого ось-ось лопне. Та поки настало те невідоме й страшне, вона заплакала. Тихо, гірко, рясними сльозами.

2.

Найменший з трьох Оглонових синів був німий. Сюньом називали його. Не німим народився він, а онімів незадовго після того, як сповнилось йому п'ять років. Одного дня взяв його старший брат корову пасти попри залізницю. Підобід хлопчина заснув біля шлагбаума під вербовим кущем. Раптом над'їхав поїзд, свиснув, наче несподіваний постріл, і загуркотів страшним заліззям. Від переполоху хлопець онімів і таким залишився по сьогоднішній день.

Бачила Івона хлопчину щодня – він, мабуть, ровесник її Михайла, – коли проходив попри їхній паркан: вранці у ліс із великою залізною клюкою на плечі, якою, певне, прив'язавши дротом до довгої жердини, ламав з буків сухі гілляччя, а підобід, іноді й пізніше, вертався з лісу і ніс великий оберемок товстого хворосту, перев'язаного трьома грабовими ожевками¹. Щоразу оберемок був мудро вкладений і туго зв'язаний, щоб ніякий патик спину не гриз. Виглядав його оберемок на величезну букову мітлу. Хлопець висаджував собі на спину товстий кінець оберемка, згорблювався під його вагою, закидав руки назад, щоб вхопити зручніше за ожевку чи за якусь гіляку, а тонший кінець волочився по землі, шурхаючи й замітаючи стежку, аж пил за ним курився. Дрібним

¹ ожевка – вужівка. (К. Ір.).

хворостом Оглониха варила їсти з весни до пізньої осені, а ломки відкладала в окрему купу, щоб було на чому зимувати.

І вона визирала Сюня, чекала, щоб хлопець появився з Гуцулчиної вулички. Бачила його вранці, коли йшов у ліс, у батьковій облізлій шапці і в обшарпаній чийсь свиті. Тоді осіняла Івону рятівна думка. Тільки, щоб він швидше прийшов, доки вернуться хлопці з школи. А, може, й дівчат раніше послати? Так-так, краще, якщо дітей не буде дома...

— Ану збирайтеся до школи, — гукнула Івона знадвору на дівчат.

— Ма', ще не час, бо Михайло з Віктором ще не повиходили, — відповіла Домніка.

— Не договорию мені! Хто знає, де вони ландають?.. Покажу я їм... Ви вже обідали, то й покладіть собі по грінці хліба у торбину і йдіть швидше до школи, бо пізно.

— Ма', а я хочу окраєць, — вибігла Верона на ґанок.

— А звідки стільки тих крайців, га? Іди збирайся і гляди не забудь свою табличку, як учора. І Аспазія теж...

Вирядила Івона дівчат до школи, хлопців ще не було, та й німий Сюнь ще не показувався. Вона забігла скоро до хати, укроїла товсту грінку хліба, сховала під фартух і вийшла до хвіртки — хлопець повинен уже з'явитись, десь у цю пору вертається він з лісу. Івона нетерпляче ждала його, впевнена, що після чотирьох недоспаних ночей, накінець, знайшла вихід. Як же вона не подумала раніше? Тільки хай Сюнь уже прийде швидше. Вона не відривала погляду від протряхлої дороги й дивилася лиш у сторону лісу. Тому аж злякалася, коли Васирина Хамутова привіталася:

— Добридень, Іво'. А що, очікуєш когось?

— Дай Боже здоров'я, вуйно... Та ні, десь кури на вулицю повиходили... — швидко оволоділа Івона собою. — Ви з села?

– А я до Івоніки збігала, думала, може, сірників привіз. Та де! Не маю, чим вогонь розпалити. Старий губку закінчив, годі вогню викресати. Солі купила, а сірників, значить, нема. Ти би не дала, Іво', трохи грані?

– Чому ні, маєте у що?

– А в тебе не знайдеться якийсь черепок?

– Пошукаю...

Івона потерпала, щоб за цей час не надійшов Сюнь. Тому вбігла до хати, вигребла грані у новий чорний гладун і винесла сусіді.

– Ади, та ти у новий гладун мені грані? – запитала здивовано Василина.

– Не було у що... Нічого, пішлю пізніше хлопця за гладуном.

– Хай буде й так, – згодилася Хамутова. – Вогонь же чистий. Ото дожили-сми часів, щоб і сірників не було, та, боронь Господи, ще гірше може бути... А ти як ся маєш, Іво'? – запитала Василина і, не чекаючи відповіді, повела далі: – Від твого Ілаша теж давно не було листівки, так? І мій синок теж давно не писав... Я ж кажу старому, що моє серце щось не добре віщує, а він: е, твої бабські дурниці! А мамине серце таки віщує, аякже... А, може, дастьбі, вони напишуть...

Івона стояла, як на отій грані, що у старої в гладуні – не до розмов їй зараз, бо якщо Сюнь з'явиться, як з ним при Василині говорити?

– Щоб грань не згасла... – підказала Івона, що пора старій нести жар додому, і знов глипнула в бік Гуцулчиної вулички.

А з вулички саме появився німий Сюнь і вже вийшов на толоку перед Грицишиною брамою. Івона скоро перевела погляд на стару Василину, котра піддувала грань і говорила наче сама до себе:

— Е, ні, в гладуні не згасне.

Івона прикинулася, що не чула її слів:

— Тоді я пошлю хлопця за гладуном.

— Добре. Бувай здорова, — несподівано рішилася стара йти.

— Ідіть з Богом...

Василина зустрілася з Оглоновим хлопцем серед толоки. Оминувшись з ним, вона зупинилася на якусь мить, подивилася йому вслід, а далі пішла стежкою попри криницю додому. Хлопець наближався, рівномірно волочив довгий оберемок хворосту. Коли порівнявся з Івною, вона заговорила:

— Сюньку, ану стань трохи...

Хлопець висунув з-під оберемка спітніле рум'яне обличчя, глянув запитливо на жінку, зупинився і, вигнувшись спритно, вискочив убік, а оберемок повалився перед хвірткою. Сюнь виструнчився, щоб випростати плечі, і підійшов до Івони, бо вона покликала його пальцем.

— На тобі грінку хліба, Сюньку, ти, певне, зголоднів у лісі...
— вийняла Івона хліб з-під фартуха і дала хлопцеві.

Рішучим рухом голодної людини він захопив хліб і, ще задиханий важкою ношею, став пильно рвати з нього зубами, доки не набив повний рот. Розумні темно-сірі очі світились вдоволено, майже весело. Сюнь навіть усміхнувся і якось кумедно замахав головою в знак подяки або тому, що житній хліб справді смачний. Івона дивилася на нього і не рішалася починати своє. Хай хлопець доїсть хліб, доти вона підбере слова. Та ні, скоро Михайло з Віктором прийдуть із школи...

— А ти горнятко молока будеш? — майже благала його Івона. — Іди сюди. Сядь на ґанок, я скоро винесу...

Вона швидко повернулася на ґанок.

— Я тобі маслянки, любиш?.. — подала Івона хлопцеві черевате горнятко. — Там ще по кавалчику масла плаває... — потім

поспішила й перевела на своє: – А у мене з тобою діло, Сюньку...

Хлопець запивав кожний кусень, посьорбував ще кілька разів, смакуючи кисленьку маслянку, і аж потім брався знов за хліб. Але коли почув останні Івонині слова, лишився на мить з роззявленим ротом, згодом усміхнувся хитрувато, мовляв, покмітив він, яке їй до нього діло, і, вказуючи пальцем на хвіртку, протяг єдиний звук, якого був він в силі вимовити:

– И-и-и-!

– Що и-и? – запитала Івона, не розуміючи, що хоче Сюнь казати.

– И-и-и! – повторив хлопець, пробуючи передати жестами те, чого не міг сказати. Він став сильно дутися-стогнати, а руками і скривленою мімікою вдавав, що висаджує собі на плечі якийсь тягар.

Івона аж звсміялася:

– А, ні! Не потрібен мені твій хворост. Інше діло маю з тобою... Хочу послати тебе кудись. Підеш?

– И! – згодився хлопець, схиливши голову.

– Добре. Тоді прийди під вечір, але коли вже добре при смеркне. Понесеш комусь лист... Але нікому про це... От, дурна я! Ти ж, бідний, не можеш говорити, читати не вмієш... Тільки, борони Боже, не загуби і нікому не показуй! Чуєш?! Лиш тому, до кого я тебе пошлю. Зрозумів? Ну, вже можеш іти, понеси хворост додому. Увечері скажу подрібно. Ждати-му тебе ось там, коло горіха, біля заплазу, чуєш, Сюню? А коли вернешся з відповіддю, дам тобі п'ятку.

Івона підтримала Сюневі оберемок, доки хлопець підіпхався під нього і вхопив за боки неймовірно великими для його віку руками. Перед тим, як пошурхотіти своєю мітлою по

стежці вниз, він глипнув з-під оберемка на Івону й усміхнувся, тобто: хай жде його увечері ось тут під горіхом.

З гріхом пополам Івона розпочала своє задумане діло: знайшла нарешті через кого зв'язатись з Петром. Сюнь кращий від будь-кого – по-перше, він німий, отож не зможе проговоритися, а по-друге, не вміє читати і неспроможний дізнатись, що саме написала Івона Петрові. Єдина й найбільша її боязнь – це, щоб хлопець не загубив лист або щоб у нього хтось не відібрав. Але вона накаже німому особливо про це і ще раз пообіцяє йому грошову відплату.

Листа ще не бралася писати, не так тому, що не мала чим і на чому, доки хлопці не вернуться з школи – найшовся би десь листок із зошита і кінчик олівця, – як тому, що не знала ще, що Петрові писати. Подумає ще. Хай спершу нагодує хлопців і пошле кудись, потім спокійно викладе, що і як.

Гримнула хвіртка, і скоро затупотіло на ґанку – прийшли хлопці. Забіг Віктор:

– Ма', Михайло...

Забіг і Михайло й на бігу штовхнув брата.

– Тобі чого? – посварила Івона старшого сина. – Чи, може, ти знов щось виробив, га? Кажи, Вікторку.

– Ма', – підійшов Віктор на безпечнішу відстань, – Михайло бив Митра Шкіреєвого, голову каменем розвалив...

– Що?! – скрикнула, але якось м'яко, Івона й подалася в кінець ослона, де висів для такої потреби товстий ремінь.

– А він чого прозивається?.. – скривився ще небитий Михайло. – Який я йому щур?!

– Ти вже ринзаєшся? – врєпіжила без охоти Івона кілька разів сина по скоцюрбленій спині і додала вже майже звичайним голосом: – Ідіть помийте руки, помоліться й сідайте обідати, чи, може, музики вам найняти?..

Брати пообідали мовчки, тільки Михайло час від часу лупав на Віктора, щоб той зрозумів, що без кількох копняків не обійдеться йому цей донос.

– Зберіть кришки зі столу і мерщій у шопу – дров напиляйте!

– Дров є на цілий тиждень... – буркнув глухо Михайло.

– Невже ти думаєш, що це останній тиждень і другого не буде, так? Голови розвалювати вмієш, а дров рубати лінуєшся? Іди, коли кажу, чи хочеш знати насправді, чим ремінь пахне?..

Звичайно страшними були не так мамині слова, як її загрозливий голос і рухи, які їх супроводили. Тому хлопці не довіряли своїм вухам, бо сьогодні ті слова – а вони майже щодня однакові – були позбавлені люті й зовсім нестрашні. Мамин голос звучав наче здалека, німічний, ніби він не наказував. А радив дров рубати. Та хлопці все ж таки волею-неволею висунулися з хати.

Івона покрутилася без діла якийсь час по хаті, вхопилася за одне, за інше, вкінці добула із сукала велике веретено, внесла з хати великої два клубки тонкопряденої білої вовни, сіла на ослін і стала сукати, може, доплете до Великодня хлопцям розпочаті ще восени светри. Вкинувши клубки у плетений вербовий кошик, приточила кінці ниток, засукала, навила на веретено і знов засукала, розмахуючи веретеном, наче загрожувала комусь. Клубки меншали, підстрибуючи у кошику, мов злегка вдарені лапкою грайливої кішки.

Наслуховуючи протяжний бренькіт пили, а потім глухе гелання у шопі, Івона досукала вовну, але від цього її думки не прояснились – вона так і не знала, що писати Петрові. Чи, може, ще не писати? Може, послати йому спочатку чогось їсти?.. Так-так, Пошле сьогодні німим Сюнем харчів і, якщо

не відмовить, завтра пошле письмо. Та яких харчів послати? Є в неї сир, масло, яйця, суха ковбаса на грилі, та послати скоромного у піст велекодній? А втім, може, він скоромить-ся... Пошле, значить, хлібину і, крім скоромного, поставить у корзину сушениць – слив, яблук, груш – і низку сухих грибів: хай сам вибирає...

Раз діло вирішене, вона почала думати і рухатися вільніше. Загорне все у згрібний рушник, а пакунок вже поставить у торбину, а не у кошик: на, неси, Сюньку, і вертайся борзенько – дам тобі п'ятку! А, може, написати таки кілька слів, щоб знав, від кого те все?.. Писати то можна, але посилати письмо, видай, краще завтра. Тремтячими руками Івона вирвала листок із зошита, добула олівець із Михайлової коробки, але ще не починала писати. Вже знала навіть і що має писати, та чомусь не наважувалась. Почне так: «Петрику дорогий! Дав Господь, вернувся ти! А чи здоровий? Йой та йой!.. Дочекала-сми я і цієї хвилини! Ну, й набідувався ти десь, Петрику! Промарнували ми стільки років... Не вернути нам молоді літа. Ось я вже старіюся, п'ятеро дітей...» Івона раптом засо-ромила своїх ненаписаних ще думок, якось ніяково стало самій перед собою, і коли почувся тупіт на ґанку, вона квапно спрятала папір і олівець у столову шухляду.

Михайло з Віктором унесли дров, склали обережно під припічок.

– Ма', – виструнчився Михайло, – пустіть нас трохи на вулицю...

– Ідіть... – згодилася Івона без звичайних порад і наказів.

Брати вилетіли з хати вибрикуючись, задрали на толоку, забувши про обідню сутичку.

Біля криниці гурт хлопців: Іванко Костанів, ровесник і Михайлів друг, Дзюнь Марічки Москалюкової, Павло Янчи-

ків, Митро Пасюні Мартинюкової – всі вони трохи старші – і багато інших менших. Між діворою – навіть кілька дівчат. Бігають, сіпаються, сміються, галасують. Більшість із них розігралися в жмурки. Кілька граються рудим шерстяним м'ячем.

Через майже дві години біганини, щоб відсапатися трохи, Михайло запропонував погратися «Божого лісу». І щоб переконати старших хлопців – він лиш перед ними висунув пропозицію, – додав, вказуючи пальцем:

– Ось яку мудру паляницю ляснула перше Грицева телиця, ще тепла, ге-ге-ге... Якраз на таку гру...

– Тут нікого не обдуриш, – обкинув Іванко поглядом присутніх на толоці дітей, – всі знають цю гру.

А гратися «Божого лісу» ось як: «Святий Петро» (звичайно один із старших хлопців), тримаючи в руках здоровий прут, стеріг уявний ліс, щоб «зłodії» дрова не викрадали. Десь збоку ждав сидючи «Бог» (теж із старших). В ролі зłodіїв дітвору розбігалася по уявному лісі, кожний хапав по трісці, по ковіньці чи якийсь патичок і тікав щодуху, бо «Святий Петро» ганявся за ними, розмахуючи прутом або здоровим держакон, і кого доганяв таки вдаряв по ногах, по спині, куди попало. Можна було «зłodієві» врятуватися від неприємної чуханини, тільки сівши «Богові» на коліна, бо тоді «Святому Петрові», навіть якщо й доганяв грішника, заборонялося вдаряти. Ну, а у «Бога» під скорченими колінами існував заздалегідь приготовлений сюрприз: кізяк, гній, кропива, колючий будяк або якась інша нечистота, в що з розбігу кидався сідницею гнаний «Святий Петром» «зłodій».

Іванко каже, що тут усі знають цю гру. Так і треба. Але потрібен ще й новачок, котрого можна обдурити. Ті, що знають гру, не повинні глотитися перед «Божою» полою, а лишити

новачкові можливість «врятуватись». За ним навмисне сторож «Божого лісу» найбільше й ганятиметься.

– Диви! – крикнув хтось, – Іде Оглон!..

Сутеніло вже, і Сюнь якраз минав попри Мартинюкову браму і, не звертаючи уваги на галасливий гурт дітей, він направлявся кудись униз попри Дорінів паркан.

– Ану, Вікторе, біжи й поклич його, – послав Михайло брата. – Я – «Бог», а ти, Іванку, «Святий Петро», – квапно розподілив він ролі. – А решта грайтеся по-людськи і тримайте писок, чули-сте? Хто щось німому шепне, дістане від мене копняка!

Спочатку Сюнь або не розумів, що від нього вимагають, або дуже спішився, бо на його відлюдкуватому обличчі стояла якась зажурена впертість, і він весь час вказував кудись пальцем:

– И! И!

– Що «и-и»? Пограємося трохи, потім підеш, куди хочеш... А дрова красти вмієш, бо ти щодня у панському лісі.

Далі Михайло пояснив йому подрібно правила гри.

Поступово Сюневе обличчя просвітилося, внутрішня усмішка підповзала з грудей вгору, доки вкінці розцвіла на щоках, а в його очах спалахнула щаслива радість. Адже він ще ніколи не грався з хлопцями: до школи через німоту не ходив, старші брати й сусідські діти цураються його. А тут раптом така нагода! Він вдячно обвів присутніх і підійшов охоче до гурту.

Гра розпочалася. «Злодії» розбіглися по лісу, і Сюнь нахилився, як і всі інші, прикидаючись, що збирає дров.

– Скинь, Сюню, drankу, легше буде тікати, бо «Святий Петро» не жартує! Глянь тільки, яка у нього гирлига!

Діти нишпорили по всій толоці, на злість «Святому Петрові» крали дрова, хоч скільки він їх не відганяв, вони спритно

вислизали з-перед його жердини. Німий Сюнь, плакаючи особливе зачарування, радий, просто щасливий, шарив по «Божому лісі» поблизу самого сторожа і хитро блимав з-під лоба веселими очима – стерігся жердини. Та Іванко з самого початку переслідував особливо його, хоч розполошив кілька разів і інших «зłodіїв», та коли вже гра добре розгарячилася, він підняв ломаку і погнався за Сюнем. Гонитва тривала деякий час, бо Сюнь дременував з-перед переслідувача, здобув безпечну відстань і хотів знов завернути у ліс. Але Іванко не дав – перетнув йому дорогу і, коли Сюнь крутнувся, шкварнув його по спітнілій спині. Німий зупинився на мить, але побачивши над собою загрозливу жердину, дременував що-духу в широко розпростерті «Господні», тобто Михайлові обійми. Михайло розложив коліна, щоб Сюнь сів, і захисно обняв його.

Звелася загальна реготня. Михайло сильно притискав Сюня до землі, покручував ним туди-сюди, ніби щоб допомогти йому краще всістися... З самого початку Сюнь Оглонів не помітив, що сів у свіже лайно, бо Іванко ще розмахувався жердиною і загрозливо накидався на нього. Сміх наростав, хлопці перестали бігати, «Святий Петро» вже не ганявся ні за ким, іншими словами, гра закінчилася. Михайло й собі встав із-за Сюня, вдавано лагідно посварив його:

– Ти чого, дурню, так напудився?..

Сюнь дивився здивовано на хлопців, тобто: «Що тут смішного?». А коли почув Михайлові слова, усміхнувся й собі, щоб доказати, що він аж ніяк не налякався.

– Тобі ж казали: раз ти в мене на колінах, нічого тобі не треба боятися!.. – по-батьківськи вів далі Михайло.

Німий явно ще не розумів, що саме спричинило загальний сміх і ще менше, чому думає Михайло, що він налякався.

– Хіба така вже страшна ота ломака «Святого Петра», що ти аж у штани напустив?.. Тьху! – і, не будучи вже в силі стримати сміх, розреготався й Михайло, відійшовши ще на крок.

Лише тоді Сюнь ніби щось покмітив. Усмішка ще грала деякий час на його устах, але застигла й холодна її зблякнута радість перелилася в глибоке розчарування, і він хвацько засунув руку під себе, але тут же висунув її повну гною і витріщився, як на ще небачене чудо. Залунала нова хвиля ще сильнішого сміху. Сюнева усмішка зовсім погасла, він глипнув кілька разів на присутніх, а потім спокійно, майже поважно, став витерати руку об молоду траву, яка визирала ще несміло з-поміж торішньої, потім об свій дірявий постіл, устав неквапно і в ту ж мить хапнув Віктора за потилицю – він був найближче до Сюня і реготався, як і всі, – силою повів його на те місце, де його обдурили сісти.

– И! И! И! – злісно тицьнув він кілька разів Віктора носом у лайно і відпустив. Підняв свою обшарпану свиту, закинув на плече і покинув толоку.

Все відбулося так швидко, що дівтора ледве встигла замовкнути. Та після короткого затишшя знов роздався регіт. Лиш Віктор розревівся на всю толоку.

Сюнь Оглонів зник скоро за поворотом вулички, що відділяла Мартинюкове подвір'я від Грицишиного городу. Коли нарешті сміх затих, лунав лиш Вікторів плач.

– Ти чого пищиш, ніби ріжуть тебе?.. – трохи засоромлено запитав Михайло. – Гімняк, ну й що?.. Ходи, викручу відро води, помиєшся і все. Ади, дівчата з тебе сміються...

– А ти чому не застав? – захлипав Віктор.

– Ну, цить уже... Десь піймаємо ми німого Оглона і здорово налупаємо, хочеш?..

3.

Скоро Великдень.

– «Бечка б'є, не я б'ю, за тиждень Великдень...» Зрозумів? Ану повтори, Вікторе, – злегка вдаряючи його по плечі тонким вербовим прутом, на якому обабіч всілися сріблесто-сірі пухкі «котики», навчав Михайло брата, як треба йому на другий день, на Вербну неділю, віншувати старших, тобто маму, діда, бабу, а то й сусідів чи навіть прохожих. Такий прут називали у Златні бечкою, а свято – Бечковою неділею. За віншування дітям дарували дрібний гріш, медяник, яблуко чи кілька горіхів, через що старший брат і навчав Віктора так докляно потрібні слова.

З лісу вертався Сюнь Оглонів – волочив, як завжди, великий оберемок хворосту і вже саме проходив попри їхній паркан.

– Диви, Миха', німий Оглон! – сказав Віктор з бойовим відтінком у голосі.

– Та не тут, – порадив Михайло. – Мама будуть видіти... Перепадемо ми його деінде, не бійся!

Тоді ж вийшла й Івона на ґанок і побачила Сюня.

– Ади, жебрак!.. Таким тільки дай, бо діла з них, як з пса сала... – буркнула вона злісно і зайшла до хати.

– Ти, може, щось мамі казав?..

– Ні, бо я тобі обіцяв! Але й ти обіцяв вибити німого...

Михайло збирався щось відповісти, але запримітив маму, яка знов вийшла на ґанок:

– Чуєш, Михайле? Біжи борзенько у Килибанчину до баби, попроси, щоб прийшла допомогти книші замісити. Хай принесуть від себе й тістечко – лиш на моїм, видай, тісто не наросте. Раз нема дріжджів...

– Іду й я, ма'... – попросився несміливо Віктор.

– Іди і не нявчи. Та глядіть, гав мені по дорозі не ловить, чуєте?

– Добре. А ви, ма', обіцяли бабі олії послати. Варе не понести нам тепер?

– Я сама дам бабі олії, коли прийдуть... Ідіть і не баріться. Дід можуть не приходити, якщо у них є якась робота... Чуєш, Михайле? Так скажи: ви мені дров довгих до печі накололи, увечері покутаєте маржину, а дід все одно щось нездужають в останній час... Для надвірних робіт – у мене є парубки, як два дуби! Так скажи дідові, не забудеш, Михайле? І ти, Вікторку.

При останніх словах годилось би Івоні радісно усміхнутись, але вона навіть не вимовила їх голосніше, тільки в її чорних очах блимнув голубий відблиск, який зразу і згас. Вона постояла ще якусь хвилину, доки хлопці вибігли на вулицю, повела за ними порожнім поглядом і зупинила його десь загородами, за ледь набубнявілими садами, там, де край гостинця, хоч звідси і не видно, стоїть серед пустки Петрова хата.

На годину до вечора, коли склепінчає небо ставало все нижчим, насуваючи на довколишні букові ліси рожеву фіранку, Михайло з Віктором привели свою бабу. Івона нетерпляче очікувала їх і, побачивши свою маму, з її душі наче звалилася каменя. Подалася зустрічати її дрібним радісним бігцем.

– А що, втомили вас шибеники?.. – аж усміхнулася Івона. – Вони, певне, йшли борзо...

– Добрий день, дочко, – пробувала Марія відсапатися трохи, простягнула вона Івоні вовняну, квітками виткану торбину, і зараз же поклала на груди руку, щоб заспокоїти надмірне биття серця. – Що ж, старість не радість...

– Дай вам Боже здоров'я, мамо. Ходім у хату. А тато дома zostалися? – усміхнулася без явної причини Івона.

Важкувата Марія потеліпалася мовчки кілька кроків по стежці, зупинилася, повернулася усім тілом до дочки і аж тоді відповіла:

– Та ні, йде й він, але...

Івона не дала доказати:

– Навіщо?! – майже скрикнула вона незадоволена. – Та хлопці мені все поробили. Вони в мене...

– Не на роботу він до тебе, Іво'. А так, хоче видіти вас, із внуками пожартувати. Зайшов по дорозі до склепу – оселедця, каже, куплю від Івоніки і горілки на Бечкову неділю. – Марія ступила ще кілька кроків і вже на ходу запитала: – А від Ілаша теж нічого?..

– Ні...

Івонине незадоволення от-от переростало у гнів, уже була готова накинутися пусто-дурно на хлопців чи кудись послати їх, щоб скоріше, ще до татового приходу, порадитися з мамою у зв'язку з Петром, коли несподівано, раніше, ніж його очікували, увійшов на подвір'я Філько.

Привітавшись весело, він простягнув Івоні загорнутий в папір пакунчик:

– Їжте здорові! Оселедець на завтрашнє свято. А тут, – підняв він пляшку й засміявся, – кминова горілка, вип'ємо її ще сьогодні...

– Бійся Бога, Михайле! – перехрестилася Марія. – У церкві ще Вечірню не відзвонили, а він пиячити збирається...

– А не ти мене, стара, навчала, що день кінчається зараз після заходу сонця?

– Та кінчається він, а хіба сонце уже зайшло? – м'яко запитала Марія.

– Та й довго не треба буде чекати. Доки дочка подумає запросити нас до хати, доки добуде з мисника порційки, доки витягну я корок, доки налию, доки чокнемо... Ого! Не вечір, а ніч нас застане...

– Я мушу книші замісити, – огризнулася надто кисло Івона.

– Невже у тебе мама-тато засиджуються днями-ночами, роботи заважають? В цю пору треба було уже з печі висаджувати. А з чого пити я сам знайду, якщо ти не даєш... – продовжував колоти її Філько і увійшов до хати. – Завтра-позавтра нападуть на нас москалі, а їй книші в голові!..

– То що, коли нападуть? Хіба москалі людей їдять?

– Ади, розумна! Ні, не їдять, вони у гості до нас... Бабська голова та й годі! Дай борзо порційки, потім я розтолкую тобі, що і як. Ти, може, думаєш, що вони ще бозна-де, десть там у себе далеко, за лісами, за горами, ні? Ой ні! Перше я чув у Івоніки в склепі, що москалі вже десть над Серетом. А це не жарт, дівче!

– Люди всяке говорять... – тихо, примирливо заговорила Марія, хоч у її очах уже грав глибокий неспокій. – Навіщо дітей страхати?..

Філько відкоркував зручним рухом пляшку драничним цвяхом, якого подав йому Михайло, налив у грубі скляні гранчаки, підняв один, а на всі інші вказав два-три рази носом, наче збирався щось рити, тобто: берить і ви по одному.

– А ти що, стара, відмахуєшся, як чорт від ладану? Не бійся, Господь простить тобі за те, що ти в таку небезпеку на півгодини до заходу сонця випила трохи кминової...

Філько випив одним духом, налив собі знов і аж тоді заговорив про попереднє:

– А пужити я нікого не хочу. Чутки, що надійдуть москалі, давно вже ходять, та я до сьогодні – правда? – нічого про це не говорив. Надіявся, що не сповняться, як це нераз буває: прилетить звідкись чутка, перепурхне людям з рота в рот і відлетить геть. Ну, а тепер...

Він раптом замовк. Глипнув на Михайла, по-змовницьки моргнув:

– Бери, Михайле, оцю порційку і випийте вдвох з Віктором, так, по-братськи і йдіть трохи надвір...

– Він у мене, нівроку, уже давненько курити взявся... – сердито, але неголосно заговорила Івона. – Я й забула, що йому вже пора й пити...

Філько не звернув уваги на Івонині їдкі слова, а хлопці випили під дідовою опікою і зараз же вийшли.

– Так... – приточив Філько свою промову. – Москалі вже близько. Людей, може, й не їдять, як ти, Іво', заспокоюєш... Зате маєток не люблять, у багатших усе відбирають, а хто опирається, ще й кулею переконають!.. Заженуть нас жити гуртом у отих їхніх колгоспах, які й у нас заведуть, з казана всім нам прийдеться їсти, борони Господи! Аякже.... Ти б краще, Іво', я так гадаю, кинула думку відкуповувати від писаря ступу та інше начиння олійниці. Посилай кимось до нього, як і дотепер, бесагами сім'я на олію – буде й тобі, буде й продати, а відкуповувати не збирайся. Почекай Ілаша – він усе спорядить. А ти гроші бережи, пізніше пригодяться. Попродай лишній хліб, маржину, а гроші закопай десь у горді. Так, гадаю я, ти розумно поступиш. А то, коли гроші в хаті – одна гризота, та ще може трапитися, як ото ти вже пащила! Що гадаєш?..

Тільки спогад про викрадені гроші заставив Івону прислухатись уважно батьківській пораді. Дійсно, що, коли у неї знов відберуть зібрані таким трудом гроші?! Хіба повіситися або втопитися, що інше? Та зараз її вигляд не виражав журбу, а після того, як у чорних зіницях блимнув миттєвий жах, нею оволоділа якась впертість, завзятість врятувати будь-якою ціною гроші – єдине її майно, єдина надія, єдина мета і радість її життя.

– Ще подумаю... – відповіла вона, хоч уже була певна, що найкраще таки закопати гроші; є ж у неї два великі глиняні горшки, насипле у них срібні, а мідяні у якусь коробку чи бляшаний казан.

– Твоє діло, Іво'. Але я думаю, що в такі часи недобре, щоб гроші були будь-кому під рукою. А що вони в тебе є – всі знають. Правда, менше, ніж, скажім, у пана Прункула чи в Міхаліни, це теж відомо всім, але разом відомо й те, що їхні гроші в банку, а твої дома. І ти гадаєш, що для злодіїв це мала спокуса? Тому я раджу закопати. А не хочеш – роби, як знаєш, тільки, щоб потім не банувала¹... доки вернеться Ілаш, ти мушиш сама ґаздувати, але розумно!

Івона не відповіла на татові слова. Постояла ще деякий час похмура, втупивши погляд у підлогу. Ніяк не панило² їй, що в селі знається про її гроші. Як вона раніше не подумала про це? Правда, ніхто, навіть тато, не знає точно, скільки у неї грошей, але ж люди додумуються.

– Та звідки ж у мене стільки тих грошей?.. – аж скривилася вона і не дивилася на своїх батьків, а вбік.

Стаканчик горілки дрібно затремтів в її руці. Нахилившись трохи, вона торкнула горілку холодним поцілунком, поставила

¹ банувати – жаліти. (К. Ір.).

² панити – сприяти, підходити, подобатися. (К. Ір.).

на стіл і квапно вийшла. Незабаром внесла з комори велике корито і взялася майже байдуже сіяти муку.

— Ма', на шпаргаті¹ в горшку є літепла вода. Ви не розчините тістечко? І моє, і ваше – інакше не виросте...

— А сонце, он, уже зайшло. Випили б ви по порційці, легше би замісилося, га?

— Не до горілки тепер, тату, – безбарвно відмовила Івона.

— Їм дай та ще й проси... – устав Філько з ослона, беручи з собою пляшку й порожню чарку. – Коли закортить, покличте, я на ґанку. Ух, вернеться мій любий зять! Надійтесь, що я тоді буду вас довго припрошувати...

Після двох кроків, наче передумав або забув щось, він поставив горілку на стіл, вийняв із-за пояса пачку тютюну, поважно засукав цигарку, вибрав голою рукою з печі жарину, поставив, покалатавши в жмені, край плити, припалив, після чого взяв горілку і вийшов.

Бечкові книші місилися мовчки. Мати подавала потрібне, а дочка, засукавши рукави, місила. Івона, мабуть, не зразу зрозуміла, що виявилася сприятлива нагода поговорити з мамою на самоті. Або ще не хотіла скористатися нею. Облита потом, вона поки що завзято місила, чекаючи моменту, коли тісто почне відставати від рук, знак того, що вже замісине, а думки гарячково складали план накопчування грошового скарбу. Узв'язку з цим ніхто – раз ніхто, так ніхто! – не повинен знати головно трое речей: *де* закопала вона гроші, *скільки* закопала і, взагалі, що в неї були гроші і вона *закопала* їх. Для цього, щоб увести в оману, залишить у скрині незначну кількість грошей, тобто: якщо хтось думає, що вона заховала гроші, то не ховала б усі?.. Задоволена планом, Івона

¹ *шпаргат* – плита. (К. Ір.).

обчистила руки, ляснувши кілька разів обабіч долонями по тісту, притрусила мукою, перехрестила, а тоді вже накрила чистим льняним рушником і поставила корито біля печі, де тепліше. Раз поставила тісто рости, вийняла із шафи макітру й макогін, поклала на стіл і аж тоді звернулася до Марії:

– Ма', хочете, ви будете мак терти? Легше вам. А я буду горіхи лущити. Іду знести з поду¹.

Коли вернулася з решетом горіхів, Івона зразу заговорила, але пошепки, якось невідважно:

– Ви чули, що Петро вернувся?..

Марія упустила макогін, дрібно закліпала, роззявила рот, зазівала безшумно кілька разів, а потім вхопила квапно макогін і стала старанно терти.

– Ма'!..

– Котрий Петро?.. – ніяково, але вдавано байдуже запитала Марія.

– Як котрий?! – аж скрикнула Івона, та все ж таки пошепки.

Стара помовчала ще деякий час, не відриваючи погляду від макітри, і, заклопотана й незадоволена, вона щось жувала старечими яснами, згодом зсунула макіру з стола, продовжуючи терти ще пильніше. Нарешті зупинилася й підняла погляд:

– Чула-сми, дочко, чула...

– Ма', я хотіла... – почервоніла Івона, і голос у неї повеселішав.

Але Марія добавила боязко, ніби й не помітила ніякої зміни в доччиному голосі:

– Та що було, відбуло... Таку вже долю тобі Господь дав, не гніви Його: чоловік у тебе добрий, діти ростуть здорові, маєток файний маєте, нівроку. Дастьбі, Ілаш вернеться здоровий...

¹ під – горище. (К. Ір.).

Ну, а Петро, щоправда, набідувався, нещасний!.. – Марія замовкла на мить, але скоро, глипнувши в сторону дверей, боязко додала: – Про це ти перед татом не говори, чуєш, Іво’?..

Кінець кінцем, що хотіла Івона сказати своїй мамі, про що порадитися з нею? Не про свою долю, не про дітей та маєток. Та й про свого чоловіка – аж ніяк! Про Петра? Так, про нього. Але що саме хотіла вона сказати про Петра або, вірніше кажучи, що саме хотіла про нього дізнатись від своєї мамі? Адже вона й сама добре знає, що колишнє не повернеш, мертве не оживеш. Дійсно, що було – відгуло. В ту хвилину Івона навіть не знала, чи в її серці ще тліє вогник любові молодих літ, чи то тільки спогад розбурхує затерплу її душу, вперто роздуває давно осілий попіл, через що тепер так закортіло бачити Петра. Та не так, як колись, коли її серце мліло півдня перед тим, ніж Петро мав коротко свиснути увечері за їхнім городом, а закортіло інакше бачити його – якось подружньому, по-братськи поділитись з ним його недолею. І лише усвідомивши цю думку, Івоні стало соромно. Не так перед своєю мамою, вона, здається, щось інше підозріває, якщо старається переконати, що те що було, відбуло, як перед самою собою. Таке дружнє, таке братське її почуття схоже на зраду, бо тотожне воно співчуттю, а не любові.

Але Івонин встид, докучлива ніяковіть потривали недовго. Мамине мовчання не те, що підбадьорило її, а дало змогу протверезитись, охолонути після внутрішнього спалаху, і вона заговорила майже спокійно:

– Ви, може думали, що я... Ні, мені просто банно його. Вернувся він після стільки років у пусту хату – ні батьків, ні родини... Певне, не має після чого й води попити, і я хотіла з вами порадитися, чи не послати йому хоч якихось харчів, а вам уже іше в голові...

– Милостиня б була. Правда, – втихомирилася трохи Марія. – Та не тобі годиться робити. Дійсно, у нього, – вона явно уникала вимовити Петрове ім'я – нема вже нікого із рідних, зате є сусіди, знайомі. Чому б це тобі посилати йому їсти?.. Ти подумала, що про таке в селі говоритимуть? Та вже село селом, а що Ілаш твій скаже, коли почує, кого ти годувала?.. А тато?! – геть пом'якла зі страху стара.

– Коли мені нефайно посилати йому харчів, тоді пошліть ви, – відважно подивилася Івона на свою маму.

Стара Марія ще дужче пом'якла, її важкувате тіло ніби стало розчавлюватися і розповзатися вздовж ослона. Вона боязко притаїла погляд у макітру, коли з ґанку почувся Фільків голос. Не гучний, як у відповідь на чиєсь вуличне вітання, а ніби говорив з кимось, через що його слова зливалися в рівномірне гудіння. Значить говорить з кимось. Потім Філько замовк, і незабаром почувся легкий стукіт у двері.

– Хто там? – запитала Івона.

Ніхто не відповів, і вона відтулила двері:

– Це ти, Оксанко?..

– Цілую руку, матко... тихо, але швидко застрекотала дівчина, наче щось заздалегідь вивчине, про яке наказували не забути.

– Рости велика. Заходь борзенько, а то тісто мені простудеться... Тебе мама послала?

– Иги...

Дівчина засторопіла біля дверей, тільки чорні очиці блимали полохливо, наче підказували рукам м'яти рівно складену згрібну пішву¹. Вона скорчила трохи праву босу ногу, сперши на таку ж червону від холоду ліву, і ніяково шурхала шорсткою

¹ пішва – тут полотняний мішок. (К. Ір.).

п'ятою – видно, щось хоче казати, та не наважується. Сором їй, аж гарячка охопила і випнула на блідих щоках дівчини яркий рум'янець. Вона упустила руки, а за ними й погляд вздовж збляклої чистенької спіднички.

– Виросла ти, Оксанко, нівроку! – зауважила Марія лагідно й усміхнулася добряче, мабуть, угадала душевний стан дівчини. – Скільки вже тобі років?

– Десять... – не своїм голосом відповіла Оксанка.

– Так-так, ти з Домнікою нашою ровесниця, а не з Веронцею. Чому це я думала, що...

– Ми з Домкою в одному класі! – прийшла дівчина до себе, хоч говорила ще так само тихо й боязко, як і доти.

– То чого тебе мама послала? – запитала сухо Івона й задивилася косо на пішву.

– Просить вас мама позичити до нового хліба дві миски питльованої муки, – знов застрекотала Оксанка вивчені дома слова, але вже трохи голосніше, ніж вітання.

– Муки?! – зойкнула Івона, як передстрашною небезпекою, а далі протягла вже тихіше, та від цього її голос не пом'якшав: – Звідки у мене тієї муки, небоже?.. Ось, останню сьогодні замісила-сми...

Івонина відповідь оглушила Оксанку, щось протяжно задрвеніло в її вухах, вона стала нишпорити гарячково руками за собою і, намацавши клямку, подалася висунутись назадгузь з хати.

– Цілую руку, матко. Мама вам дуже дяку... – висказала одним духом дівчина, але, здогадавшись, що не треба було, вислизнула у хороми і рипнула скоро дверима.

Марія дивилася скорбно на свою дочку, не відважуючись щось сказати, та Івона не звертала на це жодної уваги. Покрутилася по хаті, потім зупинилася і сплеснула:

– Ади, люди добрі, скажіть-но, ще й питльованої забавля!

– Гріх, дочко... Великий гріх... – шептала Марія, а може, тільки думала, бо не чула своїх слів. – Гріх...

Раптом відчинилися двері й увійшов Філько, тримаючи за руку заплакану Оксанку.

– Іво'!

І вона побачила на мить з неабияким подивом свого батька таким, яким був він якихось п'ятнадцять років тому. Його суворий голос ударився у стіни і тоді ж розбився, посипавшись холодним градом їй за пазуху.

– Іво! – повторив Філько.

Та хоч його голос звучав майже загрозливо, несподіванка не тривала довго, бо Івоні пригадався або її сьогоднішній стан, або те, що рік за роком Філько вже не Філько, через що вона відповіла тихо:

– Чого вам, тату?

Філько ніби й не чув доччину відповідь, ніби його й не цікавило, що саме йому відповідають, сказав тим же тоном:

– Нема в тебе муки, кажеш? У тебе?! Як тобі не встидно відпускати з своєї хати оцю дитину, свою хрещеницю, з порожніми руками, га?

– А що, я присягла всіх жебраків годувати?

– Ти ще й відпискуєш мені?! – аж тупнув він об підлогу. – То рідня у тебе жебраки, так? Аспазія тобі якась кума – дітей ти у неї всіх хрестила. Її Кулуня застрілили через твого чоловіка. І це жебраки в тебе, так? Виходить – я теж!

Здавалося, Філько от-от накинеться на свою дочку, як колись, коли знав її під своєю владою. Але його гнів, хоч і не спадав, не підштовхнув підняти руку, а залився відразу. Він плюнув серед хати:

– Скнара ти одна! Щоб я до завтра не дожив, якщо моя нога віднині ступить на твою загороду! І ти в моїй хаті не маєш, що шукати! Щоб ти проклята була, якщо навіть на мій похорон прийдеш!

Оксанка тихо хлипала, забута всіма, коли нарешті Філько нагнувся й витер їй долонею очі:

– Ти чого, дурненька, плачеш? Не варт! Нема в твоєї матки муки... Ходи зі мною, є у мене!

Він вивів Оксанку в хороми і вже звідти звернувся до за-деревілої Марії:

– А ти, стара, збирайся і зараз шуруй додому! Щоб я за тобою не вертався, чуєш?

4.

Ледве сонце зайшло, як Білан завив протяжно старечим хриплим голосом.

– Ади, стариган знов дуріє! – розсердилася Івона. – вчорашньої ночі я думала, що він виє тому, що ми давно його не розсилювали, а він проситься на вибрики. А сьогодні? Ану, Михайле, вийди та дай йому буком по хавці¹! Годі спокійно повечеряти через кутюгу.

– Йому теж пора вечеряти... – трохи назбитки кинув Михайло.

– Закрий писок, гицелю! Ти відколи такий дбайливий у мене? Псові давала Аспазія, не бійся. Та звідки йому знати, коли він вік провікував, доки напоїв маржину? Кивайся, коли кажу! Ти не чуєш, як той пес виє?..

Висуваючись і-за столу, Михайло прихопив грінку хліба для Білана – знав, що мама послала Аспазією миску помиїв, – але замітивши мамин докірливий погляд, щоб не почути всоте, що хліб не для пса, почав сам ніби пильно кусати з нього. Тільки до хорім, бо надворі таки кинув хліб собаці, попестив і розсилив:

– Гуляй, старий друже!

Присмерк насунувся на Златну із-за букових лісів і приволік за собою тонкий морозець, який зціпив дрібно лиш калюжі доріг, бо стежки застав стряхлими післяобіднім блідим

¹ хавка – нижня щелепа. (К. Ір.).

сонцем. Рідкий голубуватий туман манливо нагадував Іванові Москалюкові теплий подих землі, і він, спершись на Дорінів заплаз під горіхом, даремно задер носа, рознюхуючи відомий приємний запах диму мокрого хворосту, яким кадять теплі весняні вечори – горішній кут пах лише кулешею, тушкованою цибулею і ячмінними варениками. Голодував сьогодні старий, та скільки не намагався покинути прімарію, пан писар таки задержав його до самого вечора, мовляв, спішне діло буде. А тут нічого; одне-однісіньке повідомлення: пропав безвісти десь на східному фронті Ілаш Дорін. «По дорозі мені, пане писар. Іду передати жінці, хай знає...» Годі його вмовити. Спішні, каже, діла... Аж під вечір дозволив: «Іди, – каже, – понеси повідомлення. Завтра ж Бечкова неділя...» Ніяких, значить, спішних діл, та ще й наголодувався, як безпритульний пес! Невже він повинчався з прімарією? Москалюк підняв палицю і вдарив кілька разів по дерев'яних латах. Десь за садом загавкав старий Білан, наче хтось покотив з горба розсохлу бочку. У хаті світиться, але ніхто не озивається. Іван Москалюк ударив ще кілька разів сильніше, і нарешті хтось вийшов на ґанок:

– То ти Дзюню? – запитав Михайло вдаваним чоловічим голосом.

– Ніякий я тобі не Дзюнь... Ходи сюди – повідомлення вам...

Хлопець наближався боязко, не хотів вірити словам барабанщика – знав він, яке це страшне слово *повідомлення*, – і Москалюк подумав пояснити:

– Не найгірше написане в ньому, не пужійся¹, хлопче... Твій тато пропав, мабуть, у полон або десь заблудився... Бери й неси своїй мамі...

¹ пужітися – лякатися, страхатися. (К. Ір.).

Михайло був певний, що той папір важить щонайменши баницю¹, якщо не дві – ледве доніс його до хати.

– Чиї то шибеники взялися людям паркани троцити? – запитала Івона, коли увійшов Михайло, але помітивши в його руках лист, додала: – А то що за папір?...

– Повідомлення...

– Від кого?.. Від Москалюка?.. – підбігла Івона й вирвала з його рук. – Госпідку!..

Першим почав плакати Віктор, а за ним дівчата. Івона сіла на ослін біля лампи, прочитала кілька разів, тихо витираючи очі. Тільки Михайло не плакав. Стояв біля дверей остовпілий і майже спокійний після першої болючої кольки в грудях. Він весь затерп, оглух трохи і наче відлучився самий від себе. Все навколо – мама, сестри, брат, жовток керосинової лампи, стіл, його власне тіло, все – віддалялося від нього, зменшувалося. Лише піч наближалася, росла й росла, доки стала горою, і Михайло повалився під припічок.

Івона зойкнула, а дівчата, вторуючи їй, заревіли ще дужче.

– Дай, Вікторку, горнятко води, – нахилилася Івона над Михайлом, – або ні, дістань оцет із шафи... – води сама зачерпнула.

Та доки Віктор підбіг до шафи, Михайло відслонив очі, скочив на рівні ноги і став роздивлятися по-дурному по хаті. У вухах тонко бриніло пополам із шумом і плачем дівчат, і хлопець відмахувався, не розуміючи, чому це мама обливає його водою. Коли Івона підняла фартух, він нахилився і витер собі обличчя. Фартух сильно пах згірклим олієм, і Михайло скоро зауважив, що всі хатні предмети не тільки на своєму

¹ баниця – четверик. (К. Ір.).

місці, а встигли вже набрати свою колишню форму і величину. Уже навіть Віктор і сестри не так гостро ревіли, і він запитав спокійно:

– Ма', скажіть, що там написано?

– Та що написано, синку?.. Написано, що тато ваш пропав...

– А що загинув не написано, ні? Кажіть, ма'... Не написано, ні?!

– Ти що? Написано, що пропав... Стільки... Ось читай, тиж умієш...

Михайло відсахнувся, підняв руки, бо не хотів навіть торкатися повідомлення, відступив і закричав:

– Тато живі! Навіть не ранено їх! Ось тамки написано! Чого ви тоді, дурні баби, і ти, Вікторе, розголосолися, га? Тато, видай, утекли з фронту і скоро прийдуть додому. Ну, а це для Івана Москалюка означає, що пропав і нате вам, значить, повідомлення...

І вона аж усміхнулася, гордо підійшла й пригорнула свого старшого сина, стала злегка гойдати ним туди-сюди, куйовдила шорстку чуприну. Вона чи не вперше таке робила, бо не в її натурі голубити своїх дітей. Трохи засоромлений, Михайло звільнився з маминих обіймів і сказав тихо:

– Ма', я йду у Килибанчину сказати дідові й бабі...

– Куди це ти на ніч в дорогу? Підеш завтра...

Але хлопець таки вибіг з хати, і І вона чомусь не наважувалася завернути його. Підійшла до стола і заговорила лагідно:

– Ану, діти, кінчайте вечеряти, бо вже пора лягати спати...

Вони позасідали за стіл кожне на своє місце, мовчазні, але вже без страху в червоних від плачу очах. Понурилися і

вже не торкалися вечері – чи правда, що з татом нічого злого не сталося? Якщо так, то мама, чому плачуть?.. Склали руки і задивилися на білу пусту стіну, навіть не кліпають.

– Ма', – тихо заговорила найменша, Аспазія, – я не хочу вареників, хочу яєшниці...

Івона закліпала дрібно, перевела погляд із стіни на дітей, витерла очі кінцем хустки:

– Звідки тепер яєшниці, доцю? Уже згас вогонь у ватрі. Завтра вранці. Поп'єш, може, трохи моні¹, га? Дітям не гріх скоромитися.

– Ні, яєшниці...

– Завтра, кажу. Якщо вже не хочете їсти, помоліться і йдіть спати, бо пізно.

Дівчата полізли на піч, а Віктор влігся на ліжку біля стіни, в ногах своєї мами. Тепер діти не дуріли, як кожного вечора, коли Івона, щоб втихомирити їх, змушена була або сварити («Ану не пустуйте! Скобочитесь² і хіхікаєте до півночі, а завтра хирієте й не добудитися вас до обіду...»), або навіть ляснути декотрого. Цього вечора, як вона тільки прикрутила лампу – звичку не гасити зовсім світло набула вона, коли ще діти були зовсім малими, – вони вложилися кожне на своє місце, і незабаром теплу хатню тишу прошивав рівномірно спокійний діточий подих. Тільки час від часу, наче на довгій нитці траплявся гудз, то Віктор коротко застогне спросоння, то якась із дівчат зітхне протяжно чи переривчасто.

Івона не спала. Лежала горілиць, втупивши погляд у чорну стелю, яку перетинав упоперек закурений сволок. Посе-

¹ моня – молоко. (К. Ір.).

² скоботати – лоскотати. (К. Ір.).

редині сволока, де висіла прикручена лампа, над самим циліндром жовтіла кругла пляма. Подобала на бліде око осіннього сонця, неспроможного знайти в нудних довгоденних дощових хмарах прірву. Знадвору надходив тонкий шерхіт передвесняного вітру в голому саду, деь на долішньому куті перегавкувалися собаки, далеко гостинцем загуркотів віз, але Івона чула і не чула все це – її погляд прилип невідривно, немов нічний мотиль, до жовтавої діри сволока, очі пекли, немов засипані їдким гарячим піском, думки кружеляли тільки навколо сонної лампи. Значить, нарешті змилосердилася доля – пропав Ілаш, і вона була певна, що вже не побачить його ніколи. Івона не раділа цій думці, хоч відчувала певне полегшення, немов звільнення з-під важкої ноші. Не раділа, бо її ненависть – гіркий довгорічний осадок на душі – не так спрямована проти свого нелюбого чоловіка (таке почуття прояснилося головно, відколи забрали Ілаша на фронт, а ще більше з хвилини одержання повідомлення), як проти свого нещасного життя. Ненавиділа вона свої молоді роки, які нерадісно пролетіли над нею, як згряя голодних шпаків, ненавиділа своє заміжжя, освітлене лише безперестанною гонитвою за грішми, ненавиділа Петрову тюрму – не муки його ув'язнення, а довгі роки, які викрали у неї єдину надію щастя, ненавиділа роди – дітей своїх любила вона по-своєму, – ненавиділа маєток, тому, що він Ілашів, тому, що поневолив її ще більше, зміцнивши ланцюг, яким прикріплено її до Ілаша, хоч той же маєток живив у неї надію незалежності, а, може, й майбутню волю. А сьогоднішнє повідомлення навіть засмутило Івону. Не тому, що зникала назавжди Ілашева підпора – вона вже звикла на протязі останніх років сама орудувати ділами маєтку, – а таки жаліла Ілаша. Признавала не вперше, але тільки перед собою, його

благородну душу, сімейну постійну дбайливість, доброту, через яку не раз сварилася з ним, вважаючи його надмірну щедрість не тільки близьку дурноті, а навіть шкідливою для сімейного добробуту.

Надворі шерхіт вітру переходив у свист, з мисника капало рівномірне цокання старого будильника, і Івона відчула, що в хаті похолодало. Встала закрити за піччю засувку. В комині вже не гуло так дзвінко, надворі закричав півень, і Івона глипнула на годинник: вже далеко за північ, а Михайла ще нема. Мабуть, залишився ночувати у Килибанчині...

Раптом щось неприємне скаламутило її думки. У тишу ночі вмішався незвичайний наростаючий гамір. Спочтку Івона прислухалася здивовано: з гостинця надходив безперестанний гуркіт возів, кінський тупіт, гавкання прибудних псів, від котрих швидко заразилися сусідські, і невдовзі зі всіх подвір'їв піднялося єдине гавкання, наче то не собаки, а село гавкало. Коли торохтіння трохи притихло, почувся далекий постріл. І аж тоді Івона тривожно здригнулась:

— Москалі! Йой, Боже!..

Івона холобиськи вскочила у дерев'янки, хоч ще не знала, чому взувається, накинула наопашки кацавейку і вибігла простоволоса у хороми. Почувся ще один постріл, потім ще кілька, але теж далеко, і Івона вже знала, чому й куди вибігла з хати: гроші мусить врятувати! Закопає їх, як добре порадив їй тато, хоч перед ним не признавала.

Вибігла на ґанок — навіть не відчула, як попід згрібну сорочку по голих литках шкварнув холодний вітер, — подалася до шопи, напوماцки добула рискаль, побігла щодуху за тернівку, на окраїну саду і зупинилася під старою дулею. Так, тут найкраще, ніхто не замітить, що свіжо копано, бо минулого року тут були грядки. Івона пробувала встромити

рискаль, але скільки не намагалася, ще затерпла морозами зими земля не піддавалася. Несподіваний опір повністю збив її з пантелику. Вона стала пильно довбати замерзлу землю, аж доки нарешті зрозуміла марність свого намагання. Гарячий піт немічі й поспіху стікав з її чола, заливав очі, капав з підборіддя за пазуху, і Івона, відкинувши з огидою непотрібний рискаль, готова була заголосити із розпачу. Але внизу, за Пундиковим городом, на гостинці почулося вйокання, хтось репіжив завзято коня, аж доки скотина боляче заїржала.

Розхристана, Івона мигнула білою примарою до хати. Спотикнулася й загубила дерев'янку. На бігу скинула й другу, побігла далі боса. Хапнула з комори новий мішок, забігла у хату велику, відчинила скриню і, пригорща за пригорщею, стала похапцем пересипати гроші в мішок.

Знайомий дзенькіт срібла трохи заспокоїв її, і Івона стала обмірковувати, куди заховати мішок. «У стайню під ясла? Ні, не туди... Прийдуть, може, останню шапину рекви... рекви... це... забирати і знайдуть, злодії!.. На горище? Ні... Туди теж полізуть! Може, у пивницю? Будь-куди, лиш туди ні: чи не в пивниці подумав би будь-хто насамперед шукати? Куди ж тоді?! У стодолу в полову? Таж заберуть і сіно, і полову на корм! Ага! У курник! Так-так. Там мала подря – кури несуться. Хоч і полізе хтось за куркою чи за яйцями, скоро втече – усі бояться курячих вошей...»

Гарячковими рухами Івона закінчила перекладати гроші зі скрині у мішок, та, коли спробувала підняти, виявилось, що не може. Побігла швидко ще за одним мішком і натрапила на бесаги¹; вхопила й спорожнила в них половину грошей з

¹ *бесаги – сакви. (К. Ір.).*

мішка. Пересипаючи, у хаті так страшно забряжчало, що вона, налякавшись, припинила на мить спішне діло. Пригадала раптом, що треба залишити в скрині, так, для обману, невелику кількість грошей. Взяла, вже некваплячись, дві пригорщі й обережно поставила назад у скриню. Потім підняла бесаги. Хоч важкі, теліпаючись, донесла їх до курника і з трудом висадила на подрю під солом'яне гніздо. Туди притаскала й мішок.

Коли увійшла у хату, засапана й утомлена, але задоволена, Івона сіла на ослін і тільки тоді помітила закривавлений палець на лівій нозі. Не знала, коли і в що вдарила. Незабаром зашпори почали боляче колоти їй руки і ноги, і Івона вирішила вийти в хороми й помити їх холодною водою.

Знадвору долинали до неї то кінські їржання, то окремий постріл, то людський голос, але Івоні вже не було так страшно, бо найголовніше вона зробила, а під веренею, біля тихого дітчого дихання добре й тепло, і вона, вгамувавшись трохи, навіть заснула.

Прокинулася, коли хтось сильно застукав у вікно. В ту ж мить десь за шопою пролунав постріл. Двоє речей вривалися тоді одночасно Івоні у голову: бачила заспана, що надворі ще темно, і чула, як пищить біля неї Віктор. Не знала, куди швидше податися – заспокоїти хлопця, чи відповісти тим, що стукають. На печі теж замитушилися, і вона погладдила Віктора:

– Цить, синку, я ось коло тебе, не плач, бо сестер пробудиш... То, видай, Михайло стукає, вернувся з Килибанчини... – потім обізвалася голосніше: – Хто там?..

На її запитання стукіт повторився сильніше, здавалося, от-от шибку розіб'ють. Івона почала тремтіти. Вона боязко зсунулася з ліжка й підійшла несміливо до вікна.

– Хто там?.. – запитала знов, а далі подумала: «Якби хоч Михайло був дома...»

– Воєнні, – почувся чоловічий голос. – Відчиняйте! – додав владним тоном.

– Зараз... – слухняно скорилася Івона наказові.

Наділа швидко спідницю, застібнула кацавейку і, нім підкрутити лампу і вийти та відімкнути вхідні двері, зазирнула попри фіранку надвір. Годі щось побачити: нічна смола залила все. Підкрутивши лампу, вона побачила кострубату Аспазіїну голову; дівчина сонно терла кулаками очі. Віктор, спершись на лікті, витріщився на лампу.

– Не бійтеся, діти. То якісь подорожні люди просяться в хату, бо змерзли, бідні...

Івона відчинила і в ту ж мить відскочила – з порога незнайомий націлив їй у груди дуло автомата. В пам'яті блискавично блимнув спогад про молодяків, котрі украли в неї гроші, від чого вона аж охолола, але скоро прийшла до себе, ледве притаївши тінь усмішки: «Будьте здорові, грошей у мене нема...»

– Хто в хаті? – почула вона суворий голос.

– Ніхто... Діти і я... – відповіла Івона, дивуючись, що воїн говорить «по-руськи»¹.

– Не бреши, а то... – знов підсунув незнайомий дуло. – Муж де?

– Нема...

– А де?

– Нема, нема... – забелькотіла Івона не своїм голосом.

– Воює? Москалів б'є, так?... – здалося їй, що непрошений гість вишкірився злісно.

– А що я, дурна, знаю?.. Забрали на фронт, а з ким б'ється, Бог його знає...

¹ по-руськи – по-українськи. (К. Ір.).

– Так-так, молодице... – пом'як раптом незнайомий. – Ліхтар є? Засвіти й подай, – наказав він, не чекаючи відповіді. – Сашко, – звернувся він потім до когось у темряві, – розпряжи, он, молодця покаже, де конюшня, ще й вівса, може, позичить нам...

Не дуже вдавалося Івоні, хоч намагалася бути спокійною, засвітити ліхтар тремтячими руками, проте думала: «Що це за москалі, коли по-нашому говорять?..»

– Ма'... – захлипав Віктор з хати.

– Зараз, синку...

Подавши засвічений ліхтар, Івона побачила спочатку чорну військову форму і заболочені чоботи. Підняла поволі погляд: перед нею стояв чорнявий молодий чоловічина, давно небритий, з червоними від безсоння очима. Але найбільше вразив Івону глибоко затаврований сум його обличчя.

– Не мені потрібен ліхтар, – відступив. – Неси Сашкові й покажи, куди коня вести. Овес є?

– Є...

– Гаразд. Відро вівса і відро води. А для нас знайдеться щось перекусити?

Івона стала слухняно перечислювати:

– Та є хліб, вареники ячмінні, відвар сушениць... Знаєте, у нас піст...

– Хе... – Івоні здалося, ніби воїн глузливо усміхнувся. – У піст подорожня баба може їсти й сала... У вас теж повинна бути така приказка, ні? Отож, нам сиру, яєць, а якщо є, то ковбаси якоїсь, кусок сала, як отій бабі, щось таке нам дай. Ще й цибулю, часник. Є?

– Та знайдеться...

– Ось так. А про чарочку для апетиту не турбуйся – у нас є... – потім знов гукнув до свого товариша: – Чуєш, Сашко? Після того, як розквартируєш Зірку, – і знов до Івони: – Це наша

кобила. Так. Чуєш, Сашко? Не забудь прихопити з собою бідон, – а потім звернувся тихше до Івони: – Понеси йому ліхтар і вертайся швидко, я жду тут...

Вона затупотіла дерев'янками по ґанку, окружена невеликим від ліхтаря кругом світла. Довгі покривлені тіні гойдалися в ритмі її кроків, і Івона незабаром розрізнила серед їхнього подвір'я двоколісну тачанку і рядом, накриту сірою вовняною попоною, білу кобилу – Зірку, значить, – яку тримав за повідди низький і набитий, теж в чорному, воїн. На мить, Івона зупинилася, хотіла сказати йому, що відро для напування худоби висить ось там, на кілку біля криниці і що вона за цей час принесе торбу вівса, але передумала й рушила в сторону стайні. Відчинила двері й сказала замість запрошення:

– Місця є досить... У нас коні рекві... це...

– Реквізували?

– Так. Забрали, тобто. Залишили одну шкапину і то сліпа...

В той момент край села, дець з боку Глиниць короткою чергою застрекотав автомат. І лише тоді Івона запримітила, що той, котрого називали Сашком, оперезаний поясом гранат. У повітрі запахло чимось не відомим їй, ладаном чи смолою, перемішаною з сіркою. Вже пізніше довідається й запам'ятає назавжди, що так пахне порох після вистрілу.

– Ну, що ж, – відповів він на переляканий запитливий Іво-нин погляд, – не всім поясниш доброю волею суворі закони війни...

Потім мовчки стали доглядати кобилу Зірку. Воїн викрутив відро води й поставив біля ясел, а Івона принесла торбу вівса, яку він повісив кобилі на шию, і Зірка стала пильно хрущати, наче жорна.

Коли повернулася на ґанок, Івона побачила, що перший воїн жде їх на порозі:

– Все? Добре, потім звернувся тільки до Івони: – Ще раз питаю тебе, молодице, хто в хаті?

– Діти...

– Зараз війна, і нам жарти не подобаються, розумієш?..

– Четверо дітей... – поквапилася Івона пояснити, коли відчула в його голосі загрозу. Одинадцятирічний син і троє дівчат...

– Добре. Заходь наперед!..

За Івною ввійшли до хати й воїни. Побачивши кострубатих переляканих дітей, вона поспішила заспокоїти їх:

– Нема вам, діти, чого пужитися. Це подорожні люди, зогостили до нас... Переночують і...

– Ой ні, – вмішався чорнявий офіцер. – Скажи дітям правду, вони повинні знати: капітан і рядовий Сашко побудуть у вас довгий час... Та не журися – за харчі й квартирне за нас і за Зірку заплатимо чесно. А зараз, діти, лягайте спати, бо для вас ще рано вставати, а ваша мати вгостить нас чимось. А доти ти, Сашко, налий з бідона ось у той горщик, що на припічку, але лиш половину, а решта долий води, бо у їхнього пана, виходить, таки справедливий спирт. Без води кишки попече...

Сашко – Івона лише у хаті замітила, що він русявий, коротко пострижений конопляний чуб стирчав щіткою, а чистому дівочому рум'яному обличчю аж ніяк не пасували сірі з металевим відблиском суворо вирисовані очі – послухався, відкрив двовідерний військовий бідон, обережно налив спирту в горщик. За цей час Івона застелила стіл скатеркою, поставила круглий житній хліб, ніж і рядом два скляні грубі стаканчики. Вона якраз хотіла йти в комору за ковбасою, солониною, часником, цибулею і що ще там знайде; були в коморі й три великі глиняні горшки з жареним перед Різвом м'ясом, залите гарячим смальцем, щоб зберігалось для са-

паньня і жнив; цього м'яса вона не торкнеться. І вона ще не вийшла, коли заговорив капітан:

— А це що за наперсники? — вказав він пальцем на порційки.
— Невже ними будемо пити? Дай нам порядні стакани, а ні, то якісь горнятка. Ну, смішна ти, молодице... — хоч сам не усміхнувся. — Як тебе звати?

— І вона...

— Іванна?

— Ні. І вона.

— Хай буде й І вона, якщо так по-вашому. Ось він — Сашко, хоробрий рядовий нашої повстанської армії, стрілець — о! — підняв він великий палець правої руки. — Словом, козак! Знаєш, що таке козак?

— Ні...

— Ні? Може, ще матимеш нагоду... Він, значить, Сашко, а я — Лаврентій Орестович. Філософ. Ну, звичайно, коли філософія в бою, я капітан. Та, мабуть, І воно, це для тебе зовсім незрозуміле, якщо ти не знаєш навіть, що таке козак...

І вона не була певна, що по його обличчю майнула тонка тінь усмішки, зате їй було легко замітити, що початкова похмурність розтала, і весь він наче просвітився якимось невидимим світлом. Збираючись іти в комору, вона все ще стояла біля дверей з полумиском і ножом у руках і дійсно не розуміла його слів. Але додумалася, що раз він представив себе капітаном, а Сашка солдатом, то цей Лаврентій, чи як його, видай, якийсь великий пан — це видно не тільки по словах, а й по його поведінці, — а Сашко, щоб не був той козак, він, певне, таки мужик, раз він все робить, обслуговує капітана. А капітан лише наказує. Так-так, цей Сашко його ординарець, бо, ось, розперезавшись, поставив гранати на ослін, присів і став стягати капітанові чоботи з ніг.

І вона поставила на стіль поливані глиняні горнята і пішла в комору, а коли вернулася, капітан добував з ранця цукерки й давав їх Сашкові, а той роздавав дітям. Дівчата взяли, а Віктор, скоцюрбившись у кутку по-їжачому, заховав руки за собою, ніби йому хотіли щось силоміць поставити в долоню.

Капітан і собі розперезався, поставив на стіль широкий військовий ремінь, на якому висів пістолет у чорній шкіряній кобурі, і сказав майже задоволено:

– О! Їсти є, пити також. Де ж ми, Івоно, будемо спати?

– Та у хаті великій. Але там холоднувато, вогню давно не було. Іду розпалити. Груба кахляна, так що...

– Іди, йди. Потім вертайся – вип'єш з нами...

5.

Вранці на Вербну неділю вся Златна кишіла чужим військом в чорному похідному спорядженні. Начислювалось того війська, за приблизним рахунком села, майже тисячу воїнів, якщо не більше. Мовчазні, сумні, всі без винятку в чорних мундирах, споряджені для довгого маршу, більшість з них по два на двоколісній тачанці, з яких один був, звичайно, кулеметником. Майже у кожного автомат і, крім рядових, пістолет, а також гранати й різні боєприпаси; дехто з них при довгих рівних шаблях. Називали їх чомусь добровольцями.

Після нічної паніки Златна, не маючи досі безпосереднього зв'язку з війною, заніміла від жаху. Більш-менш спокійне доти, далеке від фронту, занепокоєне тільки довгим напруженим чеканням вісток від своїх і час від часу зворушене страшними небажаними повідомленнями, село зненацька опинилося віч-на-віч з війною. Страшним видалося саме це несподіване знайомство і події, які супроводили його. Нападника село наче й не знало, бо очікуючи москалів, про яких ходило стільки чуток, раптом тут з'явилися якісь добровольці. Хто вони, що бажають, проти кого воюють? Невідомо. А якщо це таки москалі?! «Та які то москалі, – докумекалися златняни, – якщо говорять по-руськи?..»

Окупант дав зразу таки строгі накази: забороняється златнянам покидати без дозволу місцевість; відсьогодні мобі-

лізується все населення на воєнні укріплення: окопи, каземати, землянки тощо; робота безплатна; військо і коні розквартировуються по домівках жителів, принаймні по два або чотири воїни у кожній сім'ї (за харч та корм військо платитиме румунськими леями або іншою монетою); в нічний час, після заходу сонця до ранку, забороняється покидати власне подвір'я. За порушення будь-котрого з цих розпоряджень каратимуть смертю. Доводиться також до відома, що віднині прімарем у Златні буде Петро Скрипей, колишній довоєнний прімар. Сільська школа приділяється військовій команді і під польовий шпиталь. Для керування робіт військових укріплень та інших потреб з-поміж населення призначено вісім сотників і відповідне число десятників; вони діятимуть за наказом і під контролем війська.

Страх охопив повністю село після повідомлення цих розпоряджень, бо ще мало хто розумів, а то, може, навіть ніхто, наскільки вони лихі чи страшні.

Ледве розвиднілося, як по Златні пролетіла чутка, що розстріляли старого Пружину. Пан Прункул змилосердився і найняв його нічним сторожем на своїй винниці. Може, пан хотів таким чином покінчити з Пружиною звичкою зрубувати буки в панському лісі не лише для власної потреби, як дозволив пан, а й продавати потім у місті на ярмарку. Мав Пружина таку пільгу від пана ще з того літа, коли, відмовивши дати старому дров, купаючись у річці Сучаві, пана захопила буря, і він мало не втопився. Наляканий громами і зливою, пан гадав, що Дмитро Пружина повісився, як загрожував, і тому звіялася страшна буря. Але Пружина не повісився, і тоді пан, радий, що його слуга зостався живим, дозволив йому брати дров з панського лісу. Але Пружина став возити з лісу дров не лише для себе, а й на продаж. Пан Прункул довідався

про Пружинине гендлярство, але просто боявся заборонити йому брати дров, щоб не трапилося з ним гірше, ніж тоді у лузі, тому вибрав обхідну дорогу: найняв Пружину нічним сторожем. Озброїв його гвинтівкою – це вже після того, як сторонні злодії вкрали з винниці однієї ночі сім бочок спирту, – і Пружина чипів цілу ніч у своїй будці.

Минулої ночі, вже майже вдосвіта, пробуджений гуркотом і навалою добровольців, старий Пружина вистрілив у повітря, так, для попередження. Коли побачив, що у відповідь теж стріляють, але не в повітря, Дмитро Пружина втік із будки, а коли полювання посилювалося, він подумав врятуватись, спустившись у криницю камінням, як по драбині. І, може, мав врятуватись, якщо переважає би там якусь годину-дві, доки нападники займуться вже не ним, а спиртом. Та він, дурень, побачивши, що розбивають склад винниці, піднявся на кам'яне цямриння і вистрілив удруге, теж у повітря, думав налякати грабіжників. Тоді – вже почало розвиднятись – хтось бабахнув зблизька, і Пружина – шльоп! – у воду. Після цього добровольці ввірвалися у склад винниці, стали стріляти в бочки та цистерни. Спирт бризкав з них, як з артезіанського колодязя, а воїни припадали до дір, як до крана. Вранці три з них плавали в розлитому спирті, неначе потоплені щури. Дивно, що той спирт не загорівся...

Хто напився досхочу і не втопився, налив бідон, котелок чи пляшки, у кого були, щоб мати свій запас. Пізніше, рановранці, коли військо вже напоїлося, запаслося спиртом і, доки приступити до інших дій, розквартирувалося по хатах та стодолах на кількогадинний відпочинок, дехто із златнян наважився наблизитись до винниці; прибули з відрами, глудунами, дійницями, а декотрі навіть з бочками, он, як Кубель, Скрипей і наймит пана писаря. Тільки пан Прункул не

посилав чомусь нікого з двора, щоб хоч подивитись, що діється на його винниці, задовольнившись розповіддю свого адміністратора, який теж не був на місці події, а розказував панові тільки те, що чув від інших. Люди, мов розбурханий мурашник, соталися навколо складу, забігали досередини, відкривали крани повних ще цистерн, розбивали бочки, в гарячковому поспіху наповнити свої посуди розливали й вони найменше стільки ж, скільки розлило військо, а кому вже не вистачало спирту з якоїсь бочки, черпали в підвалі, де знаходилися потоплені добровольці. Потім несли спирт якомога швидше додому і верталися знов.

Десь підобід – якраз у церкві дзвонили – люди, які поралися на винниці, дізналися, а від них уже все село, що втік кудись пан писар Дмитро Барбюк. Проговорився його наймит, коли Каламіш попросив, щоб той підвіз разом з писаревими бочками і його дійницю, бо, каже, йому, тобто Каламішеві, не зручно нести і відра на коромислі, і дійницю в руці. Наймит не похочував, та Каламіш настоював, навіть полаяв укінці.

– А що, хіба думаєш, пан писар не вернеться? Ой вернеться, і тоді буде тобі не з медом!.. – відповів наймит на Каламішеву лайку.

– Що-о? А куди твій пан писар задрав, га? – вчепився Каламіш. – Невже твоєму степинові¹ від добровольців у поркіницях² мокро і пішов кудись сухі пристарати?.. Та куди пішов? Ану розкажи нам, Деркачу...

Прилучилися й інші, обступили наймита, не даючи йому від'їхати, доки не скаже, де писар. Жадні довідатися

¹ степин – хазяїн. (К. Ір.).

² поркіниці – кальсони. (К. Ір.).

якнайбільше, люди мало не перевернули йому бочки з воза. Цікавила їх не так писарева доля, як його ставлення до нових подій. Учена ж людина, думали люди, а до того ще й хитрун великий, вишурований політикан, отже знає більше, ніж будь-хто із Златни, як світ крутиться. І з того, як поступив писар, люди хотіли знати на хвилину раніше, яким буде хід майбутніх подій.

Деркач тримався ціпко – не знає, значить, нічого, пан писар йому не сказав, – доки хтось не крикнє:

– Е, то він нам йолопа грає?.. Ану трохи по морді його!

Тільки тоді Деркач зрозумів, що справа повернула на слизьке, і став розказувати; признав, що таки він відвіз пана писаря бричкою сеїночі до Сучави, але не в місто, а до Іцкан на станцію, звідки пан писар поїхав, видай, до Ясс. А маєтком, так, орудує він, Деркач, бо панич Никанор давно не повертав додому. Лишилися дома лиш писарева пані й їхня панна Адоріка...

– Ова!.. – зареготав хтось безлично. – То в тебе, Деркачу, роботи не на жарт, коли тебе писар назначив своїм заступником не тільки в стайні, а й при пані... А там ще й Адоріка!.. Ну, що ж? Мучишся, небоже, з двома сраками... Хе-хе-хе! Помічників шукай собі...

Насмішки стали дедалі грубшати, і Деркач зрозумів, що раз опинився він у людей на повіді, його спроби захищатися перед глузливою юрбою будуть даремними. Щиро жалів, що відмовив підвезти Каламіша – уникнув би збиткувань. Та пізно розкусив він, що в такий момент найкраще мовчати. Поступово люди залишили його й стали обговорювати писареву втечу:

– Хитрий він – успів утекти до заборони покидати село!

Тоді Деркач висотався поволі з натовпу, висадився з трудом на сідало воза і вйокнув на коней – подумав швидше поїхати

геть. Ади, Кубель і Боцьо Міхалінин мовчки наладнали вози і тишком виїхали на дорогу.

– Ану відступіться трохи, – майже благав писарів наймит.

– Ти куди? – вхопив Каламіш коней за повіддя. – Знаєш що, Штефку? – несподівано помаснів у нього язик, хоч у голосі відчувався ледь прихований відтінок насміху. – Ти правду маєш: що я буду каратися з оцим коромислом? Краще покладу на твій віз не лише дійницю, а й відра... Але почекай трохи, засиплю їх травною аби не розхлюпалися по дорозі. Ось так. А якщо повернеш на мою вуличку і підвезеш мене до воріт, дам тобі могорич, бігме дам...

– Ну, коли вже й могорич, – кинув хтось, – то за нього Деркач позичить тобі й писарку...

Завелася реготня, загальну увагу привернули до себе Каламіш і Деркач, через що люди не помітили, коли до них підійшло кілька воїнів. Старший з них, вусатий, розставив ноги і, тримаючи руку на довгій шаблі, заговорив строго:

– Весело, бачу, вам!.. Усе село зібралося на толоці перед військовим штабом, а вони грабують панське майно! Хіба вам не відомі розпорядження?!

Закінчивши, він замовк на хвилину, дивлячись пронизливо на кожного, наче ждав відповіді на своє запитання. В натовпі погас веселий настрій. Люди стояли нерухомі, ніяково похнюпилися, приймаючи винувато догану за їхній вчинок.

– Буде вам за це! – викрикнувся на людей воїн з шаблею. – Побачите, що з військовою дисципліною гратися небезпечно!.. А зараз весь вкрадений вами спирт негайно звезти до нашого штабу! Потім всі до одного – на толоку. Марш! Думаю, вам не треба пояснювати, що трапляється тому, котрий пробує втекти з-під варти...

Щасливі, що поки що обійшлося їм не зовсім погано, люди взялися кожен за свої посуди і слухняною чередою рушили за писаревим возом. Вусач сів біля Деркача, а позаду йшли решта добровольців. Та ледве завернули на гостинець і всі запримітили край лісу два вози: були то Кубель і Боцьо Міхалінин. Їх стеріг смаглявий косоокий воїн з автоматом.

Конвой пустився в рух у напрям села. На гостинці пусто, але з побічних вулиць чорні добровольці зганяли запізвених на толоку – баби із внуками, старики, підлітки, молодиці. Коли наблизились до школи, побачили, що на толоці зібране вже чи не все село.

На шкільному подвір'ї шикувалися десять, а чи й більше двоколісних залізних військових кухонь. При кожній своя упряжа. Коні, здебільшого старі худі шкапи, паслися у шкільному саду над потоком. Людей повели до задньої кухні. Один із конвойних підняв важку покришку. Люди мовчки подавали йому відра, гладуни, дійниці, і він спорожнявав їх у кухонний котел. Виливши спирт з останньої посуду, доброволець наказав людям розвантажити бочки з возів і покотити їх під шопу. Це діло здійснювали люди неквапно, бо очікували, що після того прийде обіцяна кара, якою загрожував усач, і хотіли віддалити її якнайбільше, яле доброволець не дав їм баритися:

– Ви що так по-бабськи крутитесь навкруг бочок? Ану жвавіше!

Коли писареві, Скрипееві, Міхалініні й Кублеві бочки були вже під шопою, і люди ніяково чекали гірших наслідків за їхній вчинок на панській винниці, до них знов підійшов вусатий доброволець із шаблею:

– Все? Гаразд... – збитошно усміхнувся він, глянувши на бочки. – Тепер виходьте всі на толоку!

Невже обійдеться тільки конфіскацією спирту? – вагалися й раділи люди, покидаючи квапно шкільне подвір'я. Але zarazом завидували тим, котрим раніше вдалося понести спирт додому.

На толоці перед школою, дійсно, було зібране все село. З-поміж народу піднімався легкий гомін. То тут, то там заплаче котрась дитина, та її швидко зацитькували. Щоб переконатись у сподіванні, що їм не загрожує ніяка інша кара і стерти слід за собою, всі, хто був вмішаний у справі з спиртом, розійшлися урозсип хто куди, потонувши в людській громаді.

Каламіш підійшов до Тодера Ґадóса, який стояв зі своїм кумом Василем Пундиком і з Митром Койликом.

– Добридень вам, – привітався він.

– Дай Боже здоров'я... – шепнув і засміявся коваль. – А що, Дзюню, наймили вас добровольці панський спирт возити?..

– Наймили, атож... – ніяково усміхнувся й собі Каламіш.

– А цікаво, почому платять?.. – теж назбитки запитав його й Василь Пундик.

– У них, видай, плата, як за помел, – вмішався у бесіду і Койлик. – Платять не грішми, а спиртом...

– Та вже, слава Богу, добре, що не платили... – махнув Каламіш рукою. – А я таки встиг раніше віднести додому дві путні¹. І інші встигли. Ну, а хто спізнився або хотів бочками возити...

– ... привіз до школи... – зареготав Пундик, аж люди повернули голови в їхній бік.

– Тихо, куме, – заспокоїв його Ґадóс. – Ось іде німець якийсь чи що...

¹ путня – відро. (К. Ір.).

Гомін на толоці раптом затих. Через дорогу, йдучи від школи, до народу наближався молодий стрункий офіцер у сірій формі. Може, й скидалася вона на німецьку, як уважав коваль, але люди на цьому не розумілися, бо німці ні туди, ні назад Златною не проходили. Ще до війни дехто бачив їх у місті або у поїзді, але ніхто німецької форми точно не пам'ятав. Перед молодим офіцером несли стіл – старий Москалюк і ще два помічники. Люди розступались перед ними, доки стіл донесли серед толоки, де стояли Скрипей, ад'ютант жандармерії Пентелеску, директор школи Бусуйок і кілька добровольців. Офіцер скочив спритно на стіл, оглянувши звисока зібраний на толоці народ, поправляючи злегка на собі сіру форму.

– Та мовчіть-но! – закричав Скрипей, хоч ніхто не говорив. – Пан полковник, пан командир, хоче вам щось сказати!

Після чого прімар підняв до офіцера запитливий погляд. Той теж глипнув на Скрипея, підняв руку в його бік, щоб той замовк і зараз же звернувся до присутніх гучним голосом:

– Люди добрі! Путь нашої кривавої боротьби проти більшовицької змії завів нас аж у ваші прекрасні околиці, серед яких невдовзі, мабуть, ждуть нас шалені важкі бої. Ваші сини, ваші брати, батьки ваші, мужі ваші десь на далеких фронтах теж б'ються з більшовицькою заразою, проливають кров свою, не дають москалям загарбати вашу прадідівську землю. Чимало з них уже полягло на полях бою. Тому ваш святий обов'язок допомогти – від малого до старого, як чоловіки, так і жінки – тим, котрі борються проти більшовизму! Від сьогодні такі все населення Златни покликане копати окопи і допомогти нам закріпитися. Наша національна, наша повстанська армія розгромить більшовицьку нападницьку армію! Допоможи нам, Господи!

Полковник відкашлявся трохи і додав уже без попереднього запалу, але теж голосно:

– Щодо решти наших розпоряджень, пан прімар сказав, що були донесені до вашого відома. Надіюсь, ніхто з вас їх не порушить. Інакше... Війна єсть війна!

І полковник зіскочив з стола, відмовивши в допомозі простягнутої Скрипеевої руки.

6.

Відколи вернувся з тюрми, Петро Горбач рідко виходив у село. Раз чи двічі до Івоніки за дрібними покупками – солі, цвяхів, нафти – і до свого вуйка Ністора. Ністор Баран – двоюрідний брат старої Горбачки і єдиний – і близький, і далекий – Петрів родич. Прийшов він до свояка – до кого ж піде? – позичити тесло і дві дошки, щоб полагодити вхідні двері. Більше нікуди не виходив. Проходжі бачили, з цікавістю зазираючи на його подвір'я, що Петро одягнений уже по-міському, а не по-мужицьки, що латав він вхідні двері батьківської хатини, що вербовий пліт від вулиці підперав новими колами, здоровкалися, але не наважувалися зупинитись. Мова йде про старших, бо молоді та діти в більшості навіть не знали Петра Горбача, хіба що чули про нього. «Це той, що відсидів дванадцять років за те, що хотів убити пана Прункула». І все. Лиш Іван Мондока, як сусід, але й натура у нього така, що, коли причепиться когось – а хто? а що? а куди? а чому? – не відпустить, доки не вивідає все, підійшов і сперся на пліт:

– О, дав Бог, вернувся ти, Петре... – привітався Мондока і подав Петрові руку.

– Вернувся, бадіку...

– Ой, не дочекалися тебе тато й мама... Як вони за тобою голосили, не дай Господи!

Іван Мондока зміряв Петра з усіх боків, не приховуючи своєї особливої зацікавленості, і, задоволений його зовнішнім виглядом, став випитвати:

– Ну, а тепер, що робиш?

– Дякую за запитання, бадіку. Ади, взявся пліт лагодити...

– Та ні, Петре, я не про це. Значить, вийшов ти, а тепер, що будеш робити?

– А я не тепер вийшов.

– Ні? А коли?

– Ще передтогід¹.

– Так?.. – недовіряючи, аж витріщився старий Мондока. – а де ти досі бував? Чому додому не приходив? Вижу, ти попанськи вбрався... Може, був ти на фронті?

– Ні. Таких, як я, на фронт не беруть...

– Так-так... – здогадався сусід. – Тоді, котрими ти світами блукав, що додому не повернув?

– Наймився я на роботу, бадіку. Чув, що тато й мама померли, чого ж мені додому спішитись?..

– Чув? Тебе, може, повідомили там, у...

– Ні. Чув від одного чоловіка.

– Від котрого?

– Не знаєте ви його, бадіку...

– Ага, не знаю... – незадоволено повторив Мондока, але не здавався: – Та на якій ти, Петре, роботі?

– Нафту добуваю.

– Нафту? Ади! То десь далеко мусить бути, бо поблизу не знаю, щоб нафту добували. Де то?

¹ передтогід – два роки тому. (К. Ір.).

– У Кимпіні. Там добувають нафту для німецького війська. Ну, наймили й мене... – пояснив Петро, щоб випередити інші запитання.

– Так ти для німців робиш? А платять вони німецькими грішми, чи нашими?

– Нашими...

– А чи багато, Петре? – цікавився далі Мондока.

– А так і так... А ви, нівроку, не хочете старіти – такий ви, бадіку, яким я вас запам'ятав, хіба, може, вус вам трохи посивів... – спробував Петро перевести бесіду на інше, але Мондока не дав йому так легко вислизнути.

– Е, у мене вже внуки великі... – коротко відповів він на Петрові не дуже хитрі люб'язності й став випитувати далі: – То ти зовсім прийшов додому, чи лиш так, на урльоп¹?

– Ні, поки що не зовсім...

– Так-так... Ти, видай, там добре заробляєш, а все одно додому кортить, ні?

На це запитання Мондоку не цікавила відповідь, тому він поквапився завдати інше:

– А чи оженився ти?

– Ні, і не спішуся...

– Е, спішитись тобі таки треба... Маєш якусь там, чи думаєш взяти собі златнянку, га? Є їх доста²...

– Побачу...

– Не двоюй³ хтозна-доки, бо потім баби будуть тебе женити... – радив Мондока усміхаючись. – Надовго ти?

– Ще кілька днів.

¹ урльоп – відпустка (службова, військова; від нім. *Urlaub*). (К. Ір.).

² доста – дисить. (К. Ір.).

³ двоювати – вагатися, не могли рішитися. (К. Ір.).

– А хіба пустять добровольці? Ти не чув, які їхні розпорядження?

– Чув, але ходив я сьогодні до їхнього начальства...

– Ну й що сказали?

– Щоб прийшов я іншим разом, якщо не треба мені вже таки їхати, але наказували не покидати місцевість без їхнього дозволу.

Іван Мондока, певне, мав ще довго обстрілювати Петра Горбача запитаннями, якби у той момент не задріботів барабан Івана Москалюка. Петро зірвався з місця і кинув уже на ходу:

– Іду взнати, що за новини розносить Москалюк по селу. Вернуся розказати.

Петро Горбач таки не зізнався сусідові, що добровольці не лише не дозволили йому виїжджати із Златни, а навіть, довідавшись, що він наємник нафтової компанії, назначили його сотником. Після закінчення тут робіт обіцяли дати довідку, яку він представить в компанії, щоб змотивувати своє запізнення. Йому стало трохи соромно – все одно не тільки Іван Мондока а ціла Златна дізнається ще сьогодні, що він сотник. Та почував Петро себе ніяково не тільки через це, а й тому, що його сусід, відкривши брехню, подумає, що він попри цю ще хтознаскільки натесав йому, хоч у дійсності про все інше Петро сказав йому святу правду.

Але в наступні дні Петро не зустрічав Мондоку. Він повністю поринув у вир подій. Чин сотника, як це не дивно, маючи на увазі довгі роки ув'язнення і несолодке знайомство з різними надзирателями, навіть сподобався Петрові. Певне, головню тому що, маючи когось у своєму розпорядженні, а заразом і можливість наказувати комусь в залежності від свого доброго чи поганого настрою, надавало Петрові відчуття міри його особистої свободи.

Горбачеві приділили сотню підлітків, здебільшого хлопців, сказано, для молодшої сотні – молодий сотник, який міг би ганятися за шибениками, коли хтось із них задумає тікати з роботи. Була вона єдиною сотнею без десятників, бо вважалося, напевне, що діти, взагалі, більш боязливі і слухняні, ніж дорослі, а тому сотник обійдеться без допомоги десятників.

А копала Петрова шоста сотня не землянки, бо там, закінчивши рити землю, треба було потім закопувати в чотирьох вуглах товсті стовпи, на які мав спертися дах із дошок, покритий для маскування буковим чи сосновим гіллям. Ну, а на таке діло вимагалось більш здібних і сильних рук, ніж хлоп'ячі. Тому при землянках працювали чоловіки – кілька більш-менш молодших, решта старі – і молодіці, а хлопці, дівчата й баби копали окопи – звичайні зигзагові траншеї й круглі окопи для кулеметних гнізд. Якщо зигзаговий окіп простіше зробити – Петро Горбач вимірював довжину і ширину сторін кроком, після чого зазначував кілками або надцюкував рискалем, і підлеглі могли без особливого нагляду братися за роботу – зате з кільцевим уже не те. На вибраному місці – а місця, як для зигзагових, так і для кільцевих окопів, вказували заздалегідь добровольці – сотник забивав кілок, прив'язував до нього мотузок, довжина якого залежала від того, чи окіп буде кулеметний або для зенітної батареї, а в кінці мотузка прив'язував інший кілок, гостріший, яким зазначував на землі, мов своєрідним циркулем, перше коло, зовнішнє. Після зовнішнього кола, прикоротивши мотузок на крок чи два, зазначував внутрішнє коло, і члени шостої сотні могли починати роботу. Таким чином серед кільцевого окопу залишався острівцець для розташування зброї. Іноді такий окіп, тобто його стіни, обшивали деревом, тобто буковими колами, як і кінці зигзагової траншеї.

Копалося з великим трудом, бо в лісі земля не пушиста, як на городі чи в полі, а вляжена, бита, та ще до того й мережена корінням. Невдовзі на долонях молодих працівників, незвиклих до таких робіт, набігли болючі мозолі, криваві пухирі, через що продуктивність значно зменшилася, а це заставляло сотників і десятників, нацькованих нетерплячими добровольцями, які наглядали за роботою, а то і з власної ініціативи, вживати різні заохочувальні засоби – лайки, підштовхування, а іноді й жердину чи батіг. Тому-то люди стали ненавидіти не так добровольців, як своїх наставників – сотників і десятників, – між якими кілька виявилися нато заподливими. Одним із них був Петро Горбач.

Примусова праця на окопах не давала людям не те, що спокійно провести говіння, а й зустріти по-людськи Великодні свята. Навіть на перший день – правда, після обіду – сотники й десятники вигнали людей із хат і повели на окопи. Дехто з них ще вибачався перед людьми, що, знаєте, бадіку чи леліко, не по своїй волі турбуємо вас – такі розпорядження, ви ж чули, а з військом, коли війна, нема що гратися! Зате інші, а особливо Гнат, Касіян, Петро Горбач і Лесь Костів, аж надто грубо і дико велися з односельчанами. Не тільки лаяли й підштовхували старших німецьких копальників, а навіть били і нераз загрожували розстрілом. Для свого нового чину Гнат сплів із льняного повісма товстий чотиригранний батіг, яким підганяв свою сотню, наче отару овець. Таким способом невовзі сотники й десятники стали страшними хазяїнами Златни, бо в міру закінчення укріплень добровольці покидали село й переходили в ліс у новозбудовані землянки. У село приходили вдень тільки запастися харчами, сіном і вівсом – люди вважали, що все це запівдарма, бо, хоч і платили, ніхто не знав вартості німецьких грошей, через що давали їх

дітям гратися – або до свого начальства, котре залишилося в школі. Зате увечері декотрі з них верталися крадькома з лісу і заходили до хат, де знали, що є молодиці чи дівки, здебільшого без попередньої жіночої згоди, силували їх, заставляли пити спирт у побувати з ними цілу ніч.

Бувало й так, що добровольці чіпалися жінок і в білий день. З Лукрецією Філоновою не так сталося? Прийшли два яєць купувати, та коли покмітили, що дівка сама дома, напали на неї – і скільки вона не пищала, скільки не билася з ними, скільки не благала, – згвалтували, забрали яйця і кілька курок і задрали в ліс. Ходив потім Філон до начальства скаржитися. Пообіцяли строго покарати винуватих, але хай він скаже, хто вони. Шукай, Філоне, вітра в полі!..

Лише Шурубарку не треба було гвалтувати. У неї щодень і щоніч співи-танці, по півроти побуває. Але не всі жінки, як Шурубарка. Тому пішла у Златні нова мода – дівки й молодиці вбиралися в дрантя, завивали голови брудними шматами і змазували обличчя й руки сажею. Надіялися, що в такий спосіб перестануть бути спокусою для добровольців. Навіть на окопи такими виходили, через що там, де більшість становили жінки, можна було подумати, що то бригада немічних бабів чи жебрачок, хоч у лісі на роботі були вони більш-менш під опікою сотників і десятників, та і між ними були безличні – не досить, що заставляли штовханиною, грубими словами, а то й батогом виконувати таку важку роботу, а ще й залицялися!

Та кожний сотник і десятник вів себе по-своєму.

Як іноді Петро Горбач заставляв дітей працювати цілий день без передиху, так іншим разом, будучи в кращому настрої або щоб у такий спосіб показати свій авторитет чи повну розпорядимість членами сотні, він наказував робити коро-

тку перерву. Діти кидали мотики, лопати й рискалі і, хоч були перевтомлені, не всі сідали відпочивати, а попивши води з відер, декотрі з них заводили різні ігри, вибрикували або кидали один в одного грудками сирієї землі, заохочуючи й заражаючи і тих, які посідали, спершись гарячими долонями на вогку холодну землю, щоб вгамувати пекучу біль мозолів. За цей час сотник рідко говорив із своїми підлеглими, хіба щоб запитати того чи іншого, чий він, як його звати, ходить чи ні до школи і в якому він класі, тільки так, для кращого пізнання членів своєї сотні, бо звичайно Петро Горбач відходив на певну відстань від юрби, припалював цигарку, від якої залежала тривалість перерви, і дедалі більше виглядав понурим, над чимось замисленим. Докуривши, він уставав із пня, плював двічі вбік, коротко сикнувши крізь зуби, розтирав недокурок черевиком і, наближаючись до дітей, гукав:

– Перерва закінчилася. До рботи!

Вимовляв це Горбач не дуже голосно, але так холодно, що гра і сміх відразу гасли, і кожен брався покірно, без слова, за рискаль чи лопату.

Одного разу під час такої перерви Михайло і Віктор Ілаша Доріна вчепилися німого Сюня Оглона. Михайло сильно обняв Сюня, стиснувши його руки вздовж тіла, щоб той не міг ними махати, а Віктор підійшов ззаду і став лупцювати. Але незадоволений ударами своїх кволих кулаків, він згодом накинувся на нерухомого суперника, ударяючи ногою. Сюнь підстрибував при кожному копняку дерев'янки, пробував звільнитись з Михайлових обіймів, та коли зрозумів, що це йому не вдасться, почав плакати:

– И-и-и...

Плакав він не так від болю, як від встиду й досади – б'ють, значить, його перед хлопцями, перед дівчатами. Горбач, хоч

не докурив ще, підійшов до окопу і заговорив голосніше, ніж звичайно:

– Годі дуріти! Е, то ви не зморені сьогодні... Треба мені постаратися, щоб спали ви вночі, як скупані... Ану до роботи!

Сотня мовчки вишикувалася по обох берегах траншеї, лише Михайло продовжував тримати німого Оглона, щоб Віктор вдаряв дерев'яною.

– А то що за гицелі сіпаються? – запитав сотник не когось особисто, а кинув запитання для всіх і зараз же, тримаючи в руці грабову жердину, подався в сторону розбишак.

Шкварнув спочатку Віктора, а потім Михайла, аж хлопці засторопіли він несподіванки.

– Вам двічі треба говорити? – питав він спокійно, супроводячи слова ударами жердини: раз Михайла, раз Віктора. – Ви чому б'єте цього нещасного? – і знов раз Віктора, раз Михайла.

– А він чого брата носом у гімняк тицьнув?..

Петро Горбач перестав вдаряти, розсміявся не дуже весело і запитав Віктора:

– Та солодкий гімняк, мо'? – і хапнув хлопця за обидві руки, потім сказав Сюневі: – Ану дай і ти йому, аби видів, як добре, коли один тримає, а другий б'є!..

– И-и... – відмовив Сюнь, хитаючи головою.

Віктор не плакав, не пищав, тільки посинів і сильно затремтів у геть промоклих штанах.

– Що «и-и»? – розсердився сотник. – Дай йому, не будь дурним!

– И!.. – повторив Сюнь, повернувся спиною і пішов у бік окопу.

Петро Горбач відпустив Віктора і тоді ж, наче замість Сюня, ударив його ще двічі прутом по спині:

– Забирай цього обісраного шмаркача додому, – звернувся він до Михайла. – Він такий моцака, що напаскудив на себе... – доказавши, знов ударив Михайла.

– За що ви, бадіку?.. – запитав переляканий Михайло, готовий заплакати.

– Ніякий я в тебе не бадіка, а пан сотник! – замахнувся він вдарити ще.

– Ади, великий пан!.. – вихопилося Михайлові, відступаючи на крок. – Такий пан, що ледве з криміналу вийшов...

У першу мить Петро Горбач витріщився, немов після сильного й несподіваного удару. Потім упустив жердину з рук і кинувся наосліп на Михайла. Хлопець спробував ухилитись, через що перший кулак сотника попав йому в плече і звалив на землю. Але Горбач не накинувся на нього, як гадала заніміла сотня, що станеться, а крутнувся з гарячково розведеними руками, шукаючи вхопити щось відповідне. Нарешті підбіг до окопу і вирвав у когось із рук рискаль. Та за цей час Михайло спохватився і дременув стежкою у ліс. А Горбач за ним! Через пару кроків кинув рискаль, щоб легше бігти, і зник за втікачем поміж буками.

Сотня потерпала, плекаючи надію, що сотник не дожене Михайла. Всі напружено наслухали, але здалеку надходило тільки гупання черевиків у рівномірному бігу.

Біликова Оксана підійшла до Віктора, який стояв, мов закопаний.

– Тікай і ти, Вікторку! – радила зажурена дівчина. – Та не Гошлягом і не Зрубамі, а сюди, Клином. З Клина вийдеш на город тітки Веронці, а звідти уже додому. Біжи борзо. Доки вернеться!..

Але Віктор і гадки не мав бігти, він ледве зрушився з місця, подивився пустим поглядом на Оксанку і, ступаючи рідко

цупкими розчепіреними ногами, пошурхотів торішнім мідяним листям у напрям Клина.

Діти чекали мовчки, перелякані жорстокою сценою, та ще більше тим, що, напевне, відбувається там внизу, у Зрубх, якщо сказаний сотник догнав Михайла. З лісу вже не чути тупання, але й крику ніхто не чув. Напруга й страх росли з кожною хвилиною, аж доки кілька дівчат, не витримавши, почали плакати. За ними захлипали ще кілька, потім менші хлопці, і невдовзі плакало вже майже півсотні.

Та несподівано з-поміж буків з'явився Петро Горбач. Засапаний, спітнілий, з очей його бризкала незаспокоєна лють.

— То чиї срачі, га? — засичав він задиханий. — Утік і другий?..

Це запитання переконало дітей, що йому не вдалося впіймати Михайла. Легке зітхання пробігло зигзагом від одного кінця окопу до другого.

— Я кого питаю?! Вам теж двічі треба говорити?

— То хлопці мого батька Ілаша Доріна, — тихо відповіла за всіх Аспазіїна Оксанка.

7.

Філько заприсяг, що ніколи не прийде до своєї дочки і тепер дотримувався слова. Коли пізно увечері прибіг Михайло з страшним повідомленням, Марія, після першого моменту розгублення і відчаю, заплакала і водночас зрозуміла, що її чоловік не зламає присягу, бо надто випитував внука і що, і як, і чи дійсно він бачив своїми очима, що в повідомленні написано, ніби Ілаш не загинув, а пропав. Про останнє питав навіть не один раз, а декілька. Видно, хоче довідатися про все від хлопця, бо не має, значить, гадки йти до Івони.

Михайло переночував у них, а на другий день вранці на Килибанчину громом нагрнула чутка, ніби у Златну прибули москалі. Потім, що то не москалі, а якісь добровольці. Один чорт, бо вже розбили панську винницю, захопили людські хати, майно, все. Грабують, б'ють, розстрілюють. Виробляють і ці, значить, те саме, як чули люди, що вирбляють москалі. Пізніше почулося, що добровольці розквартирувалися у Златні, нікого не б'ють, за харчі платять, і страх у сусідній Килибанчині трохи розвіявся – на них сьогодні-завтра ще не нападуть, і чорт, видно, не такий страшний, як його малюють. Але хто ясновидець, щоб міг сказати, що буде далі?

Марія плакала, але не переставала сподіватись, що, може, жахливі події перегнуть Фількове серце. Та де! Він кутив собі на ослоні біля вікна замріяний якийсь, мовчазний, зажуре-

ний – словом не торкнуся його. Марія й не наважилась би в такий момент заговорити непитаною, хоч серце крається – як там бідна Івона з дітьми? Чи, може, ще помовчати їй?.. А хлопець, гвавт, додому!

– Куди, Михайлику, у таке йти? – не пускала вона внука. Всяке може, не дай Господи, статися тобі по дорозі. Почекай, може дід тебе відведе...

На її останні слова Філько так сердито лупнув з ослона, аж Марія подих притаїла. Згодом сіла і собі на лавицю і тихо заплакала.

– Ти чого ринзаєшся, стара?! – буркнув Філько. – Не чула-с, що зять твій живий?

– Та чула-сми, чула, а що зроблю, коли в мене таке м'яке серце?.. – виправдовувалась Марія. – А на світі Божім ще й таке коїться...

– Та коїться ж воно, аякже... – огризнувся докірливо Філько. – Відколи казав я тобі, що таке нас чекає? Та з ким говорити?..

Закидав він не так їй, Марія це розкусила, як Івоні. Знала також, що її чоловік гризеться, як і вона, і долею зятя, про якого хоч знає, що не загинув і колись, може, вернеться додому, але й становищем дочки і внуків. Знав заразом Філько, знала і Марія, що Івона не має справжніх друзів і що сусіди не люблять її. Хіба весільний батько Тодер Ґадос міг би стати в пригоді, але й він, не одержуючи вісток від своїх синів, ходить сам не свій і, чесно говорячи, не кине чоловік напризволяще свою хату і кузню, щоб іти та стерегти Івонин маєток. Тому, коли Марія сказала, що сама піде з внуком у Златну, Філько не заперечив їй. А це уже півзгоди, і вона, набравши відваги, додала:

– Хто буде чіпатися якоїсь баби?.. І коли зі мною щось і трапиться, я своє уже прожила...

– Іди, коли так прешся, і не мороч мені голову! Але, я думаю, не заставиш мене увечері зуби на клинок повісити... – і вийшов з хати.

Тоді Філько не мав звідки знати, що не тільки змусить сам щось собі готувати для вечері, а й ночувати без Марії, бо хоч, може, добровольці й дозволили б їй вертатись додому, та не могла вона покинути дочку в скруті. А стара не лише тому не вернулася того вечора...

Спершу Івона дуже зраділа, побачивши свою маму й Михайла. Аж вибігла зустрічати:

– Ой добре, що ви прийшли, ма', і ти, синку! А чи пустили вас?

– Хто? – запитала Марія, бо не знала, кого має Івона на увазі: свого тата чи воїнів.

– А хто, добровольці.

– Та чому мали б не пускати? Хіба заборонено хлопцеві вертатися додому, а мені відвідати дочку? Ніхто нас нічого не питав.

Та раптом Івона, нагнувшись, притулилася до грудей своєї мами, заховала обличчя під кацавейку й гірко заплакала.

– Цить, доцю, цить... Дасть Бог, вернеться здоровий твій Ілаш... – злегка поплескувала вона дочку по плечі.

Івона продовжувала плакати, не відриваючись від Маріїних грудей. Після довгої напруги вона відчувала потребу материнської теплоти, чийогось співчуття і заспокоєння.

– Плач, дочко, плач, від плачу легше стане на душі, – поплескала Марія її ще кілька разів, але тільки тоді побачивши військову тачанку серед загороди, додала пошепки: – У вас, вижу, теж розквартирувалися...

Івона заридала голосніше, і мама взяла її голову в свої долоні, подивилася у вічі:

– А що, Іво', може... – Марія не доказала, бо, помітивши свого внука, звернулася до нього: – Іди, Михайлику, у хату, ади, як сестри тебе з вікна визирають...

Збентежений не так маминим плачем, його гіркотою, до-садою хлипання, на таке він сподівався або, скоріше, вважав природною такою поведінку в хвилини нещастя, як її загальним видом, хлопець стояв осторонь нерухомий, наче не до нього говорили. Дивився він на свою маму із страхом помічував, переконувався, що вона вже не така, якою знав він її: щось пододало її, щось зламало колишню її стійкість, щось надто важке згорбило її, стерло шорсткість погляду, капнуло в зір уже не чорних з голубим відблиском очей, а просто чорних, краплю сумної благої теплоти. І, може, йому вперше стало жаль своєї мами, аж в грудях заболіло, і теж вперше, відко-ли Москалюк приніс повідомлення, солона гаряча сльоза, не затоплюючи йому очей, гудзом давила горло. Михайло здригнувся, почувши мамин голос, жалібний, тихий, лагід-ний, майже ласкавий. Тільки голос, бо слова виражали щось інше:

– Іди, синку, з Віктором у stodолу і киньте щось у ясла, хай не риче ота маржина...

Після хлопцевого відходу засіло мовчання. Марія відчу-вала, що дочка збирається довірити їй щось особливе, щось незвичайне, мабуть, у зв'язку з добровольцями, раз так заридала, коли вона згадала про них. Тому, певне, й вирі-дила тепер сина, щоб навести порядок у своїх думках. А щоб приготуватись душевно до сповіді, їй потрібна була хвилинка мовчання. Та ця хвилинка продовжувалася, обидві жінки крутилися навколо непризнаної ще таємниці, то підходили так близько, аж Марії здавалося, що ось-ось намацає її без дончиних слів, то віддалялася на таку відстань, що

Марія готова була признати у собі, не без встиду, що нема ніякої таємниці, що все це дурна вигадка її голови, то знов підходили зовсім близько, на крок до здійснення Маріїних сподівань, та Івона уникала маминого запитливого погляду, переступала з однієї ноги на другу, доки нарешті рішилася порушити мовчання – гучно висякалася у фартух, витерла очі, глибоко і переривчасто зітхнула:

– Ходім, ма', до хати...

Марія зрозуміла, що дочка не відкладає, а просто відмовилася поділитися з нею горем, приховавши його глибоко в своїй душі, і висунула на його місце інші клопоти – теж гіркі, але дрібніші. Правда, не радість, що нагрянуло чуже військо і нанесло на село страх, що хтось серед ночі сильно стукає у вікно і силоміць преться до хати, що нападники розбили панську винницю, що застрілили старого Пружину, що розквартирувалися по всіх хатах – годуй їх і корми їхніх коней, обслуговуй і будь у кожний момент у них на походеньках. Та не про це хотіла перш за все Івона сповідатися, Марія відчувала, а про щось інше, напевне, гірше. Невже забрали добровольці в неї гроші? Ні! Це мало бути найгіршим зі всіх лих, і Івона не в силі б удруге пережити таке – Марія мала застати її або мертвою, або божевільною. Вона ж сама казала: «Слава Богу, що не сталося гірше!...» А що саме ще сталося крім розказаного, бо статися, безсумнівно, сталося? Мати вже не настоювала. Задовольнялася сказаним дочкою, хіба ще вимагала подрібних пояснень, прикидаючись, що не збагнула головного:

– Та кілько¹ їх у тебе тих добровольців? – запитала, коли Івона сказала, що нагодувала їх, після чого ті пішли до свого

¹ *кілько – скільки. (К. Ір.).*

начальства, але не раніше, ніж замовити на обід курячий борщ і печеню.

– Лиш подумайте, ма', у страсний тиждень таке їсти! А скільки їх – два. Пан капітан і солдат, мабуть, його ординарець. Майже у всіх по два розквартирувались, але у одних і більше...

– А чи успіла ти, Іво', гроші спрятати? Якщо ти воїнів поселила у хаті великій, вони будуть скрізь шарити...

– Та спрятала-сми, спрятала. І не так багато їх у мене... Якби не вкрали були в мене легіонери, чи хто вони були, шляк би їх трафив!..

Говорила Івона про свої гроші без охоти, навіть з певною неприємністю, через що скоро перейшла на інше. Попросила свою маму, щоб допомогла їй готувати добровольцям обід. Але сама піймала курку, сама зарізала, тільки щоб не дати комусь іншому наблизитись до курника...

– Доки я налуплю барабуль, цибулі, моркви, петрушки й сухої закришки, ви обскубите курку, добре, ма'? Потім я розправлю. Ще й дівчата нам допоможуть. Тісто є у мене пшеничне – оногоди-сми дрібно накришила. Ади для кого!..

Далі мовчки поралися кожна при своєму, хіба що Марія заставляла свою внучку Верону, долити окропу, щоб було легше облупити курячі пазури, або внести жмут соломи для обсмалення курки, чи Івона сварила Домніку, що вона, каже, вже дівуля і не вміє ще чистити тонко картоплю. Третя – Аспазія – щось ниділа на печі: то дрімала, то позіхала, і не їсться їй, і не спиться, але ні, нічого не болить, лише холодно їй трохи і не хочеться сходити з печі. В інших обставинах Івона не дозволила б стільки вилежуватись і хиріти аж до полудня, але тепер їй не до цього. Коли Марія уже обсмалила, розправила курку – що на борщ, а що на печеню – і вставила

ринку в руру¹, а горщик на плиту. На друге очко поставила чавунний котелок і засипала на мамалигу.

— Нам теж треба обідати, — сказала Івона, якимсь тихо, наче сама до себе, а далі голосніше: — Є вчорашні колочені фасулі², скоро кулеша звариться і... Веро', бери з мисника збанок і йди внеси з комори розсолу, але не капустяного, чуєш? — далі до своєї мами: — Чомусь цього року капустяний тягнеться у мене, зате огірочний — не вино, а боркут³, так щипає за язик!

— Ти дубового листя клала в капусту? — поцікавилася Марія, тільки так, щоб догодити дочці і теревенити про всяку всячину, забуваючи на мить про горе, чи, може, теж на мить навіть викинути його за поріг.

— Клала.

— І хріну?

— І.

— А лисниць⁴?

— І лисниць, ма'! І не зелених, а вже після другого чи третього приморзку. Такі жовті були, що ніхто не сказав би, що то не цитрини. Ну, чистий віск, ні щось інше...

— Тоді, ти недосолила...

— Може...

— Аякже, — заключила Марія без особливого інтересу, як тоді, коли говорять тільки, щоб час пройшов. Зате звернулася жвавіше до внуки: — Домко, дай мило і ходи полий мені на руки, хочу цього паскудного смальцю скараскатися. Агій!

¹ рура — духовка. (К. Ір.).

² фасуля — квасоля. (К. Ір.).

³ боркут — вуглекисла мінеральна вода. (К. Ір.).

⁴ лисниці — дикі яблука. (К. Ір.).

Дожила-сми у скорботний тиждень курку скубти, прости мене Господи...

Певний час усі мовчали, як після всякої пустої балаканини.

Івона мішала туго засипану мамалигу, викручувала куліш¹, щоб переконатись, чи вже відстає, бо тоді мамалига готова. Потім поставила на стіл дерев'яний круг, вивернула на нього паруючу черевату мамалигу, а тоді підставила під неї конопляну нитку і стала краяти, спочатку надвое, а далі на товсті грінки.

– Прошу, ма', до столу, – сказала Івона після того, як розставила миски і піднесла макітру з колоченою квасолею. – Веро', іди поклич хлопців знадвору. А ти, Аспазіє, злізеш з печі, чи дати тобі там? Ади, воно спить! Нічого, хай спить, їстиме, коли встане.

– Я не буду, – озвалася несподівано Марія.

– А чому? Адже фасулі без олії!..

– Коли так...

– А ви, що гадали? – трохи гордовито надулася Івона. – Невже я не знаю що й коли варити? Геть все перебрала я від вас, – навіть усміхнулася вона трохи, – задурно кажете, що я викапаний тато... Ану, діти, сідайте за стіл, кожний на своє місце. Михайле, ти тепер у хаті чоловік – то й скажи «Отченаш».

Віктор щось хотів казати чи просити, бо скривився, але Івона махнула рукою, щоб він мовчав.

Івона була в непоганому настрої чи тільки так здавалося, а в дійсності вона лиш прикидалася. Одначе, так чи інакше, вона вміло виконувала свою роль. Принаймні, перед своїми дітьми – в цьому вона була певна. Щодо мами вагалася тро-

¹ куліш^{ір} – колотач, дерев'яна мішалка. (К. Ір.).

хи – вона надто легко відмовилась випитувати її про дошкульне діло, про яке Івона мала ось-ось проговоритися.

Стараючись вдавати хазяїна, а це виходило у нього якось кумедно, хоч в уяві він намагався брати за взірець свого тата, Михайло перехрестився, а за ним і всі інші, й загудів чоловічим голосом:

– «Отче наш, що на небі! Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі.»...

Дивлячись на Івону, Віктор знов відкрив рот, щось хотів сказати, але вона стукнула його по лобі:

– Шибенику ти один, хоч молитву послухай!..

Але Віктор відвернув трохи голову і таки сказав:

– Вони вже приходять!..

– Хто?! – схаменулася Івона. – Квартирники наші?

– Иги... Видів я їх, коли завернули з гостинцю сюди.

– А ти чому раніше не сказав, га?

Тоді ж рипнула хвіртка, і хрипло загарчав Білан. Івона підбігла до вікна, але побачила не добровольців, а Івана Москалюка. Старий сперся на паркан під горіхом, розстебнув кожушину і, посунувши чорну смушкову шапку на потилицю, став витерати долонею піт з чола.

– Чого це він знов?.. – запитала Івона боязко і зараз же подалася на ґанок.

Надворі дихнуло провесною чи не вперше в цьому році. Обіднє сонце нарешті не тільки світило, а таки добренько вже пригрівало, бо день явно подовшав, і вітер запахився ріллею і торішнім вогким листям.

– Дай вам Боже здоров'я, вуйку... – потерпаючи відповіла Івона на Москалюкове вітання. – А, може, ви нам сьогодні кращу новину?..

– Кращу, кращу, молодице... – відтулився він від паркана, висуваючи із своєї бріфташки¹ якісь папери. – Від завтра все населення на окопи! Відомі вам розпорядження, ні?

– Що за окопи, вуйку?

– Як що за окопи? А ти не чула, що казав пан полковник, чи ти, може, не була на толоці?

– Ні...

Москалюк щось незадоволено промимрив, листуючи свої списки, а далі сказав сердито:

– Коли не була, не допитуй, що то за окопи! Воєнні, а які? Не бабське діло... Ти лиш мусиш запам'ятати наказ і акуранто виконати – всі на окопи! Але молодиці, у котрих на квартирі пани офіцери, ні – хай служать і догоджають їм далі... – Івоні здалося, що він моргнув безлично перед тим, як знов втупити ніс у свої папери. – Так. Ось: Дорін Михайло і Дорін Віктор, – тицьнув пальцем у папір. – Приділили їх у шосту сотню. Завтра вранці хай з'являться перед прімарією, чуєш? З рискалями і лопатами. Боже борони, щоб не прийшли! Тобі, думаю, не потрібно розказувати, що за таке може бути... Добре, що у тебе хлопці, а то прикликали би дівчат... – додав старий уже на ходу.

І вона склала руки й задивилася вслід за барабанщиком: як на його вік той рухався швидко. В кінці їхнього паркана, де починає побічний вербовий пліт городу, він звернув у вуличку. Зупинився на мить перед їхнім воринням, пошукав у своїх паперах, після чого попрямував до Мартинюкової брами й став сильно вдаряти палицею – не наважувався ступити поза хвіртку через розсилених псів.

– Та ж Пасюнині хлопці старші, а мої що, до окопів? –

¹ бріфташка – сумка листоноші. (К. Ір.).

буркнула Івона й крутнулася на п'ятах з наміром вертатися у хату, та запримітила вже зовсім близько своїх добровольців.

– Ти мене очікуєш, Івоно? – усміхнувся капітан. – Це мене потішає... – підійшов і вщипнув її за щоку, але злегка, люб'язно, як малу дитину. Жінка почервоніла, відступивши на крок, опустила трохи голову й сказала збентежено:

– Обід ваш готовий...

– Молодець! Ми голодні, як вовки, правда, Сашко? Іди, козаче, приготуй нам мерщій водочку, так годиться перед обідом, чи ні?

– Єсть!

Сашко побіг до хати великої, і Івона тільки тепер здогадалася, що забула натопити. На мамин запитливий погляд вона кинула:

– Ма', нім я буду подавати їми до столу, ви запалить там вогонь у грубі, бо я забула-сми. Біжи, Михайле, внеси дров! І трісок сухих, чуєш?

– А той чоловік з примарії чого приходив, Іво'? – не втерпіла запитати Марія.

– А чого? – спохмурніла Івона. – Хлопців моїх завтра на окопи кличуть! А чи здатні вони на таку роботу? Можуть скилавіти, не дай Боже...

– Може, поговориш з оцим паном, га?.. – тихо сказала Марія і в ту ж мить пожаліла, що таке вихопилося. – а втім, не думаю, що замучать хлопців там... Не на соляну копальню забирають їх. А грядки не вони копали тобі?..

– Окопи не грядки, ма', я так гадаю... Ідіть та підпалить вогонь, нафта он там, під припічом. А ти, Вікторе, йди викрути путню свіжої води, може, пити захочуть...

Із кинутих неохоче дочкою слів Марія зрозуміла, що вона спізнилася з обідом, тому квапиться, і не підозривала ніяких

інших причин скупості її слів. Коли Івона хватнула зі столової шухляди білу скатерку й подалася до хати великої, Марія й собі взяла з-під припічка нафту й попленталась за нею.

– Добридень вам... – Марія й сама не була певна, чи вимовила ті слова, чи тільки подумала.

За ними ввійшов Михайло і гепнув дрова й тріски біля груби.

– Ти що сказав, коли увійшов? – посварила його Івона, продовжуючи розгладжувати долонею розстелену скатерку.

– Добрий день! – сказав чітко хлопець, випнувши трохи груди.

– Здрастуй, юначе! – посміхнувся капітан, виливши спочатку в рот вміст грубого скляного гранчака й наливаючи знов. – Це теж твій, Івоно?

– Мій, старший... А це мама, прийшли сьогодні до мене – думала, що я не впораюся...

Доброволець захихикав дрібно, по-панськи і подивився чомусь на Сашка, який розбовтував, заткавши пляшку пальцем, спирт із піскуватим жовтавим цукром, після чого перевів погляд на Марію, але заговорити заговорив знову таки до Михайла:

– Спасибі тобі, юначе, що дбаєш, аби нам було тепло й затишно... А як тебе звати?

– Михайло, Михайло Дорін, – зараз же відповів хлопець.

– Михайло то Михайло, – вів далі капітан, – а Дорін, якщо я правильно зрозумів – це фамілія. А по батькові як?

Михайло мовчав, явно не розуміючи, що від нього вимагають, але, щоб доброволець довго не ждав, відповів:

– По батькові? По батькові – Дорін, а як?

Капітан засміявся поблажливо:

– У вас, здається, не прийнято називати по батькові... Ось

я Лаврентій, а по батькові Орестович, бо мій батько Орест. А твого як зовуть? Розуміється, крім Дорін.

Хлопець спохмурнів, опустил голову, випнув трохи нижню губу, але скоро підняв голову й гостро подивився на добровольця:

– Ілаш!

– То як буде від цього імені, Сашко? Ілаш – тоді Ілашевич, правда? – запитав він свого товариша, не звертаючи уваги на злий Михайлів погляд, і згодом пояснив йому: – Значить, ти Михайло Ілашевич, а я – Лаврентій Орестович, – встав сміючись і потиснув Михайлові руку. – Приємно познайомитись!

– Михайле! – підштовхнула Івона словом, з чого він повинен був зрозуміти: «Що на це треба відповісти?».

Хлопець глипнув на свою маму, після чого сказав тихо:

– Цілую руку, пане...

На цей раз Лаврентій Орестович розсміявся голосно і погладив Михайла долонею по голові:

– Ось бачиш, Сашко: чиста селянська душа! Без відблиску потворності всяких «благородних» чи «гуманних» ідей. Та я давно переконався, що з тобою кепсько лізти у філософію... А де там ще у суспільну!.. Ти швидше кінчай свій «лікер», щоб було чим угостити наших дбайливих амфітріонів...

Марія не розуміла нічого з цієї балаканини, тому аж здригнулася, коли доброволець заговорив до неї:

– А вас, тьотю, я попрошу принести ще два стаканчики, ба навіть три... – підморгнув він Михайлові.

Нарешті стара зрозуміла його слова, навіть вгадала намір, і хоч знала, що вона відмовить пити, пішла слухняно у хатчину, принесла три порції і поставила мовчки на стіл.

Капітан взяв від Сашка з рук пляшку, налив у всі порції:

– Прошу призволяйтеся, – припрошуючи, обвів він присутніх веселим поглядом. – Зараз побачимо, чого вартий твій «лікер»... – сказав він Сашкові, а потім знов до всіх: – Ну, за ваше здоров'я і за нашу перемогу!

– Я не буду... – тихо відступила Марія.

– Це чому? – раптом пошорстів голос добровольця.

– Гріх мені, пане, на старість у піст великодній паскудитись... – вибачалась Марія так тихо, що й сама не чула своїх слів.

– Невже ви не хочете пити за нашу перемогу? Чи, може, очікуєте більшовиків?... – посміхнувся офіцер, але злість затопила усмішку. – Щодо гріхів, тьотю, то всі ми грішні...

Марія знов не все зрозуміла з його речі, зате здала собі справу, що розгнівала його, а, може, й образила, тому послухалась, коли сказала їй Івона:

– Хоч чокніть, ма'...

Вона підняла чарку і, чокнувши, промовила тихо:

– Най дасть вам Бог по вашій душі, пане!..

На цьому неприємний інцидент погас, бо капітан знову повеселішав, навіть похвалив Сашків напитек:

– Нічого твій «лікер»! – знов налив собі. – Подобається, Михайле Ілашевичу?.. – засміявся, але іронію майже ніхто не сприйняв, бо він повів далі: – Солодкий же, ти чого кривишся?

– Солодка то солодка, – відповіла Івона за свого сина, – але для нього гей міцна така горілка... Іди до свого діла, Михайле, не стирчи і не заважай тут, най вони спокійно пообідають...

Марія допомогла Івоні подати швидко все до столу. Коли закінчили, позасідали й самі продовжити з дітьми перерваний обід.

– Ади, кулеша вистигла... – зауважив Віктор.

Ніхто не відповів. Їли мовчки. Із хати великої долинав дзенькіт ложок та виделок, рівномірне гудіння чоловічих голосів і час від часу сміх, то Сашків – здоровий, голосний, поривчастий, то капітанів – тендітно-панський, удавано делікатний. На недовгу хвилину засіло затишшя. Потім знов роздавався сміх, невиразні слова, а то навіть: «Здоров, Сашко!» і «Здрастуйте, Лаврентію Орестовичу!», а потім затихало на довший час.

– Іво', ходім прибрати. Вони, видай, уже пообідали і, може, хочуть відпочити.

Розстебнутий, вивернутий на краю ліжка, спустивши одну ногу на підлогу, капітан куриє задоволено, підклавши руку під голову, а Сашко, калатаючи завзято, готував другу пляшку «лікеру». З капітанового обличчя щезла всяка похмурість, тінь журби чи неспокою, воно вже світилося якимось задоволенням, близьким до радості, через що здався він Івоні дуже красивим.

– Спасибі, Івоно, за обід. Чудовий! – похвалив Лаврентій Орестович. – А ти, Сашку, кінчай свій «лікер» і йди доглянь Зірку – вона теж, бідна, зголодніла. Чи не допоможеш, Івоно, козакові сіна з горища знести?..

Івона вдруге почула слово *козак* і чомусь здригнулася, мабуть, пригадала, що тоді, вдосвіта доброволець попередив її, трохи загрозливо (а може, їй тільки так здалося), щоб не турбувалася, що не знає, що таке козак, бо матиме нагоду дізнатися.

Останні капітанові слова, вимовлені чудним тоном, в супроводі ледь помітної безличної усмішки, а також Івонине вагання чи обережність, заставили Марію відповісти замість своєї дочки:

– Підую, – сказала вона голосніше, ніж звичайно. – Ти прибий, мий посуду – кожна газдиня знає свій домашній лад...

– О, неблаганний, безпристрасний голос долі!.. – напідпитку зареготав капітан. – Чи милостиня – все одно... – додав він, коли рядовий підняв розпашіле запитливе обличчя. – Рушай!

– Єсть!.. – виструнчився Сашко. – Ходім, тьотю, коли так...

Марія потеліпалася за приземкуватим русьвим юнаком, який крокував розмашисто почерез протряхле подвір'я, не зупиняючись, замахнувся чоботом на Білана, коли пес загарчав і вийшов з буди. Відчинив браму стодоли, почекав, доки увійшла Марія, потім зачинив і засунув заколесник.

– Ну що? Поліземо за сіном?.. – засапаний, усміхаючись ніяково, з палаючими від «лікеру» очима, він наблизився до Марії.

– Не годна-сми, синку, лізти на подрю¹... – відступила вона. – Ти молодий...

– Аякже... – вишкірився доброволець і в ту ж мить підклав ногу і трутнув Марію на житні околоті.

Стара повалилась горілиць, витріщена, з роззявленим ротом, але не в силі вимовити й слова. Лише коли воїн накинувся в нестямі на неї і став гарячково заголювати, вона засичала. Спробувала оборонятися задеревілими руками, але околоті, розсуваючись під її важким тілом, сковували всякий намір опору. Коли зрозуміла, що всі її намагання даремні, зібрала останні сили, вигнулася і вхопила зубами нападника за вухо.

– Ух, не кусай, стара! – свистів він засапаний. – За таке ти повинна дякувати...

¹ подря – горище у стодолі, але тільки над стайнею. (К. Ір.).

8.

Віктор прибіг додому раніше від Михайла. Івона злякала-ся, коли побачила хлопця:

– Що з тобою, Вікторку?! Ти слабий чи що?..

Хлопець по-дурному дивився на свою маму, чув її слова, але не міг відповісти. Дрож, який охопив його в лісі, не те, що не попускав його, але ще дужче трусив ним, не давав оволодіти собою й навіть рота відкрити, щоб вимовити слова.

– Господи, що з тобою, дитино?! Ти геть посинів... А Михайло де?

Івона повела хлопця у хату, стала роздягати.

– А це чим так смердить від тебе?.. Овва, парубок!.. Тому-то ти зацікавився, а я так напудилася! – засміялася Івона. – Домко, іди внеси цебер і налий в нього літеплої води – будемо Віктора купати... Ей-ей, – зсуваючи з Віктора штани, вона не то сварила, не то дивувалася, – та не міг ти полізти десь у корчі, а треба було на себе?..

Коли вносила Домніка цебер, прибіг і Михайло, спітнілий, засапаний, переляканий. Побачивши Віктора, він спочатку витріщився, недовіряючи своїм очам, роззявив рота, хотів щось сказати, та згодом повалився на ослін і розреготався, вказуючи пальцем на голий зад свого брата. Аж тоді Віктор, наче проснувся, почав плакати.

– Ади, шибеники – один шкіриться, а другий жвиндить, – продовжувала Івона роздягати сина. – Зараз я вас! – і замовкла, коли побачила, що Вікторова спина вся в шрамах та синцях. – А це від чого у тебе?..

Михайло перестав сміятися. Коли мама подивилася запитливо на нього, він устав з ослона і почав розказувати пригоду із сотником. Але не все розказав, а тільки те, що здавалося йому вигідним.

– І мене бив, – додав Михайло, скинувши кептар¹, далі задер сорочку й повернувся спиною, щоб доказати, що не бреше, бо, здавалося йому, мати дивиться якось недо-вірливо.

– Та за що він вас бив?.. – тихо запитала вона.

– Задурно...

– Як задурно? А, може, ви дуріли або займалися не своїм ділом?.. – теж тихо, якось ніяковіючи, допитувала далі Івона.

– Ні...

Михайло боявся, що мати стане випитувати, що і як, вимагатиме подробиць і вкінці розкусить, що в певній мірі винні вони, бо Горбач не бив би їх, якби вони не чіплялися Сюня Оглона. Він пригадав, що мама, певне, знає німого, бо він щодня минає попри них у ліс і назав, але хлопець не знав, що вона недавно спинила Сюня перед хвірткою, говорила з ним (та що з таким говорити?), жаліла його, ба навіть дала грінку хліба й маслянки. Але мама, на щастя, нічого більше не питала Михайла, задоволена, мабуть, поки що тим, скільки він розказав. Він радів, що й Віктор уже не плаче і, значить, не буде причини далі розпитувати. А плакати він таки ще

¹ кептар – в'язана безрукавка. (К. Ір.).

плакав, лиш уже не скавулів і не жвиндів, як мама дорікала, а тихо, безмовно – по щойно змитім обличчі котилися зернисті прозорі сльози. Віктор знов почав тремтіти, певне, після купелі, мама злегка торкалася рушником червоно-синіх шрамів і, витерши його худорляве тіло, одягла в надто довгу для хлопця згрібну Ілашеву сорочку.

– Лізь, синку, на піч коло Аспазії...

Домка з Веронцею захихотіли:

– Який Віктор смішний...

Михайло й собі засміявся силувато, коли брат спотикнувся настолочивши полу сорочки, але глянувши на маму, зараз же затих. Не подобалося хлопцеві, що вона якось по-інакшому зажурена, не як звичайно, коли з дітьми щось траплялося або нездужали. Тепер він помітив на її обличчі певне незадоволення, під яким можна було вгадати глибокий сум. Михайло очікував додаткових запитань, тому зрадів, коли почув:

– Михайле, іди та вилий цебер. Але не з порога, а туди далі, чуєш? І вертайся борзо – буде в тебе сьогодні важна робота...

Що це за загроза відчувається у маминім голосі? Невже вона щось покмітила? Та з чого їй покмітити, коли йому вже кілька років відомо, що нема ніде тієї пташки-віщунки, котра шепче мамі на вухо про всі його пустування?.. Певна річ: мама не мала звідки знати, що вони били Оглона. Якщо тільки Віктор не проговорився... Мабуть, ні, бо він не в силі й здорово плакати!.. Та Михайло не наважувався баритися, де ще там зникнути з маминих очей, як звичайно поступав він, коли виробляв щось занадто нахабне. Виливши помії поза хатою, під куц бузини, поставив цебер на ґанок і скоро вернувся.

– Раз війна... – суворо зустріла Івона Михайла, але не показала, і хлопець зрозумів, що не його мала вона на увазі. –

Вартуватимеш сьогодні, хлопче! Стій коло хвіртки і виглядай свого сотника. Як тільки побачиш, що вийшов з Гуцулчиної вулички, дай знати. Але пантруй, а не гав мені лови, чуєш?!

– Я голодний, ма'... – наважився хлопець.

– Намаж собі повидлом грінку студеної кулеші і йди «обідай» коло хвіртки. А не подобається студена, спечи її на шпаргаті¹, тільки не носися і не гай часу до вечора!

Перед тим, ніж вийти з хати, Михайло глипнув на Віктора, сподіваючись порозумітися поглядом, щоб він не сказав мамі, що вони били німого Сюня, бо, певна річ – раз мама так лютує, – не обійдеється їм лиш Горбачевою бійкою. Але брат або заснув на печі, або прижмурив очі тільки так, прикидаючись, що спить, і Михайлові не вдалося попередити його. Та зрештою, – пробував він заспокоїти себе, – нічого вони такого особливого не вкоїли, щоб ще й мама мала за що карати. Били Оглона? Били, ну й що? Чи це вперше у них сутички з іншими «псярниками»? Звичайно вона в хлоп'ячі суперечки не мішалася. Бувало, він навіть голову комусь розвалить, через що мама, дізнавшись про це від когось, а найчастіше таки від Віктора, посварить, полає і на цьому кінець. Хіба якщо приходила скаржитися мама побитого хлопця, ну, тоді перепадав йому то позаушник, то прут-два і загроза, що наступного разу буде гірше. При чому ж тоді сотник? Що їй з ним говорити? Біда, що в такому разі Петро Горбач може поскаржитися за образу, яку наніс йому Михайло прилюдно, називаючи його кримінальником, і мама таке, мабуть, уже не простить, бо коли діти – одне, а коли дорослі – інше діло. Михайло радо задрав би кудись, але мусив вартувати – іншого виходу не було.

¹ шпаргат – плита. (К. Ір.).

Гуцулчина вуличка пуста, ніхто ще не вертався з лісу. День став мутніти, над ґрунем повис молочний туман, в який поволі потонуло передвесняне холоднувате сонце. Наче сутеніло, світ став тіснішим, повітря втратило дзвінкість, приглушене фосфоруючою ковдрою освітленого сонцем туману.

«Ади, – замітив хлопець, – від вуйни Єленки Костанової (їхній Іванко теж у Горбачевій сотні) із загороди вийшли якісь добровольці, видай, гусок купували, чи що...» Троє їх. З автоматами. У кожного з них по дві німі чубаті гуски – тримали вони їх за лапи, а дзьоби волочилися по землі. Птиці не збивалися, тільки піднімали довгі шиї, мов білі гадюки, і то шипіли, то сичали, але воїни не звертали на це жодної уваги. Йшли поволі не стежкою, а таки прямо посеред толоки, трохи хитаючись – видно, підхмелені – і щось гомоніли неголосно між собою. «У Костанової ґалиці¹ багато...» – роздумував Михайло, далекий від діла, бо його справжні думки у іншому боці. Та коли добровольці минали попри їхнє подвір'я, він аж злякався: «А це що за нарід такий чорний та косоокий?!» Добре, що минають і не дивляться ні в його сторону, ні на гусей, котрих волочуть за собою. Михайло провів їх поглядом до гостинця, звідки косоокі добровольці звернули направо – до Міхаліни, до прімарії або до школи, тобто до свого начальства, хто знає?.. Потім скоро і боязко перевів погляд в сторону затуманеного лісу – слава Богу, ще не видно нікого...

Минула година, і Михайло знав, що мама вийшла кілька разів на ґанок, щоб переконатися, що він не покинув «вартівню». В глибині душі він плекав надію, що, може, Горбач поведе свою сотню іншою дорогою, наприклад, Клином, звідки

¹ ґалиця – домашні птиці. (К. Ір.).

стежкою, поза Гопадраловим городом, на середню дорогу, якою спуститься в село. Але навіщо йому обходити стільки світу? Щоб спасти і потішити гицеля, котрий посмів пригадати йому, що він недавно вийшов з криміналу? Хлопець зрозумів, що марно плекає таку надію, і скоро шоста сотня й її сотник з'являться з вулички. Але час минав, сонце поринуло глибше в туман, і з лісу ніхто не надходив. Невже Горбач таки вибрав обхідний шлях?.. Та коли Михайлове вагання от-от мало не перелилося в упевненість, з вулички появилися ще невиразні, окутані голубуватим клоччям туману людські постаті. Закалатало в ньому сполошене серце, і Михайло вже готовий був покликати маму, але, придивившись краще, він впізнав, що то не його сотня, а йдуть якісь чоловіки й жінки. Підштовхував їх Гнат, постійно заставляючи їх шикуватись, голосно лаючи то одного, то іншого, дорікаючи, що не несе рискаль, лопату чи сокиру по-солдатськи на плечі, а волочиться, наче килавий. При наближенні Гнатової сотні Михайло присів за ворота, щоб не бачили його. Коли гурт трохи віддалився, він підвівся і тоді ж задеревів – з вулички ринула дівтора, а позаду, байдуже викручуючи своїм грабовим прутом, ішов Петро Горбач. Ніхто не галакав, не вибрикувався. Михайло ще постояв мить, дивлячись, як розходяться діти по толоці, кожне в напрям своєї хати, потім зірвався з місця і побіг до хати:

– Ма'! Чуєте, ма'? Уже йде...

– А ти не кричи. Добре, що йде... Заходь у хату і стій там. Твоє діло закінчилося.

І вона зійшла з ґанку і направилася до хвіртки. Ішла неквапно, ступала впевнено, зважаючи кожний крок, наче міряла якусь відстань. Знала, що має казати Петрові ще з тієї хвилини, коли побачила списані жердиною спини своїх

синів, і відтоді поперевертала слова й думки на всі боки, а тепер ішла майже спокійно, як людина, котра вважає себе безперечним господарем становища, наближаючись з кожним кроком до несподіваної і, певне, небажаної зустрічі. Власне, вона бажала зустрічі, дуже бажала, але не такої. І вона сперлася рукою на хвіртку і аж тоді глянула в сторону вулички. Кілька дітей зупинилися серед толоки перед Петром, який щось говорив їм, мабуть, у зв'язку із завтрашнім днем. Івонині коліна прив'яли, на мить холодний дрозг пробіг по спині дрібними мурахами, але вона швидко оволоділа собою і вже чекала, можна було подумати, спокійно, лиш у вухах рівномірно тьохкав годинник. Вона знов подивилася на толоку, дивуючись, що не впізнала Петра. Хоч був він повернутий спиною, Івона повинна була впізнати його, як раніше: з тисячі впізнала би його, по вухах, по ногах, по одному однісінькому пальцю. Ні, то не він! Надто високий (чи, може, вона міряла Петра, порівнюючи його з ростом дітей, які слухняно оточували його?), широкоплечий, ще по-панськи одягнений. «Не пасує йому німецький анцуг¹...» – подумала вона, мимоволі відхилившись на мить від початкового наміру. «Ади, він казання їм промовляє, чи що?..» – підштовхувало Івону нетерпіння, коли побачила Міцю Грицеву, котра, з-за плоту та низької калини, випантровує й наслуховує, що діється й говориться на толоці.

Час для Івони наче застиг. Здавалося, що її чеканню не буде кінця, коли нарешті діти, вітаючись або мовчки, почали розходитися – хто поза їхній город, вулицею попри Мартинюка, хто толокою вгору, хто стежкою понад писарів сад, інші вниз до гостинця. Тоді повернувся й Петро. «Це не він!

¹ німецький анцуг – міщанський одяг, міський костюм. (К. Ір.).

Не може бути він!.. І що то за вус дується в нього під носом, мов ситий горобець?..»

– Агій!.. – сердито протирала Івона очі, незадоволена, що побачений образ суперечив тому, якого вона очікувала, але й тому, що нове зображення, стираючи колишній образ, гасило її запал, підривало відвагу задуму, тушило порив гніву: що може вона мати проти чужої людини? Не з оцим «паном» вийшла вона поквитатися!

Петро наближався рівномірною ходою, і гадки не маючи, що його очікують. Ішов нібито вільно, давно звиклими рухами. Івона вже бачила його добре, розрізняла риси, читала байдужий вираз, торкалася поглядом, майже обмацувала його обличчя, всю його істоту. Кожний його крок доводив її до відчаю: по стежці йшов чужий чоловік, ішов Івонин тато, чиясь тінь або сам Господь Бог, тільки не Петро! Настільки здався він їй чужим. Не зовнішнім виглядом, бо, може, очі таки його, Петрові, колишні, стрункість теж, навіть постаріле обличчя, під яким можна було вгадати чи уявити дівочу гладкість і жар давнього рум'янцю. Зате холодні, байдуже стримані рухи, задоволення своїм теперішнім буттям, звисока зневажливий погляд – не його. І Івона стала вагатися: яка рація говорити незнайомій людині про чужі їй справи?! Це все одно, що надіятися, як кажуть, аби горбатого могила виправила або навчити стару короставу шкапину знов буюти ґалопом.

На кільканадцять кроків ніж дійти до Івони Петро зупинився. Закружляв у повітрі своєю грабовою жердиною і покликав хлопця, котрий старався обережно обійти його – Шкіреїв він чи чий? – ледь повернувся до нього, граючи акуратно владного хазяїна:

– Мо', ходи сюди! – покликав він неголосно хлопця. – Ану бере цього *святого Миколая*, – простягнув він грабовий

прут, – дбай про нього до завтра і не забудь дома, бо, може, пригодиться... Ти чий, мо'?

Але хлопець не відповів, зосереджений обережно тримати прут на руках, наче йому довірили нести немовля. Петро усміхнувся задоволений, почепив руку за спиною і рушив впевнено по стряхлій стежці. Через кілька кроків він дійшов до хвіртки.

– Бадіку!..

Певний час Івона дивилася здивовано на людину, яка проходить і не повертаючи навіть голови. Вона не знала – не чув він, чи, може, вона затихо покликала? А може, навіть не заговорила, а тільки хотіла, намагалася, а рот не послухався? Крикне сильніше. Він уже проминув, спускаючись так же рівномірно й неквапно по стежці вниз.

– Бадіку! Чуєте, бадіку?!

Петро Горбач ступив ще крок-два, після чого зупинився, але не повертався. Довгу мить постояв спиною до Івони, мабуть, чекаючи додаткових слів, які б пояснили причину вистеження, бо з її сухого, шорсткого голосу не догадаєшся, чого їй. Та почекавши даремно ще трохи, Петро нарешті повернувся обличчям, але цупко і дуже повільно, рухаючи лише ноги, глянув на Івону трохи здивовано і звисока, піднявши запитливо одну брову.

– Чула-сми, бадіку, що ви шукаєте Петра Горбача... Був давно у нашому селі такий чоловік, але пішов десь у світ. Даремно шукаєте його, бо, кажуть, що він недавно помер!..

На цьому Івона крутнулася й пішла до хати.

9.

Говорилося в селі все частіше про дівок та молодичь, котрі звелися з добровольцями, хоч удень одні з них вбиралися в лахміття і змазували сажею обличчя. Осуджували головню жінок, які ніби забули про своїх чоловіків, котрих десь далеко по чужих фронтах скошує війна, а самі розважаються ночами – помийниці! – з оцими добровольцями. Але, дасть Бог, розпустять фронтовиків, повернуться вони додому – хто доживе – і тоді дістанеться цим кобилам!

На самому початку, як тільки страх нападу почав притихати, село лиш про це й говорило. Огуда не оминула майже жодну златнянку, винувата вона чи ні, через що створилося враження загальної розпусти, і не лиш молодих жінок. Таку поведінку – з переконання, а чи із заздрості – старші люди не могли простити нізашо в світі. Навіть коли йшлося про гвалтування, а того було чимало, село звинувачувало не так насильника, а головним чином жертву: «Доки коза не підійме хвоста...». Зі всіх лих війни це здавалося багатьом найгіршим.

Але поступово люди звикли і з цим і вже говорили лиш тоді, коли якась надто непристойно вела себе або прилюдно вішалася добровольцям на шию ще й безлічно відпискувала на людські докори: «А що, пострижуся в якийсь монастир чи поставлю її квасити?.. А так, потім помию й знов буде як нова...»

Творили сенсацію також ще й чутки про жінок, від яких ніхто не сподівався такої нахабної поведінки.

Про Івону, щоправда, довгий час ніхто такого не чув, хоч сусідки, головню Міця, закидали нераз, що Івоні пощастило, бо, ади, який стрункий та чепурний офіцер розквартирувався у неї... Але стільки й більше нічого. Про нещасну пригоду її мами теж ніхто не вспів дізнатися, бо на другий день вранці, коли Марія прийшла трохи до себе, Івона вирядила її у Килибанчину (капітан підписав дозвіл) і зараз після цього Лаврентій Орестович покарав Сашка таки перед заплаканою Івonoю двома парами поличників – але теж панськими поличниками, тобто не дуже сильними – і послав жити в ліс у новозбудовані дерев'яні каземати. Та «заслання» тривало лиш два дні, бо: «Знаєш, Івono, – вговорював її доброволець, – жодний офіцер не може впоратися без ординарця...».

А люди почали плести про Івону – спочатку горішній кут, а далі і вся Златна – лиш після того, як Іван Москалюк розніс слово, що у Ілашевої уже новий опікун... Прийшов старий до них на другий день після того, як хлопці не вийшли на роботу, і дуже здивувався, що, постукавши кілька разів палицею у заплаз, не Івона вийшла і не хтось із дітей, а сам пан офіцер, котрий, вислухавши барабанщика у зв'язку з причиною його прибуття, дав наказ викреслити Михайла і Віктора Дорінів із списків шостої сотні. «Доручили їм іншу місію, важнішу...» – пояснив капітан Москалюкові, коли старий, явно недовіряючи таким вигадкам, відповів, що повідомить про це у прімарії.

З того дня Михайло з Віктором мали тільки один обов'язок – домашні надвірні роботи. Кутали худобу, рубали дрова, носили воду. А коли повідомили, що після великодніх канікул школу не відкриють, зникли для них і учнівські турботи. Старалися щоразу закінчити свою роботу якнайшвидше, щоб

залишилося більше часу гратися. І мама все рідше сварила їх, навіть не випитувала, як раніше, куди вони ландають цілий день.

Іноді вони супроводили Сашка у ліс. Він щось возив на своїй тачанці то у Зруби, де вже було багато засипаних свіжою землею дерев'яних казематів, то у Гошляг, аж понад Глиниці, де теж вирито чимало землянок, мов лисячі нори. Та не так легко й замітиш їх під буковим гіллям і торішнім сухим листям. Хлопці додумувались, і сам Сашко признав, що у картонових коробках кулі. А що у зелених дерев'яних і бляшаних скриньках? Сашко не скаже, бо сам не знає, присягав навіть. По дорозі він жартував з хлопцями, сміявся, навіть віжки передавав Михайлові і дозволяв гнати Зірку аж до місця призначення. В ті хвилини Михайло дав би будь-що, аби Петро Горбач побачив його! Кільком із Златни – дорослим, де там ще й підліткам! – доручили добровольці таке важне діло? Лише подумайте: кулі возити і що ще там є в отих дерев'яних і залізних скринях! Коли б тільки зустрів сотника! А якщо він посмів би йому щось сказати або лихого вдіяти – хіба Сашко не коло нього з автоматом на грудях?! Михайло був певний, що при потребі Сашко не те, що захистив би його, а навіть довірив би йому автомат, а він – про це вже й мови не може бути! – зараз же розстріляв би Горбача! Аякже!.. Найбільше сподівався Михайло на таку зустріч, супроводжуючи вдруге чи втретє Сашка, коли Зірка напнувшись зі всіх сил, пильно вимахуючи головою на кожному кроці, висаджувала навантажену тачанку на стрімкий ґрунь, тобто проходили вони ту частину лісу, що була призначена шостій сотні. Та на превелике Михайлове розчарування, окопи там були уже не тільки готові, а в кільцевих уже росташувалися кулеметні гнізда. Якийсь косоокий доброволець – може, один із тих, які

оногоди¹ у Костанової гуси купували – сильно розкричався на Сашка, щоб більше не приводив цивільних сюди, аж Зірка, нащуливши вуха, вперто засторопіла на місці й не хотіла зрушитись, доки Сашко не шепнув їй щось на вухо і не дав кусок цукру.

Отак настав і Великдень. Та ніколи не був він у Златні таким сумним. Може, й тому, що з ночі ще посіявся мокрий мутний сніг, а далі перед світанком перецідився не в теплий ранковий дощ, після котрого люди догадувалися, що вже мусить потепліти, а в якусь сіру, холодну й нудну хляповицю. Наче промоклі дряхлі кури, дрімали хати, яким неспроможні були піднести настрій своїм глибоким святковим гулом навіть великодні дзвони. Іншими роками, наслухаючи тишу ночі, можна було почути із-за килибанських лісів далекі дзвони монастиря Мітокул Драгомірней, а цього Великодня, через вітер і шурхіт густої хляповиці, не чути навіть дзвонів сусідніх сіл, лише з Килибанчини. Ні з Рипи, ні з Долини, де там з Гіра Солчі чи з Цибен, які набагато далше.

Вранці, у святкових кожухах чи сардаках, люди верталися з церкви, несучи у великодніх вербових кошелях накриті рушником паску, писанки, кусок копченої солонини чи ковбаси і – в цьому році рідко в кого було – билиночку-дві зеленого часнику або цибулі.

Вернувшись із церкви, Івона поставила кошіль з паскою на стіл і стала квапно роздягати мокру одягу. Діти всі ще спали. Її довгий вишитий кожух, якого берегла ще з дівочтва, мав вогкі плями лиш на рукавах і над полою, зате вовняна коричнева буфа², що покривала їй не лише голову, а й плечі

¹ оногоди – недавно, кілька днів тому. (К. Ір.).

² буфа – велика товста хустка. (К. Ір.).

та груди, була вся у мокрих блискучих цятках. Івона навмисне замахнулася і струсила буфу в сторону ліжка і печі. Зараз же з-під верень появилися костубаті сонні голови.

– Ади, сплюхи! – весело жартуючи, сказала Івона. – Христос воскрес!

Діти витерали кулаками очі, позіхали, простягалися ліниво, і лиш Домніка відповіла мляво з печі за всіх:

– Воїстину воскрес...

– Ідіть помийтеся борзенько, помоліться, щоб могли потім їсти паски.

За цей час вона поставила окремо у миску кілька писанок, дві товсті грінки паски з сиром, солонини, одну ковбасу і простягнула миску Михайлові:

– Неси у хату велику. В них теж, мабуть, Великдень...

Михайло скоро вернувся.

– Ма', а їх нема дома.

– Тому-то ти й миску приніс назад? Іди поклади їм на стіл... Прийдуть – знайдуть.

Під кінець ранку дощ ущух, але було холодно, земля не пріла, як звичайно буває весною, хоч високо в небі гналися вже не суцільні важкі хмари, а кудлаті й дрантиві, крізь які намагалось зазирнути ще немічне й бліде сонце.

Здавалося, що нарешті, після тижневого заворушення й неладу, селом оволодів супокій. Та виявився він уявним: ще в дообідню годину гостинцем заgrimіли машини – великі сірі заболочені грузовики, на брезенті яких ледве можна було вгадати німецькі свастики. Десять-п'ятнадцять їх, чи, може, більше. У кожного причепна гармата, теж заболочена довгою дорогою. Раптом страшний гул притих, і понад селом розносилося вже лиш рівномірне торохтіння. Німці не приглушили мотори, зупинилися перед школою, звідки повиходило на-

чальство добровольців. Із-за брезентів машин не з'являвся ніхто. Лиш з першої машини зіскочили два офіцери, які квапно ввійшли з добровольцями у школу. Візит не тривав довго, після кількох хвилин німецькі офіцери вийшли тільки в супроводі коменданта добровольців, який так же квапно відповів піднятою рукою на їхнє віддання честі, сіли й поїхали. Знов заgrimіло, бризнуло далеко поза придорожні шанці болото з-під машин, і колона німецьких грузовиків спішно покинула Златну. Їхній рев поступово спадав, переходячи у все більш віддалене бриніння, доки згас десь за Килибанчиною, далеко на заході.

За мутними шибками, звідки доти пантрували, люди зіткнули полегшено, раді, що збулися нового лиха. Але невдовзі сотники й десятники кинулись по хатах і стали виганяти людей на роботу. Та на відміну від попередніх днів, усюди відчувалася гарячкова поспішність, і, крім златнянських наглядачів, за роботою вже потсійно стежили самі добровольці, сумніші й мовчазніші, ніж дотепер. На другий день, ще до вечора, не пізніше, всі окопи, каземати й землянки повинні бути готові, – пояснювали сотники й десятники свої вихватки суворих хазяїнів перед односельчанами, яким, само собою, не подобалися лайки, а ще менше стусани чи батіг. І на цей раз найбільш сумлінним виявилися Леся Костів, Касіян, а головню Гнат, котрий хвалився перед своїми підлеглими, мішаючи лайки з гордовитим сміхом, що його «килава сотня» першою виконає свої обов'язки й допоможе таким чином зупинити навалу червоних більшовиків, навіть якщо прийдеться йому батожити всіх, як худобу. Так, щоб знали!

– Якщо Бога не боїшся, Васильку, навіть сьогодні, на самий Великдень, – заговорив до нього старий Кришка, але

голосно, щоб усі чули, – і нашої сивини не встидаєшся, то хоч подумай, що маєш діти... Твій старший Іларій бозна-де на фронті... І знай, я багато пережив: все на цьому світі платить-ся – і добро, і зло!..

– Ова! Старий пердун десь розуму набрався!.. Чи не позиши трохи й мені?

Тоді ж свиснув батіг і луснув Кришці, неначе з рушниць, біля самого вуха. Старий нагнувся, прикривши голову руками.

– О, та він не лише розумний, – зареготав Гнат, – а ще й відважний та безстрашний!.. Як заець... – а далі похмурнішав і процідив крізь зуби: – Розумний ти, нівроку, вік, кажеш, прожив, та не все знаєш... Гляди, щоб не пересвідчився, що не лиш батіг стріляє... Кому ще крім цього килавого, – обвів він злим оком свою сотню, – неясні розпорядження начальства, га?! Хто хоче знати, чому платять за зраду?..

Присутні мовчали – хто копав, хто дерево обчімхував, хто, опустивши голову, здебільшого жінки, покійно слухав, зате знов-таки заговорив старий Кришка:

– Розпорядження мені ясні, чоловіче добрий, і ніхто їм не протистоїть, раз ми такого дожили... І кожний працює по своїй силі, ну, а на старість її вже не так багато... Ми ж не в твоїх роках. Але не лінуємося, і старші, он і молодиці...

– Тобі, старигане, молодиці в голові?.. – силувато засміявся Гнат.

Але Кришка вів далі, ніби й не чув іронічної замітки сотника:

– Праці ніхто з нас не боявся і тепер не боїться. Працювали-сми і у себе, і у пана, як і ти, але зроду-віку ніхто нас так не лаяв, не бив і не підганяв батогом, як маржину! Неправду я говорю? – запитав старий не так Гната, як сотню.

Люди мовчали, і сотник замахнувся батогом, але тільки півмаху, відкрив рот щось сказати, та передумав, повернувся спиною до Кришки і буркнув до всіх:

– Годі теревенити! З вами тільки почни...

Загальне мовчання не сподобалося Гнатові, він уважав його згодою зі словами старого Кришки, через що, підштовхуючи то одного, то іншого, додав:

– Ану беріться жвавіше за роботу! Всі! Я з ким говорю?! І пам'ятайте, що оця килава сотня першою закінчить свою роботу, бігме!

На останньому слові плеснув Минодору Глушкову долоною по заді:

– А ти, чого така норовиста?.. – вдавано повеселішав він. – І не лупай на мене, бо я не з тих боязливих! Не одну кобилу приручив я. Чи тобі лиш пани солдати до вподоби?..

Люди з Гнатової сотні, як старики й баби, так і молодіці, відступались з-перед нього, старалися бути якнайбільше подалік від його батога чи язика, захоплювалися роботою або тільки прикидалися, надіючись, що невдовзі, сьогодні-завтра їхній напасті настане кінець. Ненавиділи свого сотника всі не так через його чорну душу, як через грубість і безличність, бо розуміли, що на окопи вигнали їх добровольці, а не сотники чи десятники по своїй волі. Але, певна річ, не добровольці заставляли одних із них поводитися по-людськи, а інших по-звірському. І ніхто з наглядців не вів себе так дико, жорстоко й нахабно, як Гнат. Навіть Лесь Костів, який довгі роки був панським управителем цього не робив. Розказували люди, як стоїть діло і в інших сотнях. В деяких тільки прикидалися, що працюють, а де навіть і працювали сумлінно, то в кожному разі без батога, без лайок, без поличників чи стусанів. Випитували дома й дітей, як поводить з ними їхній сотник, і вийшло,

що крім Віктора й Михайла Дорінів, Петро Горбач нікого не бив, не лаяв, хіба що Іванкові Костановому накрутив одного разу вуха через те, що той спізнився на роботу на цілу годину. Але не лаяв, а повчав, коли крутив вуха, аж Іванко навшпиньки ставав, щоб запам'ятав на все життя, що на роботу не дозволено спізнюватись. А з рештою дітей, хоч і не побатьківськи пестив, зате говорив узагалі пристойно і, можна вважати, що не завжди надто мучив малих землекопів.

На другий день справді закінчилося сапання окопів, а також збудовано дерев'яні каземати й землянки. Не відомо, чи Гнат випередив інші сотні і чи першим виконав своє діло. Головне те, що члени його сотні здихалися паскуди й відчули себе нарешті звільненими з-під недовгого, зате нестерпного гніту, наче скупалися після гидких болючих чиряків. Людей порозпускали, а добровольці – всі, навіть начальство – покинули село, забравши свої двоколісні тачанки, зброю – златняни аж тепер побачили, що у них не лише автомати та кулемети, а й сім чи вісім гармат різного калібру – і переселилися у ліс. У школі залишилося лиш кілька хворих під доглядом старого, високого й щербатого фельдшера, який, щоправда, не так дбав про своїх пацієнтів, як кропітко готувався по закінченні панського спирту варити самогонку на шкільній кухні.

Златна надіялася, що, раз окопи закінчені, на цьому буде й кінець діяльності сотників і десятників. Але люди промахнулися, бо, крім Петра Горбача, який, мабуть, таки одержав дозвіл добровольців і поїхав, усі інші, у відсутності війська, стали справжніми хазяїнами села і під опікою добровольців завели свій терор. Добули зброю – звідки і яким способом? – здебільшого пістолети, а Гнат навіть автомат десь дістав і носився гордо й загрозово по селу. Ні примарія, ні жандарми не вжили проти них жодних заходів, а може, були німічними

чи не хотіли нічого робити, знаючи, хто їх понаставляв. Вони заходили до людей на подвір'я, у хату, у курник чи у стайню і свинарник, забирали хліб, яйця, сир, бринзю, свиню чи птицю і не лише не слухали умовляння й голосіння, що після цього діти помруть їм з голоду, а вже навіть не платили і тієї півціни, якою обдурювали людей добровольці. А про протест і мови не могло бути, скільки часу вони відчиняли хвіртку чи двері дулом. Та ще скільки могли нарікати на війну, волею-неволею златняни терпіли те лихо, але з часом усі зрозуміли, що лише частина вкраденого в них серед білого дня майна припадає добровольцям, а найбільше – і що найкраще – заповнює комори і зерносховища сотників і десятників. Загальний смуток перейшов у гнів і вимагав помсти. Ну що ж? Поки що не було кому відплатити за всі збиткування, а навіть, якщо було б, добровольці ще, он, під самим боком. Та, дастьбі, настане час і на це – златняни не з тих, що забувають або не вміють терпеливо ждати вигідної години. Чи не вони співають: «Ще загіє сонце і в моє віконце...»? Хто інакше думає, той і не знає златнян, і не чув ніколи про них!

10.

Село спорожніло, і загальне полегшення віднайшло відгомін і в Івониній душі, хоч після відходу Лаврентія Орестовича і навіть отого негідника Сашка, поступово у хаті якась нудна пустота почала засідати. І не останні дві ночі причина тому – Івона нізащо в світі не признала би таке навіть сама перед собою! – і не тому, що спокійніше, коли в хаті чути дух мужчини, а просто так... Який увічливий пан капітан, як він уміє підбирати слова, а який лагідний у нього голос! Що не кажи, пан таки пан! Котрий із мужиків уміє себе так вести? Не соромиться Івона таких думок, а останніх двох ночей – наче й не було, досадно їй тільки тому, що не пам'ятає, чи обіцяв він ще відвідати, чи ні. Якось несподівано і швидко відбулося все. Лаврентій Орестович погломнів трохи зі старим паном офіцером, якого привів вранці Сашко – Івона бачила його, коли внесла їм молоко, – потім вони зібралися й пішли. Що сказав Лаврентій Орестович на прощання і, взагалі, чи сказав щось, чи тільки усміхнувся, коли уткнув їй у руку клубок пом'ятих паперових грошей, Івона не пам'ятає, настільки була здивована і зворушена. До того ще й Михайло вчепився Сашка – конче хотів знати, коли знов возитиме з ним кулі в ліс. А подаровані Лаврентієм Орестовичем гроші, мабуть, дуже вартісні, раз вони німецькі – так зрозуміла вона читаючи, коли дбайливо розгладжувала їх долонею. Тому покладе їх

не в скриню, а прямо у курник, та поки що смеркає, а вона вже два чи три дні, хоч і була в курнику, не мацала свої гроші. Піде й подивиться, чи все в порядку, чи на своєму місці вони. А виходячи з хати, інша думка шепче їй: де Михайло?

— Ану, хлопче, іди внеси дров у хату велику, а я візьму грані й розпалимо вогонь — може, прийдуть ночувати... Чи казали щось про це, га?

Михайло знизав плечима здивований, що його про таке питають, але здогадавшись, що останнім часом усі, в тому числі й мама, інколи віддавали йому належну пошану, не лише як старшому синові, а як голові сім'ї, тобто, в певній мірі, признавали його татовим замісником, подумав заговорити з відповідною повагою:

— Я гадаю, що ні.

— Га?

— Гадаю, що ні, — повторив він твердо і сильніше, на випадок, що мама недочула.

— Ти диви! Як розуміти твоє «я гадаю»? — розсердилася зненацька Івона. — І чи, взагалі, ти щось гадаєш, коли в твоїй макітрі одні забави й пустування? Я питаю — чув ти чи ні, щоб вони казали, що прийдуть до нас на ніч, а він мені «гадає»... Іди внеси дров і не дуйся!

Хлопець понурився і вийшов. А Івона тоді таки пожаліла свою необачну вихватку: що хлопець про неї, про свою маму, може подумати?... Після короткого незручного моменту вагання, вона махнула рукою: «А що може подумати?..» і, вийшовши на ґанок, скоцюрбилася в присмерковій прохолоді, чекаючи сина. Коли з'явився Михайло, несучи оберемок букових полін, вона зустріла його:

— Трісок, вижу, ти не подумав узяти, а гадати гадаєш... Піду сама назбирати, хоч, сказано, у мене хлопці великі... Неси

дрова, потім візьми вогню з хатчини, тільки гляди не розсип, ще погоримо, не дай Господи!..

А сама подалася не в шоу, а у курник. Слава Богу – гроші на своєму місці. Аж тоді, втихомирившись цією радістю, всунула у бесаги німецькі гроші, поправила трохи розрушену соломі, порахувала кури, що вже посідали на ніч на банти, і пішла задоволена у шоу. Згребла руками кілька трісок, занесла у хату велику, дбайливо покрила тріску за тріскою принесену Михайлом грань, а тоді вибрала тонші дрівця, поклала вхрест поверх трісок і стала піддувати. Коли вже несміливе полум'я почало в'юнитись поміж трісками, вона закрила дверці й заговорила майже лагідно:

– Якщо вже покутали ви маржину, ходім вечеряти, бо пора.

Чому ж вона квапиться? Невже нею оволоділа нетерпеливість чекання?.. Чи, може, в її душу закрадається вагання і якась стриманість, і вона неспроможна не дати їм змішатися? Щоправда, їй подобаються ясні, чіткі, безсумнівні становища. Суміш і півмірка не по Івониній натурі. А зараз ніби й чекає Лаврентія Орестовича, і в той же час надіється, що він, може, таки не прийде. Не те, що соромиться або боїться когось. В ті хвилини їй навіть на думку не спадали ні село, ні діти, а Ілаш аж ніяк. І не тому, що боронило Івону перед ним оте повідомлення, ні. Просто, тримаючи стільки років глибоко заховану в душі надію відомститися за вкрадену молодість, вона на стільки призвичаїлася з нею, що вважала її врослу в своє ество, готову втілитись в дію при найближчій вигідній нагоді. Але дивно виглядала ця помста в Івониній уяві: вона ніколи й не думала вибороти нею собі тілесне задоволення – така насолода була їй зовсім чужою, її холодне тіло ніколи не пройнялося дрозом хітті при наближенні мужчини, може, й

тому, що пізнала його проти своєї волі (отоді в stodолі, коли, вернувшись з рипівського храмового танцю, Ілаш накинув-ся на неї); навіть роди не змінили Івону, хоч вважається, що вони виліковують безпристрасність найхолоднішої жінки. Тому щодо помсти єдина Івонина ціль – заподіяти Ілашеві якнайбільше зло. Це, справді, було би задоволенням, але тільки душевним. Яка б насолода була для неї, приміром, дивитись байдуже на Ілаша, бачити, як він борсається в жарі ревнощів! Коли б тільки нагода. Довгий час Івона пов'язувала цю нагоду з поверненням Петра. Та роки минали і, хоч надія помсти не тупіла, а, навпаки, переростала іноді в жадобу, його не було й не було, а нарешті таки не стало, бо вернувся не той Петро, образ якого так гаряче й завзято берегла вона стільки часу в своєму серці. А як виглядатиме конкретно та помста, Івона ніколи над цим не задумувалася. Мабуть, вона назавжди залишилась би тільки наміром або, в крайній мірі, мала статися тільки в її душі. Бо весь час біля надії тліло й вагання, і то не із зовнішніх причин, а просто через саму Івону: найбільше і завжди була вона вірною сама собі, будь-коли готова на помсту, та в той же час її душа – стійка, вперта, наскрізь пройнята постійним холодом – гальмувала такий порив. Як не дивно, хоч Івона справді любила Петра, вона ніколи не думала про нього, як про чоловіка. Правда, снилися їй обійми, поцілунки, та всі вони були якісь братські, невинні, безпристрасні, наче якоїсь дуже дорогої й рідної людини, а не любовника.

Лише поява Лаврентія Орестовича порушила в певній мірі цей закон. Розтерпло Івонине тіло – правда, поступово, разом із наростанням її подиву, що існують на світі й такі людські почуття – не від сладострасних пестошів або залицянь, відвертих чи прихованих за прозорими натяканнями, а від слова.

То ніжного, то терпкого, майже шорсткого, то меланхолійно-мрійливого, ніколи грубого, ніколи злого, ніколи безличного чи збитошного, зате панського, завжди панського. Подобались їй понад усе оті панські слова, яких не розуміла. Слухала б не наслухалася їх, як пливли вони спокійно поміж клубками пахучого цигаркового диму, і любила найбільше їхній легкий бренкіт чи тихе дзюрчання в потемках, коли з-поза заслінки печі вистрибували грайливі світельця-чортики й вибриквалися-дуріли по стелі й по стінах. Наслухається вона отих незрозумілих слів, доки ставало аж лоскітно, солодка неміч мляво цідилася спиною в затерпле тіло, давня крига поступово нагрівалася, починала танути і, не витримавши до повного розтоплення наростаючий жар, лопала. Тоді дрібний дрозь проймав Івонине тіло, вся вона розтерпала, солодке лоскотання збуджувало її до нестями.

Найчастіше Івона переживала ці хвилини не в хаті великій, а вдосвіта у хатчині, коли верталася тайком і засувалася під вереню біля хлопців. Перед тим ніж заснути, довгі хвилини снувала вона в думці, пробуючи відтворити в уяві оте прекрасне й невідоме їй доти почуття, і раділа на самоті, коли вдавалося не тільки підігрітися, а майже розпалитися, будучи готовою вернутися у хату велику до Лаврентія Орестовича, та боялася сполошити його солодкий надранковий сон. Покачавшись деякий час під веренею в такій гарячці, вона поступово холонула, нестерпне лоскотання вщухало, переливалося у втому, далі у повне виснаження, над яким постійно тлів якийсь неспокій, і Івона засинала. Але не раніше, ніж нагадати собі рішення, що не піддається вже новій спокусі – правда, чудове відчуття, нечуване ще, але це ще не помста!

Може, Лаврентій Орестович уже не прийде? А, може, таки прийде...

Після вечері Івона вложила дітей спати, лише Домніку заставила зібрати зі столу.

– Та швидше, дівче, не возися стільки! Збери миски, змети кришки, витри стіл, бо маю-сми на нім роботу, і лізь на піч. Та не дурійте мені там, не шкіртеся – завтра будете хиріти до обіду...

Сама зняла стінну лампу, поставила на стіл дзеркалом проти себе, щоб затінити половину кімнати, де полягали діти, і щоб сильніше освітити заслонене вікно. А вже тоді відтулила трохи заслону, щоб крізь появлену шпару пустити надвір тонкий, мов заклик, промінь світла... Далі Івона сіла на ослін і взялася доплітати Вікторів светр. Ще деякий час з-під верень чулися перешіптування, придушений сміх, сотанина, але вона кашлянула розуміюче, і діти заспокоїлися. Невдовзі їхнє рівномірне сонне дихання вже перекликалося з цоканням годинника, вимірюючи разом наче не час, а тишу, яка ставала чимраз глибшою і напруженою чеканням. Знадвору, скільки Івона не наслухала, все одно «чула» лише тишу. Дивувалася. Ні гавкоту, ні вітру, ні людського голосу, ні скрипу воза, ні нявкання котів чи моторошного крику сови. Навіть далекого самотнього пострілу Івона ще не чула цієї ночі. Це, певне, тому, – думала вона, – що добровольці перевели свій постій з села у ліс, і нарешті все спочиває, аж завмерло. Але така глибока тиша не подобалася їй. Якось пригнічувала її, страхала своєю непорушністю, народжуючи почуття повної самотності. А чи *він* прийде?.. Може, й прийде... Та хотілося їй дізнатися про його прибуття хоч на хвилину раніше. А звідки? Навіть на Білана вже не може покладатися – постарів: гавкати вже не в силі, на одному оці більмо, а то, певне, й оглух.

Івона вийшла на ґанок. Насторожилася. Ще деякий час у її вухах дзвеніла та ж сама непорушна тиша. Згодом вона

зловила тонкий холодний подих ночі, далі сухий легкий шерхит бадилля торішніх квітів, навіть далеке гавкання собак десь на окраїні села, а, може, навіть у Рипі. Заспокоєна трохи, що нарешті вигнала з вух докучливе дзвеніння тиші, Івона озирнулась на заслонені вікна – з одного цідився тонкий промінь, краючи надвоє темряву з-перед хати, і вже набагато ширший сідав блідим шрамом на хвіртку. Вона подивилася навколо – скрізь по сусідніх хатах темно; призвичаївшись трохи з ніччю, її очі ледве вгадували лінію, яка відділяла чорне клоччя неба від смоли лісу, де там їй угледіти Гуцулчину вуличку, звідки вона надіялася, що з'явиться він... Зайшла до хати.

Через годину, втративши в певній мірі надію, Івона з сумом замічала, як в її душі поступово гасне напруга і радість чекання. Але ще тліє... Незабаром почуються перші півні, після чого вже, напевне, не матиме смислу чекати. На всякий випадок піде у хату велику засунути ще дров у піч, востаннє, розуміється... А втім, може, навіть краще, що не прийшов. Покладені поверх сліпучої букової грані, сирі поліна спочатку засичали, наче крізь тонку цівку хтось роздував поволі ковальський міх, потім у печі гостро засвистіло, але той свист швидко перекривило у протяжне немічне нявкання, після чого поверх дров спалахнуло переможне полум'я. У хаті стало видніше. Івона сіла на ослінчик і задивилася на дверцята печі: крізь круглі дірочки вилітали червоні чортики і зараз же розбігалися грайливо по стінах.

Раптом вона встала, немов підкинута якоюсь сильною пружиною: їй тільки здалося, а чи з ґаку справді почувся легкий стукіт? Насторожилася, але чула лиш, як гуділо в печі і гупало в її грудях. Івона прислухалася ще пильніше – не чути нічого. Вона уже збиралася виходити з хати великої – навіть злобно

подумала, що дурно палить дрова, – коли почула, на цей раз безсумнівно, як хтось обережно натиснув на клямку вхідних дверей. Зраділа, але водночас перелякалася – а що, коли то не він?.. Чомусь в ту мить їй пригадалися страшні нічні відвідини злодіїв.

– Хто там?.. – запитала хрипко Івона з-за ледь відтулених дверей.

– Добрі люди, – шепнув заспокоююче Лаврентій Орестович, – Я так надіюся...

В потемках хорім Івона потрапила якраз в офіцерові обійми й завстидалася, бо в дійсності вона не вийшла йому назустріч, а замкнути за ним хорімні двері.

– Яка ти ляклива сьогодні, Івоно... – сказав доброволець, коли молодиця висоталася з його не дуже міцних обіймів.

– Діти почують... – клацнула вона засувкою. – Ідіть у хату велику.

«Може, не треба було засувати... – подумала й завстидалася ще дужче. – Зрозуміє, що я його тільки й ждала – куди вже крутити?..»

Але Івонин встид не закипів гнівом, як це пасувало б її натурі, бо лагідний голос мужчини приємно переплітався із запахом свіжопоголеного обличчя, охоплюючи її всевладною солодкою п'янкістю. У хаті великій чортики продовжували бігати по стінах, декотрі наважилися навіть пострибати по чорній офіцерській формі, й Івона вже не збиралася противитись обіймам, коли струнка постать Лаврентія Орестовича наближалася до неї, наче пливла поміж безліччю грайливих мандрівних зірок. Та він, ставши перед нею, злегка погладив її пройняте спалахом обличчя. При дотику легкої ніжної панської долоні, нестримний дроз пробіг по її тілі від голови до п'ят, через що вона ледве почула його голос:

– Івоно, не знайдеться часом у тебе чарочка якоїсь наливки? Хочу випити з тобою, бо завтра хтозна-куди занесе мене доля, за котрі тридев'ять земель...

Останні слова вона почула вже з хорім. «То як? Він прощається, чи що?..» – почала холонути Івона. В коморі знайшла напوماцки пляшку кминової (на Великдень не було кому пити, а добровольці ще мали свій спирт) і поквапилася вернутись. Відкоркувала й забігла в хатчину за порційками. На бігу думала, чи правильно зрозуміла вона його слова? Невже бачить його востаннє?.. Метушилася туди й сюди бистрою в'юнкою тінню, щоб швидше сісти біля нього й почути ще раз оті його останні слова. А не скаже сам – запитає.

Лаврентій Орестович відчинив дверцята груби.

– Щоб видніше, – пояснив він. – Не треба лампу засвічувати. Сідай, Івоно, біля мене, – обняв її рукою поза плечі, – вип'ємо за тебе!

– А я за вас... – шепнула несміливо вона. – Ви перше казали... – почала вже голосніше, але він не дав, прикривши їй рот поцілунком.

– Що я казав? – запитав згодом, але, не чекаючи відповіді, випив одним духом горілку й запитав про інше: – Скільки тобі років, Івоно?

У запитанні відчувався пройнятий захопленням подив, і вона зрозуміла, що, мабуть, його рука, яка безперестанно бігала по її напруженому тілі, любуючись тугістю округлостей, підказала таке запитання, тому вона відповіла охоче і з певною гордістю, яку надає переоцінення:

– Стара я – пішла на тридцять другий...

Відповідь розвеселила Лаврентія Орестовича, і він уперше засміявся від душі, бо досі за його усміхом, за його словами, за хорошим настроєм і за всіма пестощами відчував-

ся сум, якого не вдавалося повністю приховати. Та веселий сміх швидко погас, і колишній постійний сум появився знову, впливши майже на поверхню, не даючи вже себе приховувати, через що Івона запитала ще раз те, що раніше тільки почала:

– Ви перше казали, що завтра кудись поїдете?.. Чи я добре зрозуміла?

Капітан відповів не зразу. Наливши мовчки у товсті стаканчики, цокнув, випив і знов налив. Лиш собі, бо Івона не випила.

– Так, дорога Івоно, прийшов я прощатися... Завтра поїдемо бозна-куди... Женуться більшовики за нами!

– Це москалі?.. – боязко шепнула Івона.

– Атож. Вам теж, певне, буде не з медом! Ви ж воювали проти них...

Його слова душили Івону, страх перемішувався з болем розлуки.

– То коли виїжджаєте?..

– До ранку повинні вернутись наші розвідники. Побачимо тоді...

Засіло незручне мовчання. Івона наче оглухла, її вуха ніби клоччям набито, тіло зів'яло, немічні руки впали в придолок, і вона майже байдуже слідила за рухами офіцера. Він розперезав широкий ремінь, на якому висів у кобурі пістолет, поклав на стіл, а далі розстібнув чорний кітель і без слова налив горілки.

– Пиймо, мила, – простягнув Івоні порційку. – Може, востаннє нам дано... Хоч надіюся, що я вернуся не через довгий час...

Спробував усміхнутися, та не вдалося і перейшов на інше:

– Якщо дозволиш, я відпочину трохи – вдосвіта я повинен представитись в штаб. А ти, Івона, мусиш не лишити мене проспати... – спробував він знов усміхнутися і пригорнув її до себе.

Але спокуса кружеляла навкруг них, ще не наважуючись заразити їх. Івона притулилася до нього покірною, але сумною, холодною, безпристрасною, чужою. Єдине, що справді конкретно відчувала – це його такий відомий їй запах, бо на цьому світі лиш він так пахне: п'янка суміш одеколону, тютюну і воїнського поту. Поступово цей запах запаморочив Івону, мов привид минулих ночей, і разом із думкою, що скоро його у неї викрадуть – мабуть, назавжди – став виводити її з заціпеніння, наливаючи зненацька в жили окропу, і перед тим, ніж лоскiтливий дроз мав повністю охопити її тіло, вона несамоовито накинута на Лаврентія Орестовича і спочатку сильно обняла його, а далі стала кусати, дряпати і, тихо скавуліючи, почала здерати з нього одяг в дику розрядженні почуттів, що нестямно шаленіли в розбурханім Івонинім тілі. Пекучі блискавки прошивали її наскрізь, наповнювали її вщерт солодкістю щастя і гіркотою неминучої розлуки.

Першим схаменувся Лаврентій Орестович. З вулиці долинало якесь глухе кишіння, наче по солом'яному даху зашумів рясний дощ. У хаті великій перестали стрибати чортики, повернувшись у грубу, звідки ярка грань золотила стіни блідим рум'янцем. Доброволець квапно підійшов до вікна, подивився хвилю, а тоді відскочив і остовпів:

– Більшовики! – захрипів він, наче лайку, і кинувся наповмацки до стола за пістолетом.

Та зрозумівши скоро марність свого заходу, капітан став гарячково одягатись. Івона стояла серед хати – гола, німа, оту-

піла – і наслухала, як збивається в її голові страх, наче камінь калатається в порожній коробці, і раз у раз ударяється об стіни черепу: москалі! москалі! москалі!

Знадвору постійно надходив глухий шерхіт – ні людського голосу, ні тупоту, ні бренькоту, ні гулу моторів – тільки суцільний шерхіт, кишіння, немовби велика отара овець увірвалася у широку стерню, або незрима, набубнявіла вночі ріка розлилася рінню і тече знизу вгору, в напрям лісу.

Івоні стало моторошно. Кинулася до вікна, щоб і собі глянути загрози у вічі, але надворі не видно було нічого, тільки чулася ота ріка, яка тече й тече. В переполюсі вона стала вештатися білою сновидою по хаті, не в силі щось робити. Та нарешті, коли зрозуміла, що Лаврентій Орестович збирається тікати від розливу цієї страшної ріки і вона зостанеться безпорадною, вчепилася його обома руками.

– Не йдіть нікуди! Не йдіть, чуєте?! Вас там уб'ють... – заголосила пошепки, але якось деренчливо, бо сильно тремтіла.

Доброволець мовчки відчепив її руки, взяв із постелі сорочку, надів на її тремтяче тіло і аж тоді пригорнув Івону й попестив, наче плаксиву дитину:

– Ну, цить, цить... Івоно, я мушу йти – може, в потемках десь скриюся й доберуся до своїх. А так у тебе мене завтра все одно знайдуть...

Івона рішуче вирвалася з обіймів:

– Не знайдуть! – аж скрикнула вона. – Сховаю вас у пивниці, що під коморою. Ніхто про неї не знає...

Ріка продовжувала текти так же загрозливо, але тільки ще хвилину-дві, бо раптом десь із лісу, із-за Гуцулчиної хати, почулися постріли. Спочатку поодинокі, вони дедалі частішали, ніби перекликалися, і скоро застрочили нові й нові

залпи, приточуючись один до другого, аж доки не стали постійною зливою з градом. Здавалося, ніби якийсь велетень ступає зверху на ліс і топче його ногами, шалено нищить і трощить дерева, придушує п'ятою стогін лісу, через що до села долинав лише далекий хрускіт буків...

КНИГА ДРУГА

1.

За останні три-чотири місяці, від тієї квітневої ночі й до середини літа, у Златні події мінялися з такою швидкістю, що мало хто розумів, що воно й куди, а якщо говорити про простий люд, то таки ніхто.

Згадують златняни, як напали москалі на добровольців і розстріляли їх геть до одного. Принаймні, так хвалилися москалі. Але оскільки напад відбувся серед чорної ночі, можливо, що декотрим добровольцям удалося таки втекти, але, мабуть, не дуже багатьом. А чому стався напад? Ніхто не скаже, і тим більше дивувались люди, вважаючи, що й одні, і другі – москалі. Навіщо їм тоді битися між собою? Говорилося також про зраду чи що. Їхнє діло. Ну й сікли тієї ночі! Здавалося, що стрільбі вже не буде кінця. Що правда – то не гріх, цивільне населення не потерпіло. Полювали тільки на «сучих синів». До обіду закінчили діло. Лежали трупи добровольців – здебільшого в лісі, але й по шанцях край доріг на верхнім куті, де їх догнала куля – більше ніж тиждень, і ніхто не смів закопувати їх. Всі трупи були чомусь зовсім голі... Дехто із людей пробував несміливо пояснити – ні, не начальству, бо туди ще ніхто не наважувався заходити, а зустрічним воїнам, – що час би закопати трупи, бо надворі тепліє, і, не дай Господи, ще якась хвороба... Та не давали договорити. Або мовчки вказували пальцем на найближчий заплаз, на

якому, як майже на всіх заплазах і мурах, написано дьогтем чи вапном лозунг: «Смерть фашистським окупантам!», або – якщо воїн більш говірливий – відповідали, що за зраду народ відплачує кулею, а трупи хай лежать на сонці для мух, черв'яків і круків, як попередження всім зрадникам! І тільки коли вже з лісу і з шансів стало нестерпно смердіти мертвечиною і трупи почали розкладатися, начальство дало наказ: «Закопати здохлятину! Всіх в одній ямі!» На цей раз не треба було вже ні сотників, ні десятників – вони так і щезли з людського ока і довгий час не показувалися, – бо златняни, і не лише з горішнього кута, посходилися в Зрубах і до вечора викопали велику глибоку яму. Чоловіки зладнали з букових гілляк кільканадцять нош і поквапилися зносити трупи, бо від смороду не можна було й дихати. Але хоч яма була дуже велика, виявилось, що не помістяться туди всі. І на другий день викопали, уже у Гошлязі, іншу, таку ж глибоку, як і в Зрубах, але ще ширшу. Ця яма поглинула останніх триста з чимось спотворених трупів, яких притрусили негашеним вапном, як і в першій ямі, і засипали вогкою землею. При обох ямах люди без ніякого дозволу закопали дерев'яні хрести.

Після цього ще довгий час над лісом висів гидкий сморід.

Тоді ні, але пізніше дехто з людей запитувався: тієї ночі загинули лиш добровольці, а з москалів нікого не вбито, не ранено?.. Вони, правда, напали вночі, та ще в таку годину, коли сон найсолодший, та все ж... Але златняни ніколи так і не знайшли відповіді на це запитання, хоч Ґадос мав, мабуть, рацію, коли казав Василеві Пундикові: «А ви що гадаєте, куме? Мали вони дозволити хрести ставити, якби в отих ямах не було й кілька їхніх?.. А голого мерця вже не пізнати, яку форму носив він раніше – чорну чи ні...»

Хрести – по одному при кожній ямі – поставили Глушко з Гуцулчином чоловіком. Грубі, необтесані, з товстих грабових гілляк. Закопали на західній стороні ями, так би мовити, в узголів'ї, хоч закопаних мерців ніхто не старався вкласти, як то годиться, по-християнськи, а поскидали трупи нагурт, як попало – косо, стрімголов, одних впоперек, інших вздовж. А це тому, що яма глибока, а мерців зсували з нош таки звисока.

Невдовзі відбулася інша подія, і запам'яталася вона людям, як справді значна: сказано, війна закінчиться швидко! Пояснення просте: червоноармійці вже добивають фашистів, а в цьому ділі допомагає і румунська армія, яка недавно повернула зброю проти німців. З цього простого пояснення златняни зрозуміли одне, чому і раділи: раз кінець війні, отже незабаром повернуться додому й їхні воїни. Та на ділі виявилось, що не все відбулося так просто. Прийшлося чекати фронтовиків не один місяць і не два, а майже рік, одних навіть кілька років, а багатьох ніколи й не дочекалися...

Червоноармійці (люди почали називати їх так або просто червоними чи красними і все рідше москалями) розквартирувалися по хатах Златни, але більшість осілися в лісі в казематах і землянках добровольців. Смертельний переполох, в якому заціпеніло село після несподіваного страшного нападу, став поступово танути, напруження чимраз охлявало, аж доки люди не заспокоїлися і зажили майже по-старому. На перший погляд, виявилось, що Червону армію аж ніяк не цікавить цивільне населення. Хіба лиш у приватних розмовах дехто з них, пробуючи порадувати тих кілька своїх слухачів, запевняв, що скоро й тут селяни, позбувшись панів, розділять між собою землю і заживуть у добробуті й достатках. Такі слова заспокоювали майже чи не всіх, тим більше, що про

колгосп – ані слова, та й ніхто не наважувався питати, що то за каша той колгосп або з чим їдять оту рибу.

Невдовзі через Златну почали проходити війська. День і ніч. Нескінченні похідні колони запорошених воїнів. Люди повиходили обабіч гостинця і мовчки дивилися на воєнну гусеницю, яка пересувалася зі сходу на захід в ритмічному шурхоті маршу. Спочатку златняни дивилися з подивом і страхом, як на ще небачене диво, а далі, коли почали звикати з постійним потоком людей і зброї, набравши відваги, стали придивлятися й до облич окремих воїнів. Аж тоді замітили, що між ними є і молодші, і старші, майже від підлітків до сивовусих. Спітнілі, запилені, декотрі в брудних закривавлених перев'язках, з шинелями в скатку, з гвинтівками через плече або з автоматами на грудях; навколо пояса висіли гранати, теліпалися легкі короткі лопати, калатали порожні бідони, тут і там над колоною стирчали легкі кулемети. Ішли і йшли. З ранку до вечора і з вечора до ранку. Вдень жінки і діти виносили край дороги відра з холодною водою, черпали глиняними горнятами чи навіть гладунами і підбігали до колони. Солдати хапали на ходу горнята чи гладуни, жадно ковтали свіжу воду, аж в кишках бурчало, й віддавали посуд, щоб зачерпнути іншому, усміхаючись вдячно.

«Боже, Боже, – хрестилися баби, – скільки квіток в'яне в оцій проклятій війні!..»

Іноді вдень колона проходила Златною зі співом – знається, що в ритмі пісні легше марширувати. Тоді над селом з тисячі грудей зводилося:

*Пусть ярость благородная
Вскипает как волна!
Идёт война народная,
Священная война...*

Цю пісню златняни чули потім не раз і від червоноармійців, які осілися в їхньому селі, і запам'яталася вона їм на завжди як супровід початку перевороту, що відбудеться пізніше.

Через чотири дні безконечна колона почала рідшати. Появилися різного калібру гармати, здебільшого легкі, а під вечір – двокінні вози з боеприпасами, з воєнними кухнями, з польовим шпиталем. До пізньої ночі котився їхній гуркіт гостинцем усе на захід і на захід. Вранці вже було тихо.

В наступні дні село майже втихомирилося. Хоч мало розуміли їхню мову, люди звикли з присутністю червоноармійців швидше, ніж після нападу добровольців – військо і воєнна обстановка вже не новина для них. І златняни поступово вернулися до своїх колишніх діл – поле, маржина, а найбільше стали очікувати повернення своїх, хоч радість, що війна закінчиться, не була вже такою великою, як напочатку, бо люди почали вагатися, що вона так скоро закінчиться, раз москалі, скільки трави та листу, погналися на захід. Однак златняни не тільки взялися за свої щоденні справи, а навіть почали заходити вечорами до корчми, хоч Міхаліна давно вже не мала ані монополю, ані кминової горілки. Хіба давала якогось кислого вина, яке в Златні взагалі не п'ють, будь воно навіть хороше, або іноді – і лиш, коли в корчмі були надійні люди – діставала з-під прилавка трохи спирту. І вино, і спирт – за дуже велику ціну. На запитання незадоволених чоловіків вона відповідала, що з кожним днем – хіба ви не бачите? – гроші виходять з обігу, а пиятики ніде не знайти... Війна ж!

Одного дня у Ґадівській кузні в гурті чоловіків хтось із присутніх, мабуть, Василь Пундик, сказав:

– Не такий-то чорний чорт, як його малюють...

– Ні, не чорний, а червоний!.. – кинув Кубель.

– То чому, бадіку, вам червоні теж чортами здаються? – ввічливо, але шорстким голосом запитав Лесь Ґалан.

Ґалан з'явився у Златні на день чи два перед приходом москалів і так же несподівано, як і кілька років тому. Заночувавши у старої Іванихи, у неї й залишився – вони ж бо якісь свояки, правда, далекі, але свояки. У Леся свого притулку вже не було – давно попродав він і хату, і поле, а оскільки від Миколи Іванишиного ніякої вістки з фронту, то й залишився Лесь потішити трохи стару маму-вдову. Вдень він ходив по селу, гомонів з одним, з іншим, а головно випитував, як і що, себто, як ведуть себе сотники й десятники? Що ще виробляли вони й добровольці, крім того, що йому вже відомо? Чи «киваються» легіонери? А куди задрав писар? Чи пан Никанор давно вернувся і чи ще дома він? І таке інше. Дехто з підозрінням дивився на такі запитання – наситилися вони лиха за останні роки, – а зрештою, з яким наміром випитує нас Ґалан про все це?..

Аж після прибуття Червоної армії виявилося дещо із загальної підозри, та не все. Хоч москалі не скинули примаря, як це зробили добровольці, скоро всі зрозуміли, що Лесь Ґалан є людиною москалів і, значить, тепер у нього вся сила. Він заходив до їхнього начальства – яке осілося, як і добровольське, теж у школі, – як до себе додому. Люди стали побоюватися. Не так Ґалана – його вони ж добре знали, немало з них поважали його, і не лиш через «панський» одяг, а дехто навіть любив його, бо Лесь завжди ввічливий, так мило поговорити з «хоженою» людиною, а до того він ще й веселий і жартівливий. А побоювалися люди «совєтських», бо не знали їхнього наміру. Не через їхні воєнні справи – про це жодного сумніву не було, головно після того, як Ґалан походив по всій Златні з відром вапна й відром дьогтю і писав щіткою на всіх

видних мурах і заплазах: «Смерть фашистским окупантам!» – а у зв'язку з їхнім наміром щодо населення: заженуть їх у якийсь колгосп чи завезуть десь у далекий Сибір?.. Хоч ні про одне, ні про друге їм ніхто навіть не згадував, люди тільки це й думали, весь час прошіптуючись про це. Що Лесь Ґалан повенен щось про це знати, в цьому ніхто не сумнівався. Тому вирішили запитати його. А хто питатиме про таку делікатну справу? Та хто? Його ровесники, ті, з якими ходив він до школи, парубочив чи військо відбував, або ті, з якими більш-менш дружив: Тодер Ґадос, Василь Пундик, Митро Костів, навіть Квач, хоч той дурний і на тому не розуміється. Або хтось інший. Є їх досить.

У Ґадосовій кузні якраз про це й говорили, тому зраділи, коли побачили Ґалана. Василь Пундик навіть почав подалеку заводити про це бесіду, що ніби чорт не такий чорний, щоб почути, якої думки про це Лесь – чорний він чи ні? Він же знав і мусить відповісти їм. А тут Кубель – ляп! – свою дурницю... Але й Лесь Ґалан відрізав йому! «То чому, – каже, – бадіку, вам червоні теж чортами здаються?» Аж занімів Кубель, хоч, правду кажучи, він не так таки висловився. Але Кубель знав Лесеву силу і волів мовчати, ніж би попасти в якусь біду. Тому взяв він з-під стіни своє колесо і, ніби не до нього говорили, наблизився до коваля:

– Та що я тобі, Тодерку, винен за те, що ти мені шину натягнув?

– А що хочете, те й дасте, – відповів Ґадос.

Видно, Кубелю було незручно баритися в кузні, тому пошукався за широким шкіряним поясом. Не знайшовши нічого, почав гарячково нишпорити двома пальцями по малих, вишитих намистинами, кишенях пояса. Присутні слідили мовчки за його рухами.

– Ади, а я забув, що не взяв з дому грошей...

– То нічого, бадіку, – вмішався Лесь Ґалан. – Замість грошей, дасте півоківочку спирту. Коваль, вижу, хоче нас сьогодні почастувати...

– А звідки у мене того спрту?.. – огризнувся понуро Кубель, але якось м'яко, не наважуючись ужити твердіше слово, хоч раніше за таке він будь-кого вимашкаривав би.

– Є він у вас, є. Знаємо, що є...

– Забагато знаєш ти, Лесю... – уколов його злим поглядом. Ґалан прикинувся, що не помітив, і повів далі:

– Та ж ви «купували» спирт, коли добровольці розбили панську винницю... Ось, проведе вас Василь Квач, і ви налиєте йому півоко. Цим ви й розплатитеся за колесо, правда, Тоде-ре?

Але Кубель взяв колесо і, навіть не прощаючись, вийшов на дорогу.

– Іди з бадіком, Васильку, – сказав Лесь навздогін і штовхнув Квача. – Він згідний заплатити ковалеві спиртом. Все одно червоні чорти заберуть той спирт у нього...

Звелася загальня реготня, але тільки на коротку хвилину, скільки була охота сміятися і тішитись, що відберуть у Кубля вкрадений з винниці спирт, але коли присутні розкусили, хто саме відбере, сміх погас і в кузні засіло незручне мовчання.

– Не шкірся і йди, коли кажуть!.. – трутнув Пундик Квача, хоч той уже не сміявся, і далі додав, щоб порушити неприємне мовчання: – Не зашкодить нам випити порційку... – усміхнувся й потер долоні. – Бо від Кубля кум може надіятися грошей на кінський великдень...

Чоловіки знов засміялися, але вже без попередньої охоти – всіх гризла непевність власної долі, і кожен хотів скоріше дізнатися від Ґалана хоч дещо у зв'язку із тим, що жде

їх в майбутньому. Всі дивилися, наче змовлені, на Василя Пундика, стараючись спонукати його своїм поглядом заговорити Ґаланові про їхнє пекуче питання. Пундик відповів теж поглядом і підійшов bliще до Леся Ґалана:

– Лесю, а ми хотіли би тебе щось питати...

– Питай, Василю, – без подиву сказав той, ніби давно кмітив, що його будуть питати.

– Ти, видай, не задурно вернувся додому... Мусиш знати...

– Питай, питай, – підохотив Пундика Лесь, замітивши його вагання.

– Та що крутити туди-сюду! – набрав він нарешті відваги. – Скажи нам, Лесю, що думають москалі робити з нами? Не кажи, що не знаєш!

– То як: що робити? Нічого...

Присутні дивилися на Ґалана з недовір'ям, мовляв: не бреш, що нічого, якийсь намір у них повинен бути... Але ніхто не наважувався сказати йому таке. Якби він відповів, що не знає, ну, тоді можна було перечити: як не знаєш, коли ти щодня у них?... А так трудніше, бо треба перечити не Ґаланові, а москалям, а коли перечити, що не правда, що нічого вони не задумали у зв'язку із населенням, то це вже треба довести. А таке діло нелегке, коли бракують конкретні докази, бо: «так нам здається» – ще не аргумент. Люди мовчали, міряючи Леся від ніг до голови, і відчували, як відстань, що встановилася між ними і Ґаланом після покинення ним Златни, а головню протягом останніх днів, поступово росла, глибшала, наче прірва, бо хоч він і вернувся додому, але став колабораціоністом.

Лесь Ґалан вгадав почуття своїх односельчан і вони не сподобалися йому, через що подумав пояснити:

– Червоноармійці нічого не задумали у зв'язку з тим, що шумить у вашій голові, люди добрі!

– То як це розуміти, Лесю? – перебив його нетерпляче і з певним неприємним недовір'ям старий Пантелей. – А я таки запитаю прямо, чого ховатися за палець: вони гадають забирати в нас землю і заводити тут отой їхній колгосп? Чи ні? Ось на це ти нам відповіш, а не, що не думають нічого...

– Підождіть, бадіку, я вам поясню, в чому річ, – ледь усміхнувся Ґалан.

– Я підожду, але вони мусять знати – і ти їм таки скажи! – що ми заробили по латці цієї землі своєю кров'ю у минулій війні. Твій тато де поліг, не в Марашештах, га?! І ми не дамо цю землю нікому, чуєш? А що ти продав наділене поле – твоє діло...

– Чекайте трохи, не гарячкуйте, – відповів спокійно, аж майже лагідно Лесь Ґалан на запал старого. – Ніхто не збирається відбирати у вас землю. Не до цього тепер Червоній армії. Вона насамперед мусить добити гітлерівців, очистити світ від фашистської погані. Наші солдати теж пліч-о-пліч з ними...

– Насамперед, кажеш... А потім? – не попускав Пантелей свого. – Пам'ятай, що я не одне пережив!

– Ну, потім – дай нам, Господи, дожити – люди, вільні народи візьмуть долю в свої руки, скинуть капіталістів і поміщиків і, будучи всі рівні між собою, заживуть по-новому. Але про це пізніше...

– Вижу я, куди ти гнеш, Лесю...

– Ой не думаю, бадіку... – уже щиріше засміявся Ґалан і звернувся до Пундика: – А ти, Василю, що хотів знати? Теж це?

– Теж...

– Ось воно як... – похмурнів трохи Лесь. – А ми про це дещо говорили чотири роки тому, пам'ятаєш? У Міхаліні. Я тоді думав, – повів поглядом навкруг і зупинив довше на Ґа-дóсовім обличчі, – що ви зрозуміли мої слова. А виходить – ні. Нічого, прийдеться ще говорити. Трохи пізніше буде й на це час. А тепер – усе для фронту! Гад ще сильний, не здається доброю волею, тож треба добити! Ось що нас повинно в ці дні турбувати, а не всякі байдики... Вас німці, на щастя, оминули і вам «не пощастило» відчутти на власній спині німецьку «благородність» і «шляхетність», якими третій Рейх стільки хвалиться. Зате покуштували хоч трішки «милості» їхніх байстрюків – легіонерів. І, гадаю, вам і по сьогоднішній день оскомино... Невже я брешу?

На риторичне Ґаланове запитання не відповів ніхто. Він дбайливо засукав собі цигарку, а потім роздав й іншим по папірцеві, насипав кожному із своєї пачки пучку тютюну і перед тим, ніж припалити, засміявся весело:

– Або Кубель не дав спирту, або Квач десь дудлить сам...

Присутні й собі засміялися, хоч без особливої охоти. А припаливши цигарку, Лесь Ґалан кинув зненацька:

– А, так, щоб я не забув: червоноармійці таки мають з вами якусь гадку... Мабуть, златнянам прийдеться евакуюватись. Але ще не знати. Залежить від фронтових дій. Начальство повідомить про це вчасно...

2.

Евакуація почалася в кінці липня, через кілька днів після Святого Іллі, і вона здалася златнянам чи не найгіршим зі всіх зол війни, справжньою загальною трагедією. І не лише тому, що люди були змушені покидати домівки, руйнувати свій усталений, закорінений порядок, скидати на швидкуруч у клунок кілька необхідних чи найцінніших для них речей (мало хто міг взяти більше, бо, після реквізиції возів, а головню коней, не було чим), а решта майна, скільки його в кожного було, прийшлося лишати напризволяще й кочувати у світ за очі (хоч евакуювали златнян у сусіднє село Рипу, їм усе одно здавалося, що йдуть у «чужину», а не на кілька кілометрів від рідної домівки). А насамперед через те, що евакуація відбулася якраз напередодні жнив. А це вже дійсно трагедія. Бо що з того, що хліба буйні, колос мов горобець (як любили хвалитися златняни), якщо не буде кому жати?! Справді, ще голоду не вистачало, аби лихо стало нещастям! Після другого сапання кукурудза й картопля, нівроку, теж нічого собі. Правда, трохи слабші ніж жито й пшениця, але, якщо впадуть один-два дощі й осінь затягнеться, зародять непогано. Та чи буде кому збирати той врожай? А головню: чи доживеться до того, тобто до жнив, до копання картоплі й луплення кукурудзи? Якщо фронт прокотиться по їхніх царинах, все посиплеться, витолочеться, погорить... Чорна

тінь голоду скалила загрозливо зуби, страшний переполох сковував людей, паралізуючи безвихідною неміччю.

Може, саме безнадійна перспектива щодо їхнього на-сущного хліба і корму маржині – адже сказано: що з воза впало, те пропало – заставила златнян заворушитись. Та не в активному значенні слова і не в тому смислі, ніби вони вирішили опиратися евакуації. Ні. Вони слухняно зібрали, як кажуть, лахи попід пахи (гроші – у кого були, – недільний одяг, трохи білизни, хлібину чи торбину муки) і вже були готові переселятися, бо наказ звучав ясно: евакуація починається зараз же, тобто таки в той день, коли донесли до відома людей.

Але, попарені такою вісткою, златняни задумали спробувати врятувати якщо не весь врожай, то хоч частину його: так, вони покидають село, але хай червоноармійці дозволять їм через кілька днів зібрати хліб з поля. Трудно сказати, хто перший висунув цю думку. Не те, що трудно, а, мабуть, таки неможливо, бо промайнула ця думка разом з холодним страхом не одному і не двом у голові, а дуже багатьом, якщо не цілому селу, і заворушила всіх як рятівний вихід. Єдиний. Але думка то думка, а хто візьме на себе відповідальність і відвагу представити її начальству? Досить з них, що посміли таке подумати. Пізніше, після кількох років виявиться, що їхня ідея, хоч і не була ніяким героїзмом, але в кожному разі вважатиметься неабиякою сміливістю, в тому розумінні, що визволителі, значить, наказали робити одне, а населення, навпаки, подумало робити інше, і це не жарт! Тобто вони не дали гнати себе без жодного опору, як худобу, куди пастухові захочеться. А гаяти часу не можна було. Тоді комусь блимнув у голові рятунок: Лесь Ґалан! Аякже, він же у них довірена особа. Відшукати негайно його й

сказати: ось, Лесю, те і те, інакше ми пропали! Біжи борзо й донеси наше бажання!

Ґалан послухався, і на загальний превеликий подив – ну, й потерпали люди, чекаючи відповіді! – він швидко вернувся від начальства і сповістив громаду, що червоноармійці не лише згодні дозволити зібрати хліб з поля, розуміється, як-що воєнне становище буде спрятливим, а навіть вимагають цього. І зібрати не тільки своє, а й панське – хіба їм не відомий заклик «Все для фронту!»?

Ґаланове повідомлення зумовило послаблення загальної напруги, люди в певній мірі втихомирилися і в той-таки день пустилися в похід, як звучав червоноармійський наказ. Одначе в ньому нічого не сказано про худобу, через що кожний поступив у цій справі, як хотів, тобто, як йому здалося краще: дехто залишив маржину дома, розуміється, тільки задля того, щоб була причина прибігати щодня додому на годину покутати (про таку заборону їм ніхто не говорив), а інші повели її за собою, вважаючи такий захід безбечнішим. Тому в колоні, що потяглася попід ліс у напрям Рипи, було чимало корів і овець, навіть свиней. Все відбувалося спокійно й сумно, але було й дещо смішного в евакуаційній колоні: стара Оглониха мучилася зі своєю впертою козою, тягнула її за воловід, аж роги скрипіли, благала, лаяла, проклинала, та, холера, вигнувши вперто шию і встромивши гострі ратиці у пил дороги, не хотіла зрушитися з місця ніяким богом, аж доки німий Сюнь, підійшовши ззаду, не обдарував її кількома копняками, ще й примовляючи: и! и! и! І тільки тоді коза погодилась зрушитися з місця, але лиш на два-три кроки, бо опісля знов уперлася цупко. Хлопець підбігав зі всіх боків і вміло угощав її босою ногою, тримаючи водночас на руках гордо,

майже поважно білого в червоних пацьорках індика. За таку честь індик при кожному копняку скрикував голосно й поривчасто, вимахуючи сердито навкруг дзьоба своїм синім чубом, наче хотів допомогти Сюневі підігнати козу. Оглонів індик був єдиною птицею, яку евакуювали. У всіх інших – кури, гуси, качки, індики, пакатки¹ тощо – ґалиця залишилася на своїх подвір'ях чи по сільських толоках.

Крім Оглонової кози, розвеселила трохи людей і Запчівчина льоха, яка, порохкуючи бадьоро, повела своїх вісім поросят прямо на Дрішків город і стала пильно навчати їх, як треба рити картоплю з гнізд.

Протягом трьох-чотирьох годин люди поступово спливли з села, і, якщо дивитися на їхню колону здалеку, звідки вже ніяк не розрізнити ні клунків чи торбин, ні вівці, ні кози, ані льоху з поросятами, а тільки корови й людські постаті, можна було легко подумати, що златняни зібралися кудись на пашу. Таке враження створювалося мимоволі й тому, що досі евакуація відбулася більш-менш тихо й просто. Ускладнення й труднощі появились лише, коли златняни дійшли до Рипи. Через інші турботи, розуміється, більші, ніхто не подумав раніше, що Златна втриє більша від Рипи, і для стільки народу буде зовсім нелегко там розміститися. Про це здогадалися вже в момент, коли заходили в Рипу. Ще в кого була в сусідньому селі якась рідня або друзі, ті мали надію легше і краще влаштуватися, а у кого ні... Добре хоч, що надворі літо і можна ночувати десь у stodoli чи в шопі, навіть під голим небом, а що, коли евакуація затягнеться аж під зиму або й пізніше? А з худобою, як буде? Головно з коровами, бо хто чув, щоб вони зимували у когось надворі?!

¹ пакатка – цесарка. (К. Ір.).

Але коли зайшли в сусіднє село, златняни ознайомилися з набагато гіршим становищем, ніж передбачали: Рипа вже кишіла сторонніми людьми, які поприходили із східник сіл – з Финтинеле, з Цибен, з Калинешт, одні навіть з Марджіня чи з-поза Серету – і, як і вони, не лише з торбами та клунками чи з дерев'яними валізами, а й з худобою. Таких, правда, менше, але до них ще добавлялися і буковинські та басарабські біженці, здебільшого румуни, хоч не бракувало поляків, євреїв та швабів, останні вдаючи з себе будь-що інше, тільки не німців... І головню після того, як прибуло ще майже чотири тисячі златнян, Рипа виглядала на справжнє вавілонське стовпотворіння.

Щоправда, незважаючи на строгий наказ, не всі златняни покинули своє село. Майже на кожній вулиці, то тут, то там, у якійсь хаті хтось залишився дома, хоч решта сім'ї евакуювалася. Одні з них збиралися йти в Рипу ще того дня, інші на другий день, а дехто вирішив зовсім не покидати домівку. Таку можливість спричинило і те, що військо не перевіряло, в якій мірі виконує населення їхній наказ, спустивши, певне, всю надію на страх, бо хто вже такий дурний, думало начальство, мабуть, щоб лишатися на тому місці, де незабаром відбудуться страшні бої?! Крім того, самé начальство затримало кількох потрібних їм людей: прімаря, і його урядників, Міхаліну (вона, певне, ще мала щось у бочках, бо інакше, як пояснити таке рішення?), Тодера Ґадóса для військових потреб (він узяв за помічника на кузні ще й кума Василя Пундика, хоч Тодерів Віорел підріс і з нього уже вийшов справжній коваль) і ще кількох людей, про котрих ніхто не знав, яке у червоноармійців до них діло. І, само собою, Леся Ґалана. Про нього люди й не питалися, чому задержали, бо він майже руський!

Спорожнився й панський двір, але теж не повністю, і спровадилися з нього не в Рипу, а, кажуть, кудись в Олтенію. Лиш Міця поїхала з адміністратором (пан Прункул виїхав ще з дозволу добровольців зразу після того, як розбили йому винницю, але де він тепер – ніхто не чув; вернувся, говорили, на днях із Австрії чи з Німеччини, та в Златну не приїжджав) і ще кілька хатніх слуг, бо надвірні zostалися доглядати панську худобу, стерегти двір і склади із зерном. Весь ранок і аж до самого обіду, а, може, й пізніше, возили з двора на вокзал великі пакунки, всілякі скрині та чемодани різного розміру, паки, міхи, навіть меблі і вантажили у товарний вагон, якого спеціально замовили і тепер стояв на тупику. Другого дня під вечір причепили, значить, цей вагон до мішаного поїзда, який мав у складі пасажирські й товарні вагони, але після недовгої їзди (ледве проїхав Бурдужени), було зірвано міст через Сучаву, і поїзд не лише зійшов із рейок, а провалився з страшним гуркотом заліззя в річку. Загинуло чимало, між ними і панський адміністратор, тільки Міця, не знати яким дивом, уціліла разом з кількома пасажирами; була вона легко поранена – всього кілька синців.

Після аварії ходили всякі чутки – одні казали, що ніби це зробили москалі чи німці, а ще інші, що якісь партизани чи добровольці. Зрештою, людей не так цікавило, хто зірвав міст, а сам факт як такий і то лиш доти, доки дізналися, що в тому поїзді не було нікого із Златни, бо Міця і адміністратор – пришельці, щоб вже не говорити, що поводитися вони з людьми, головно, адміністратор, набагато гірше, ніж сам пан Прункул, від котрого ще можна було щось виблагати або взяти в борг – розуміється, на вічне віддавання, – навіть можна було обманути його якоюсь вигаданою вкрай необхідною потребою чи уявним нещастям, як то зробив кілька років тому

покійний Пружина, а ні, то в крайній мірі можна було вкрасти з лісу, з поля чи навіть з двора. Та відколи найняв пан цього адміністратора – ге-ге, тільки спробуй!.. Цей вічно загрожував то жандармами, то тюрмою або щонайменше штрафом. Хіба можна такому співчувати, можна за ним жаліти? Якби це ще спокійні, мирні часи, коли широке й чутливе людське серце готове бриніти й співчувати будь-якому чужому нещастю. А так? За останні роки воно зазнало стільки горя, стільки гніву й страху, стільки насильств, що майже затерпло, і дивно, що ще спроможне відзиватися на власні нещастя. Ось чому аварія, в якій загинуло стільки людей і з якої донедавна людська фантазія мала витворити справжній катаклізм, тепер була сприйнята як малозначна і майже звичайна подія. Кожний дбав про своє і все менше цікавився про інших, хіба лише в тих випадках, коли чужа доля впливала чи включала і власну.

Вулиці в Златні zostались пустими. Рідко хтось минав ними, і то лиш воєнні чи з отих небагато людей, яких вони задержали в селі. Всі інші, які з різних причин ще не евакуювались або й зовсім не мали гадки цього робити, не показувалися з хат, щоб запобігти небажаних наслідків. Між ними зарохувалася й Івона. Щоправда, вона ще не знала, тобто вона ще не вирішила, чи залишиться в селі тільки тимчасово, чи спробує зовсім не евакуюватися, та поки що змушена була залишитись на місці, і то з багатьох причин.

По-перше – Лаврентій Орестович. Він і досі сидів у неї в пивниці ще з тієї квітневої ночі, коли на добровольців напали червоноармійці, а він, хоч можливо й не єдиний з-між добровольців, який zostався в живих, але точно єдиний, який залишився в Златні. Крім Івони, про це не знав ніхто, навіть її діти, і вона, щоб запобігти випадкового відкриття, поверх спус-

ких дверей у підлозі застелила в хоробах згрібний лавник¹ і поставила на нього стільчик з відром води. Та все ж Івона потерпала, а того ранку, коли наприкінці травня перед їхніми воротами зупинився віз, з якого зіскочило четверо москалів із автоматами й увійшли на подвір'я, вона геть перелякала-ся. Вийшли їм назустріч сама не своя, та її збентеження і смертельний страх не викликали у «совєтських» жодного підозріння, їх щось інше цікавило: вони прийшли купити у неї вівса. «Яка холера, – сердито думала вона, коли прийшла трохи до себе, – замельдувала москалям, що знайдуть у мене вівса?!» Але продала їм, не торгуючись, увесь овес, близько шість корців, тричі запевняла, що вже нема в неї ні зернини вівса, щоб позбутися їх і щоб не мали за чим приходити вдруге. А як продала вона той овес, добре чи погано, Івона й сама не знала, бо не розумілася на рублях, зате з неабияким задоволенням засунула жмут грошей у кишеню під фартух (вона навмисне носила фартух навиворіт, щоб кишеня була зісподу).

Приблизно тоді ж відвідала Івону й її мама, та вона їй теж не сказала нічого про Лаврентія Орестовича, бережучи цю радість і страх тільки для своєї душі. Марія давно не бувала в неї, а тепер, каже, прийшла побачити, що роблять дочка і внуки, як їм живеться під москалями – є їх досить і в Килибанчині, – ще й гуску цукру принесла; Марія здавна звикла приберігати чогось доброго для дітей. Про Філька – ні слова. Коли тільки Михайло запитав, що робить дід, стара сумно усміхнулася й відповіла лагідно, ніби дякувала за таке запитання: «А що би робив?..» Посиділа недовго, а деь через годину встала важкувато з ослона, попрощалася, пригорнувши кожного

¹ лавник – килим, доріжка. (К. Ір.).

зокрема, довго пестила й голубила, цілуючи всіх у чоло («О, які файні дівки!» – похвалила вона дівчат, а до внуків: «І ви, нівроку, ади, як повитягалися, побачив би вас тепер тато...»), бо мусила пригинати, щоб поцілувати), далі крутнулася й вийшла, щоб рідні не бачили її старі затоплені сльозами очі.

Відпровадивши маму до хвіртки, Івона ще довго дивилася вслід за нею. Стара потеліпалася по-качачому стежкою вниз, витираючи очі й не повертаючи голову. Здавалася вона тепер Івоні нижчою і огряднішою, ніж знала вона її раніше, і аж трохи згорбленою.

Вдень Лаврентій Орестович ніколи не виходив зі свого сховища. Мабуть, йому надійшло жити по-кротячому в потемках під землею (і свічок у Івони вже нема, і нафта закінчилася), ще й без жодного діла – можна здуріти! А при олійному каганці ледве розрізниш, де ступити, але, правду кажучи, не мав він і чим займатися – читати і не видно, і не було що, а щось інше робити – що? Хіба думати. Та скільки можна думати і про що? За перші два дні він усе передумав, обдумав, задумав, роздумав і знов передумав. Про що ще думати? Він зрозумів, що сидіти отак навіть небезпечно – можна збожеволіти від стільки думок та ще й на повній самоті в темряві під землею. Тому невдовзі вирішив, що найкраще прогнати всі думки і зберегти для себе кілька з них, щоб час від часу зосереджуватися над ними, бо вважав, що пізніше вони пригодяться, а всі інші відкинути, як непотрібні. Між тими, що зберіг, був і намір втекти із цього незвичного полону, але як і коли? Ось над чим варто подумати! Щодо одягу, виручила його Івона – приточила якісь старі Ілашеві штани (Лаврентій Орестович сам вимагав зношені, а не нові, як вона наполягала, щоб не відрізнятись; нові штани скоріше впадуть в очі і можуть викликати підозру, а приточила Івона ті штани, бо були закороткі для нього), добула

зі скрині льняну сорочку, від якої сильно пахло чебрецем (ця вже може бути й нова, але невишита, як ота, що вона вперше принесла), широкий пояс (за нього легко зховати пістолет), збляклий Ілашів капелюх, погорілий сонцем і просякнутий потом (завеликий він, але вдалося припасувати, набивши за рубець паперу) і легкий сірий домотканий сюртук. Через короткі рукави, нестиме його на руці, носитиме наопашки або закине скаткою поверх торбини. У одному з рукавів Івона пришила зсередини кишеню, зашивши в ній його документи. Про все подумав Лаврентій Орестович, коли зрозумів, що мусить переодягнутися й тікати. А вже куди – зорієнтується, коли вийде. Спробує як-не-як добратися кудись, але не до Німеччини, бо німці все ж таки зрадили їх, інакше більшовики не подолали би їх. А так побачить куди, бо до своїх уже, мабуть, нема куди... Побачить. Хай спершу вдасться йому вийти з-серед москалів. А поки що залишились ще дві проблеми – взуття і борода. І постолои, і черевики надто не на його ногу, через що доброволець нераз міркував: як виглядав чоловік цієї жінки – низький, а такий лапатий та головатий? А втім, вкрайньому піде босий, бо ще літо. Але що робити з бородою? Лаврентій Орестович геть обріс за стільки місяців і виглядав скоріше на попа чи на монаха, ніж на звичайного мужика, як йому хотілося вдавати. А голитися нема чим – і своєї бритви не мав (певне, знайшли її москалі в його землянці), й Івоні не вдалося пристарати. Іншого виходу нема – постриже ножицями, а потім спробує нагострити ніж і, може, якось поголиться. Обличчя й не повинно виглядати свіжоголеним...

Такими були денні заняття Лаврентія Орестовича. Ну, а ночі, всі до одної, проводив з Івною у хаті великій і по дві-три години в саду чи на городі, де жадно вдихав чисте й прохолодне повітря ночі, проходжувався, рухався, заводив

зарядку, навіть бігав кілька хвилин, щоб прогнати денне скоління.

В день, коли розповсюдилася чутка про евакуацію, Івона ходила мов попарена, робота не бралася до її рук і не знаходила собі місця. Вона і так через недоспані ночі була весь час сонною, запамороченою, а така вістка зовсім приголомшила її. Через якусь годину протверезилась і почала біdkатися, не знаючи за що швидше вхопитись. Перш за все подумала повідомити Лаврентія Орестовича, але, щоб безпечно могла спуститися в білий день до нього в пивницю, вирядила насамперед дітей з хати – одних грядки полоти (влітку! Хто таке чув?), інших замести й прибрати в стайні. Сама поквапилася повідомити Лаврентія Орестовича про неминучу евакуацію. Їй здалося чомусь, що він навіть зрадів цій вістці, хоч при каганці не можна було бачити його обличчя, тільки очі дивно заіскрилися, наче не відзеркалювали бліде світло каганця, а спалахнули надією і щастям. Така реакція ще дужче огірчила Івонину душу, і вона вже була готова відкрити йому найбільшу свою таємницю. Щоправда, вона й раніше про це думала, але здебільшого вагалася – казати йому, що вона вагітна чи ні? На самому початку перестрашилася і вважала вагітність справжнім нещастям – що скажуть люди?! Вона вже стільки часу без чоловіка і раптом вагітна, ще на старість... І хто? Не якась Шурубарка, а вона, Івона Дорін! Який сором! Що скажуть тато й мама? А знайомі й рідня? Що подумують про неї діти, як судитимуть вони свою маму?.. Івона мало не захворіла. Вдень не відчувала землі під ногами, а вночі лежала колодою біля Лаврентія Орестовича, просвердлювала очима чорний софіт і майже не чула рівномірного дихання мужчини. Сон не брався її до самого світанку, і за цей час вона повертала своє становище

на всі боки. Вночі воно завжди здавалося їй страшнішим, і вона вже готова була пробудити Лаврентія Орестовича, щоб зізнатися йому, а разом і порадитися, що робити, але до кінця передумувала: така вістка може не те, що налякати його, а у всякому разі, мабуть, не сподобається і заставить його скоріше покинути її. Він і так не раз казав Івоні, що очікує вигідного моменту, щоб втекти з такого неприємного і разом небезпечного полону. Зате вдень Івона дивилася на свою ситуацію трохи інакше. По-перше, здавалася вона їй уже не такою страшною і гнітючою, як уночі. А по-друге, в її голові зародився новий задум: піти на будь-що, тільки, щоб зберегти Лаврентія Орестовича для себе. Назавжди! Ілаш все одно десь пропав, і в такий спосіб виявилася для неї нагода влаштувати наново своє життя, тим паче, що в неї є гроші і маєток. Хіба не заробила вона, щоб хоч на старість зажити по-людськи? Хоч п'ятеро дітей, щоправда неабияка перепона, та вони вже великі, через кілька років повіддає їх, поженить і залишиться тільки вона й Лаврентій Орестович жити вдвох щасливо. Ну, чи втрюх... Таке бажання переходило поступово в ціль, і Івона заспокоювалася в певній мірі, зосереджуючись лиш над планом, як поступити, що їй робити, щоб сильніше прикріпити до себе любу людину. Казати йому чи не казати, що вона вагітна? Ще подумає. Зате обов'язково скаже, що у неї багато грошей, хоч вони почали виходити з обігу, і поля чимало, господарство, маржина. Це він сам бачить. Розкаже й про намір відкупити від писаря олійницю, хай тільки війна закінчиться, хай тільки чуже військо покине село. Ну й що, коли він капітан і якийсь філософ чи що, тобто пан? А хіба вона будь-хто, таки остання? І будуть вони щасливими, бігме будуть! Бо вона замітила, що й Лаврентій Орестович любить її. Може, не так сильно, як вона його, але... — добавить Івона

лиш так, щоб випробувати й почути з його уст, наскільки любить він її.

А тут раптом – евакуація! Хіба може Івона притаїти перед ним таку річ? «А шляк би трафив цю прокляту війну!» – лютувала вона, вештаючись без діла по хаті. Нарешті стала готувати торбину з харчами – хліб, солонину, бринзу, кілька варених яєць, зелена цибуля й часник; вкінці завила в рушник пляшку кминової горілки і товсту скляну порційку, з якої пив він, – бо Лаврентій Орестович вирішив тікати уже таки: поки що безпечніше вдень, ніж уночі, по дорогах тепер безліч всяких людей, то ж москалі не стануть перевіряти кожного і придивлятися йому в обличчя. Забула сіль. Розв'язала торбину і завила в папір дві ложки солі. Засунула ще й складений чистий рушник.

З пивниці чути рівномірне пигикання – Лаврентій Орестович гострить ніж; спочатку на брусі, далі на гладкому камені і вкінці на ремені. Мабуть, уже переодягнувся, постриг ножицями бороду і готується, як-не-як, побритись ножем.

Усвідомивши все це, Івона спочатку впала у розпач, але тільки на короткий час, бо швидко стала в'янути, охоплена безнадійною неміччю, важкий сум точив її душу. Казати тепер йому, що вона вагітна? Яка користь? Так чи інакше, він все одно змушений тікати. Пізніше, через місяць-два, коли вже було пізно, Івона страх жаліла, що не зізналась у зв'язку з тим, що жде від нього дитину. І не тому, що він, може, мав лишитись у неї – це було абсолютно неможливим, – але в такому разі, дізнавшись, що вона жде дитини, може, мав колись вернутись до неї. Лаврентій Орестович і так обіцяв, що вернеться після війни, та Господь знає, чи Івона ще побачить його колись...

3.

Боїв так і не було, бо, слава Богу, фронт оминув Златну й навколишні села, чути було тільки, як покотився десь за Сучавою на захід. Пізньою осінню, коли приморозки вранці вже сріблили траву, покривали дахи тимчасовою позліткою, яка танула при першому дотику променів ще тепленького сонця, червоноармійці дозволили людям вертатися до своїх домівок. Дозвіл був, по суті, формальним, бо після жнив чимало златнян залишилося дома; пізніше то один, то другий приходили з Рипи, щоб залагодити те чи інше діло на господарстві, і вже не верталися в сусіднє село, а коли вже зачислити до них і тих, котрі зовсім не евакуювалися, легко зрозуміти, що дозвіл мало кого обходив.

Невдовзі сама Червона армія, чисельність якої в селі і в лісі значно зменшилася протягом останнього місяця, покинула нарешті Златну й покотила решту своїх особових складів теж на захід.

Для Златни, здавалося, війна закінчилася. Та її сліди – деякі з них, перші, можна сказати – видимі були зараз же: люди навчилися у червоноармійців гнати із всяких овочів, із збіжжя, а пізніше навіть з картоплі, та найбільше з цукрових буряків самогонку і, на превелике Міхалініне незадоволення, невдовзі навівало самогонкою, здебільшого пригорілою й закуреною, зі всіх вулиць.

Інший слід, що залишила війна по собі, далеко неприємніший, ніж самогонка, були байстрюки. Першою народила Євдокія Касюнина вкінці грудня, а решта – ще шестеро – народилися в перших місяцях '45 року. Івона народила на початку січня дівчинку і назвала її Лаврентією.

Але найголовніший і найглибший слід війни – та вже не слід, а, можна сказати, наслідок – був, дивно, найменш помітний. Ідеться про певну зміну в житті людей – і не окремих, того чи іншого, а всіх, цілого села. Тим більше дивно, що таке діло – загальна, значить, справа, – яке відбулося не лише прилюдно, під носом кожного, і вплутувало й залучувало всіх, порушуючи корінні закони їхнього буття і збиваючи з природної течії все, чого, здавалося, ніколи нікому не змінити, отже таке діло розгорталося майже само від себе, ніким не помічене. Дивно. Справді дивно, коли врахувати ще й той факт, що більшість змін – всі вони злилися поступово в одну *загальну зміну* – мали не абстрактний, а конкретний характер і охоплювали не лише, або не в першу чергу, дрібні та незначні сторони життя, а найголовніші, насущні, суттєві. А, може, якраз тому кожна зміна була непомітною. Бо златняни, вернувшись з евакуації, занурилися найперше в свої щоденні господарські клопоти, через що були глухі й німі, неспроможні зрозуміти, що відбувається навколо, за огорожею власного подвір'я. Правда ще й те, що, доки стати єдиною загальною зміною, були на початку й окремі зміни і відбувалися вони не одночасно, а поступово, перегороджені коротшими чи довгими періодами непорушності, іноді навіть застою, і аж потім відбувалася нова зміна. А коли люди схаменулися й опам'яталися, нікому не хотілося вірити не те, що кожний більш-менш вмішаний в тій зміні, а що вона справді відбулася та ще й раз назавжди. Ну, а вже як дивився

чи присвоював кожний таку зміну – інша справа. Головне, що зміни відбувалися; одні вже відбулися, як сказано, не замічені, інші продовжували відбуватися, здебільшого теж, можна сказати, без відома людей, в тому розумінні, що сприймали вони лиш подію як таку, конкретний факт, не задумуючись над їхньою значимістю й наслідками для власного життя. Хоч інші зміни вже ввижалися за горизонтом, вже можна було їх передбачити, та ще не було кому, бо златняни стали більш чутливими до загальної справи і розкусили, що все те, що коїться навколо, стосується таки їх, а не когось іншого, лише після листопадних виборів '46 року. Доти вони дивилися на все, хоч і не байдуже, однак не зблизька, а з певної відстані, яку породжує почуття, що та чи інша подія, правда, стосується їх, та не *всіх* одночасно і не *кожного* зокрема. Народилися байстрята? Ну й що? Це обходить кожну молодицю чи дівку, які согришили, а не ціле село. Ніхто не вірить словам Параски Тюнишиної? Теж нічого! Вона продовжує перестрівати всіх, стараючись переконати, хто згідний вислухати, що її Софійка чемна дівчина, в неї то не байстря і, взагалі, то не її дитина, а найда. «Найшли-сми одного ранку під нашими воротами, бігме... Змерзле, голодне, ледве скавулить у дрантивих пелюшках. Що не кажіть – то Божа душечка, гріх не врятувати, коли можеш. А в нас корівчина дійна є, ну, вже якось вигодуємо його...» Хіба таке діло – справа всього села? Аж ніяк. Тільки Софійчине та її мами. А що все село говорило про неї, як і про всіх інших в подібній ситуації, це ще не означає, що воно присвоїло собі той чи інший нещасний випадок і тепер страждало від цього, як від власного горя. Ні. В найкращому разі село співчувало потерпілим чи осоромленим, а загальний відгук на це – найчастіше одні пльотки... Любили побувати з воїнами? Ади, вилазить їм тепер очима!.. Люди навіть не

старалися приховувати радість, що таке сталося іншим, а не їм.

А прімарем хто? В ті дні мало кого цікавило, що прімарем міг бути Скрипей, Перепелюк або хтось інший, і ще менше, а це тому, що задурно прімарем той чи інший, якщо вся сила в Ґаланових руках. Та хай буде, якщо він на те здібний! Для людей, для села, взагалі, майже однаково хто прімар або у кого сила, раз прийнято з давніх-давен, щоб селом хтось керував. А хто – менше з тим! Наскільки може буди кращим один керівник від іншого? І, взагалі, кого може цікавити ця справа в такі нещасні часи? Зрештою, яка біда, що Лесь Ґалан наставник з боку москалів? Адже червоноармійців уже нема в селі – погналися на захід добивати фашистів. Ще й наші допомагають їм. Атож!..

Серед загальної байдужості златнян, або краще назвати її егоїзмом, який майже повністю відвернув їхню увагу і не дав замітити – до листопадних виборів – глибоку зміну в їхньому житті, яку можна вважати справжнім переворотом, була ще одна подія дійсно значуща: за тиждень перед Стрітінням у Златну повернулися перші фронтовики – Юрій та Дмитро Ґадóси (Дмитро легко ранений у ліве плече), Василь Костів, Мільо Дрішко (без однієї ноги), Іван Пентелеску, Іван Коніщак, Дзюнь Морган (теж ранений), Мірча Ґрігореску і Аурел Матейчук, також без однієї ноги, але він, певне, змогли й надалі лагодити людям черевики і латати пости.

Більшої радості, здавалося, не було в світі! Переживали цю значну подію всі, не леше ті, кому повернулися рідні. Самогонка текла рікою, лунали співи, ухкання, як у добрі часи. Тодер Ґадóс поспішив до Ґура Солчі найняти Ґаралуцу – на Стрітіння заведуть танець, та до того часу він влаштував

музикантів у себе на подвір'ї. Радість залила село. Лише по хатах, де надія на повернення сина чи чоловіка пропала, знов заголосили, як торік чи позаторік, коли сповістили про їхню загибель. І все ж таки ті матері чи жінки, діти, сестри, брати чи кохані очікували дізнатися від прибулих щось про своїх, десь у кутку ще тліла несміла надія. Може, котрийсь із тих, що вернувся з фронту, заперечить про загибель того чи іншого воїна, може, вони лише тяжко ранені, лишилися без рук, без ніг, сліпі, але живі; лежать каліками десь по військових шпиталях і колись таки вернуться додому... Але демобілізовані златняни убили в них і цю оживляючу надію: Кідовець справді упав на Дону, Барбір під Одесою, Гуцан – теж там, інші – в Криму. «А щоб сказився той, котрий їх аж туди загнав!» Про декількох демобілізованих не знали нічого, бо не були разом, але якщо й про них прибуло повідомлення, значить, і вони загинули, помилкових повідомлень не буває. А втім, може, пропали безвісти чи попали в полон. Про таких вони теж нічого не знали, ні про Ілаша Доріна, ні про Тімофія, ні про Іларія Гната, лиш про Миколу Іванишиного та Івана Кіндріша брати Ґадосі чули, ніби вони здалися під Сімферополем і тепер, мабуть, десь у полоні.

Та були в селі й такі – жінки, розуміється, – які боялися повернення своїх чоловіків. Само собою, в меншій мірі боялися ті, про яких, лиш ходили всякі чутки й заробили вони недобру славу, а в набагато більшій мірі ті, чоловіки яких знайдуть дома на одну дитину більше. Чимало хто радів, уявляючи, що зробить своїй Євдокії загонистий Михайло, коли вернеться й застане у себе дома немовля, яке народилося через майже чотири роки після його відходу на фронт... А Ілаш Дорін, що зробить Івоні?! Та поки що ні Ілаш, ні Михайло не вернулися і не знати нічого про них. З тих, котрі досі повернулися у

Златну, лиш Василя Кишку ждали дома не двоє, а троє дітей. Зате з його двору ще не чути ні галасу, ні зойку.

А Івона потерпати потерпала, але не від страху холонула в неї душа, а від сорому. І встидалась вона в першу чергу людей, а не Ілаша. Бо хіба не заробив він у неї такої помсти? А з людьми і головно зі своїми дітьми – не те. Вони в неї уже великі, все розуміють. А як вийти їй в село?! Бо хто така в Златні Івона Ілашева? Вона тобі не Євдокія і не Пасюня чи Верона! І це найбільше гризло її. Про Ілаша вона менше думала, мабуть, і тому, що її серце давно віщує, що він ніколи вже не вернеться...

Як на пожар збігалися люди зі всіх кутів Златни до Ґадóса. Гаралуца вигравав на своїй блискучій сурмі то гóру, то сирбу, аж повітря дрижало, наче від пропасниці, в той час скрипалі затяжно вторили, а старий циган, з приліпленим погаслим огарком на звислій губі, завзято гупав у гучний бубон. Дехто вже танцював перед кузнею, але тільки щоб нагрітися, бо більшість стояли купками, мовчки оточивши демобілізованих воїнів, слухали їхні розповіді про страшні бої, про чужі далекі села й міста, про нескінченні степи, про великі ріки й про тамтешніх людей, про їхнє життя та звичаї. Златняни дивувалися, агікали, хрестилися, далі попивали самогонку й знов випитували.

Коли почав розказувати Іван Пентелеску, навколо нього перед кузнею зібралися майже всі. Хтось кивнув на Гаралуцу, і музиканти перестали грати. В сорок третьому, – розказував Іван, – бував він у Криму. Ні, в його полку не було нікого із златнян. Після довгих тяжких боїв червоноармійці оточили їх. Скрізь, де не хочеш, натрапляли на партизанів. Хоробрий нарід! І це лиш через дурних німців, які так жорстоко й по-свинському розправлялися з полоненими та з цивільними. Що ж тоді людям робити? Від малого до старого, від пущів-

рінків до бабів узялися за зброю й, гайда, на фріців! Коли москалі вже надто приперли, німці забрали лахи попід пахи і пішли до сраки. Залишили нас, дурнів, хай валкують... Йой, Госпідку! Е, пекло то ще нічого, можна сказати, у Бога за пазухою! Здавалося, що всім або кінець, або, в кращому випадку, полон. Але після двох днів, удосвіта, румунам вдалося прорвати оточення в напрям узбережжя Чорного моря. Там ждали на якорі три шіфи¹. Він успів видрапатися на «Алба Юлію». Перші дві шіфи відпливли вже у море і, мабуть, врятувалися, хоч москалі їх сильно обстрілювали. Зате на «Алба Юлію», крім концентрованих залпів легких кулеметів, катюш і канон², набігла ще проклята торпеда й розбила пузо шіфи. Загинуло тоді, втоплені чи від куль, кілька сот, а було їх поверх тисячі. Набравши води, шіфа почала тонути. В страшній паніці, воїни кинулися в море. Ну, а море холодніше від льоду та ще й кипить від куль! Хто міг доплисти до берега?.. Ті, котрі кинулися наосліп через борт, потопили один одного, а котрих не потопили – найшла куля. Він і ще шість, не вміючи плавати, лишилися на шіфі. Це їх і врятувало, бо шіфа набрала води, скільки набрала, і раптом лягла на один бік, якраз дірою догори. Вранці канонада затихла, і вони цілий день дрейфували на переверненій шіфі поміж надутими від води трупами, заколисані хвилями і тонким холодним вітром. Господи Боже, як тобі зле від того колисання! Ладен чоловік кишки з себе викинути! Та під вечір вітер ущух, остекле³ море ніби заснуло і насунувся густий мрячний туман. Тоді вони златали з дощок невелику плотину, прикріпили до двох

¹ шіфа – пароплав. (К. Ір.).

² канона – гармата. (К. Ір.).

³ остеклий – скажений. (К. Ір.).

порожніх бочок і спустились на воду. Пощастило їм і після цього – всі семеро не лише ступили невдовзі на суху землю, а ще такі тієї ночі добралися до своїх. Але на таке щастя «заробили» ще півтора року війни... Та, слава Богу, пережив він і це і, ось, вернувся додому здоровий – ні дряпини на його тілі за стільки років фронту! Та біда інша: чути, що знов пошлють їх на фронт, головно молодих і тих, яким позагоювалися рани, – закінчив Іван Пентелеску розповідь і замовк. Останні його слова впали, наче грім з ясного неба, проте слухачі вже не допитувалися й ніхто не вимагав пояснень, а декому здавалося, що він, певне, недочув; кортрі були ближче до нього і чули кожне його слово – просто не вірили. Адже війна закінчилася: чи не казали ще тогід і червоноармійці, і Лесь Ґалан, що німцям «капут»?!

Загальне мовчання на Ґадóсовім подвір'ї тривало ще добру хвилину, після якої, щоб подолати мороз, хтось налив самогонки, і порційка знов почала обходити гурт. Розуміється, частували спочатку демобілізованих. Певний час у супроводі музики, бо Ґаралуца знов почав грати, слухачі коментували голосно між собою щойно почуті страхіття війни, порівнюючи з тим, що вони дома натерпілися – добровольці, москалі, евакуація, тиф – і раптом хтось завів бесіду про землю. Звівся галас, коли Проць Білик, який доти кутив мовчки сукані ним цигарки, сказав, що десь біля Сучави, у Синтилії чи в Шкеї селяни розділили між собою панську землю і додав, що златняни те ж саме повинні робити, бо пан Прункул все одно кудись утік, і земля лишилася пустою.

– То не гріх не обробляти її? – підвищив він голос. – Не досить, що земля пересохла без краплі води, восени дощів майже не було, взимку снігу – ні стільки, одні сухі морози, а коли землю ще й не обробиш по-людськи, що буде? – і замовк.

Галас не вщухав швидко, бо одні підтакували Процеві, інші заперечували, а ще інші вимагали від нього подробиць у зв'язку з розподілом землі у тих селах, щоб знати й їм, як поступити, тобто по скільки фалеч прийдеться наділити кожну сім'ю. І кому саме. А звідки Процеві про таке знати? Він знизив плечима й став мовчки сукати іншу цигарку. Це розсердило кількох, через що гамір посилювався і вже майже виглядав на сварку. Тоді загукав Василь Пундик:

— Ану мовчіть трохи, люди добрі!

Гомін притих, наче хтось облив гурт холодною водою, і Пундик повів далі вже лагідніше:

— Чого це ви вчепилися чоловіка? Хіба бадіка Проць був у Шкеї чи в Синтилії і видів своїми очима, як ділили там люди землю, і не хоче вас навчити? Агій! Чув десь чоловік про це і стільки всього. І я чув. Ну й що? Я теж не навчу вас, як землю ділити, бо не був-сми там. Зате хочу вас іншого навчити: робіть те, що й я роблю. А я що роблю? Чекаю, аби Лесь Ґалан вернувся, звідки поїхав на три-чотири дні, як оногоди казав. Він порадить і навчить, що і як робити, бо Ґалан — чи не так? — усе знає...

Василь Пундик передихнув, оглянув задоволено присутніх, потім узяв порційку від Квача, який якраз частував до нього.

— А я до вас, вояки, цю порцію, аби ви тривали, що вернулися додому й потішили своїх і нас усіх! — Пундик випив горілку, витер долонею рот і усміхнувся: — А раз про землю зайшлося, може, ви розкажете, як там у москалів з отим колгоспом, га?.. Щоб нам завчасу знати — будемо ми у когось землю відбирати, чи інші відбиратимуть її у нас?..

— Та хто видів той колгосп, бадіку?.. — озвався Дзюнь Морґан з-під сардака, якого хтось накинув на кволого парубка, щоб не закоцюбнути йому під короткою кожушиною.

– То як? – дивувався Пундик. – Таже ви стільки часу були у них і не виділи той колгосп?

– Бувати бували ми, бадіку, та що можна видіти, коли ззаду німець пре, а спереду москаль січе? А втім, може, хтось і видів.

– Я видів, – вмішався Дмитро Ґадос.

– То чому мовчиш, Митрику? – аж повеселішав Василь Пундик. – Розкажуй, ади люди жадні знати.

– Та що розказувати? – завагався парубок.

– Як що? – не попускав Пундик. – Ти сам казав, що видів. Тоді розкажуй. Який він?

– Та який? Земля землею, як і у нас, тільки більше її у них. Скільки око сягає – поле й поле! Ні межі, ні зілля, ні корчів шипшини чи терна, ні черешні або горіха серед поля біля кри-ниці з журавлем – одні лани, безконечні лани.

– Ось видиш, а ти казав, що не знаєш, що розказувати, – задоволено похвалив його Пундик і зараз же додав: – Так. Раз меж нема, значить – колгосп! Чи не так казав Ґалан? Хто з вас, люди добрі, чув, коли він розказував? – і, не чекаючи відповіді, повів далі: – Ну, а це вже й дурень знає, що коли меж нема, то й поле не людське! Чи не так, шановні ґазди? – звернувся він знов до присутніх. – І панським не може бути те безмірне поле, бо, сказано, у них панів нема. Ну, а якщо те поле і не панське, і не людське, то, видай, статове¹! А коли поле не належить людям, то врожай, хліб зібраний з того поля теж не їхній... Не так?

Василь Пундик почекав хвилину, щоб люди розкусили смисл його слів, після чого знов запитав парубка:

– А що вони їдять, якщо врожай не їхній? Видів ти, Митрику, може, той казан, з якого їх годують?..

¹ *статовий – державний. (К. Ір.).*

– Не видів-сми і не чув про таке, – відповів парубок.

Люди мовчали, цікаві почути якнайбільше про таке важливе питання, як земля, головню тому, що мало хто з присутніх чув Ґаланові пояснення. Та наскільки важне те питання, настільки й неясне воно: Проць Білик говорить про розподіл панського поля (це всім сподобалося, бо хоч златнянська земля дуже родюча, зате надто її мало – більшість сімей мають по фальчі-дві, а дехто і зовсім не має), а Василь Пундик завів бесіду про отой колгосп, натякаючи – це всі зрозуміли, – що людям не лише не дадуть землі, а відберуть у них і ту, яку мають. То як? І, взагалі, хто відбератиме у них землю? Цього вже ніхто не розумів. Видно, треба справді почекаи Ґалана і розпитати його подрібно що і як, бо земля – це вам не дурниця!

До гурту знов наблизився Тодер Ґадос з двома пляшками мутної пахучої самогонки:

– Що ви, куме, – засміявся він до Василя Пундика, – наводите переполох на людей? Ви не видите, що москалів уже нема, а вам якийсь колгосп приснився?.. Ліпше вип'ємо ще за повернення наших вояків!

Пили й танцювали до вечора. Музика витинала головню швидкі сирби. Аж під вечір Ґаралуца зотяг дойну¹, від чого заплакала чи не вся громада. Підпиті чоловіки обнімалися, цілувалися, декотрі протяжно ухкали, інші підсвистували, далі знов плакали, напоювали циганів самогонкою, лаяли, щоб грали без перестанку, й самі пили, хто скляною порційкою, а хто прямо з пляшки.

А вже після цього забава тривала майже до самого ранку, хоч цілу ніч мороз викрешував на небі мерехтливі іскри.

¹ дойна – тужна румунська лірична пісня. (К. Ір.).

4.

За два тижні до виборів на толоці перед прімарією підняли невисокий поміст. Іван Москалюк барабанив по селу, скликаючи людей на толоку: говоритиме їм Лесь Ґалан. За останні роки златняни звикли вважати його барабан вісником лиха. Чого доброго можуть вони тепер сподіватися від його торохтіння? Хвиля боязні залила село, хоч сказано: Лесь Ґалан розповість їм про дуже важливі питання, в тому числі й про землю. Певна обережність і недовір'я не раз обманутої громади викликали загальне вагання, але разом і бажання почути Ґалана, адже він не лише найсильніший тепер у селі – то байка, що прімарем ще Петро Скрипей, – бо він завжди знав, коли не все, то в кожному разі більше, ніж будь-хто інший у Златні. А що, коли він дійсно говоритиме їм і про землю? Невже бував він у Шкеї чи в Синтилії – його ж кілька днів не було у селі, – щоб побачити своїми очима, як там люди розподілили між собою панську землю? Та, напевне, вагання й недовір'я ще мало переважати якийсь час над цікавістю села, якби перед обідом не розкричався серед гостинця старий Дрішко: «Ади, голопупи, збираються роздирати панське поле!», хоч Волошка, з якою зустрівся він, не питала його про це, а, просто, відповіла йому на добридень і поцікавилася: «Як ся маєте, бадіку?», щоб підкреслити свою ввічливість і дружні почуття сусідства. А він кричить, мов із

розуму зійшов: «Та на це є закон! У криміналі зогниють ваші кості!». Дрішкові слова були в сто разів більш переконливі, ніж Москалюків барабан – раз і багачі заговорили про розподіл землі, значить, діло серйозне.

Невдовзі після розголошення цієї віски, люди почали стікатися зі всіх вулиць на толоку перед прімарією. Ніколи не було там стільки народу. Менше сходилося навіть на Богородицю на храмовий танець, чи коли скликали їх добровольці або москалі. Прийшли на толоку всі – чоловіки і жінки, старі й молоді, демобілізовані воїни й парубки, дівки і вдовиці, навіть діти. Словом – уся Златна. Але народ стояв не будь-як, а купками. Посередині товпилася більшість, навколо – всякі менші чи більші гуртки, складені по сусідству, по дружбі чи по віку, по різних інтересах чи симпатіях і, розуміється, по маєтку, бо багатші не стануть тобі до купи з голодранцями.

Вийшла на толоку й златнянська інтелігенція. Учителі по-розпускали дітей із школи і стояли осторонь. Між ними панотець Гарена, якого в селі дуже поважали, головню порівнюючи його з Постевкою, але й за вміння поводитися з людьми, знайти в кожний момент потрібне слово і не в останній мірі за скромність, чистосердість і благопристойність, в яких виховував, хоч вдовує, своїх троє дітей.

Навіть з двора прибув представник – не хто інший, як Міця, улюблена пана Прункула служниця, котра в його відсутності й після смерті адміністратора керувала всіма ділами панського маєтку. Вона стояла осторонь, на кілька кроків від учителів – отже в сусідстві з інтелігенцією, а то, на її думку, навіть трохи вище від неї, – виряджена й вичепурена, як на заручини.

Верхівка села, скільки ще з неї залишилось, стояла біля помосту. Коло мовчазного й похмурого Скрипея стояв новий

жандарм. На крок перед ними – Лесь Ґалан з двома незнайомими молодими мужчинами, одягненими по-міському, один з яких, як і він, носив шкіряний картуз. Щось говорили неголосно між собою, наче радилися чи змовлялися, і невидовзі Лесь Ґалан спритним стрибком вискочив на поміст. Обвів поглядом своїх односельчан, поправляючи в той же час на собі одяг, і зразу ж заговорив голосно:

– Люди добрі!

Легкий гомін, що піднімався доти над толокою, притих. Недалеко від помосту стояла купка чоловіків: Тодер Ґадос, Василь Пундик, Проць Білик, Каламіш, Митро Койлик, писарів наймит Штефко Деркач і ще кілька. Говорили про всяке, жартували, а головню кепкували над Деркачем, бо він повідомив, що вернувся пан писар. Пундик і Каламіш цього й чекали: а де блукав стільки часу твій пан писар і чи здоровий вернувся? Чому не прийшов на толоку? А задоволений він, як ти орудував маєтком і, головню, як доглядав ти писарку й Адоріку? І т.п. Лиш коли заговорив Лесь Ґалан, перестали й вони жалити бідного Штефка своїми гострими язиками.

Прибула й Івона. Вона стояла збоку, край дороги, перед корчмою (аж дивно було бачити корчму закритою, але й сама Міхаліна вийшла на толоку). Біля Івони не було нікого, хоч навколо повно народу, все село. Вона стояла самотня, наче відгороджена від решти людей своєю холодною гордістю. Те, що вона народила дитину, «москалика», як почали називати в Златні недавно народжених байстрят, не пригнуло їй носа. Дивилася Івона перед себе відсутнім, майже поринутим в думки поглядом, нікого не бачила, ніби толока була пуста. Можна було подумати, що ніхто й ніщо з того, що її оточувало, не цікавило Івону, і треба було добре придивитися, щоб замітити, як раз у раз в її чорних очах блимав голубий відблиск злості.

Бо то тільки на перший погляд здавалося, ніби вона, хоч і дивиться, проте нічого не бачить. Її пронизливий зір сприймав усе: і стримані підштовхування бабів, і короткі скрадливі поглипування в її сторону, і придушені долонею або заглушені хусткою чи рукавом збитошні хихикання. Хоч не повертала голову, Івона помітила й куму Аспазію, котра спробувала несміло підійти до неї, та, видно, її не підпускала кам'яна непорушність своєї куми, її горде відокремлення від людей. Вони давно не бачилися й не говорили, мабуть, минули чи не цілі два роки, бо було ще до евакуації. А головне після того, як послала свою Оксанку до матки позичити миску муки, а Івона прогнала дитину, як останнього жебрака. Аспазія просто не наважувалася більше відвідувати свою куму. І так після Ілашевого відходу на фронт вона дуже рідко відвідувала Івону, всього один чи два рази. Івонина поведінка перед Бечковою неділею не обурила й навіть не розсердила Аспазію, а просто дуже засмутила, як незароблена зневага й поневіряння. Та рана поступово загоїлася, і в своїй благородній душі Аспазія простила Івоні таку вихватку. Як і після того, коли прибуло повідомлення, що Ілаш пропав, так і після розповсюдження чутки, що Івона народила дівчинку, Аспазія не засуджувала Івону, навіть збиралася відвідати її, щоб хоч трохи потішити її добрим словом, довести своїй кумі, що в хвилину лиха вона поруч неї, але й перший раз, і другий передумала, не вистачало в неї відваги і відклала гостину на інший раз. Тому сьогодні Аспазія зраділа, що виявилася нагода зустріти Івону на вулиці й не треба йти до неї додому. Та наближаючись, якийсь невидимий мур, оте зневажливе окам'яніння зупинили Аспазію. Вона стала на кільканадцять кроків, глянула ще раз на Івону з глибоким співчуттям, а потім, майже засоромлена, рушила далі, обійшла її й потонула в натовпі.

Івона прикинулася, що не помітила Аспазію. Вдаючи байдужість, вона продовжувала дивитись мовчки перед себе, не бажаючи бачити нікого. Чекала, як і всі інші, почути, що скаже їм Лесь Ґалан. Не земля, яку вона любила і, взагалі, бажала мати її якнайбільше, особливо цікавила Івону тоді. І не тому, що, як говорилося в селі, наділять землею лиш безземельних і бідняків, а вона ні в одних, ні в других, хоч теж говорили, що вріжуть землі й воєнним сиротам і вдовам, через що в глибині душі Івона плакала надію одержати дещо поля. Щоправда, Івону не можна вважати вдовою, а її дітей сиротами, але й те правда, що Ілаш не вернувся з війни і, мабуть, уже й не вернеться. Отже й за нього повинні би дати землі. Проте інше, сильніше в той момент, ніж земля, гризло Івону: гроші. З кожним днем інфляція наростала, гроші чимраз більше виходили з обігу, втрачали вартість, й Івона боляче і немічно дивилася, як її скарб поступово зменшується, не числом, а вартістю. Про це, про гроші, хоче Івона почути, якої думки Ґалан. Крім того вона хотіла конче дізнатися, де міняють чужі гроші – у неї назбиралося чимало німецьких марок і радянських рублів, – бо міняти, чула вона, що десь таки міняють. Лесь Ґалан повинен і про це щось людям сказати. Ану?

– Люди добрі! – повторив Ґалан. – Наш народ уже вільний! Переможна радянська армія у взаємодії з нашим військом і робітничими загонами звільнили Румунію від фашистів! Північна Трансільванія, яку вкрали нам після Віденського диктату, знов повернулася між румунські кордони!

– А північна Буковина і Басарабія?! – запитав знайомий людям голос неподалік трибуни, та так гучно, що залунав на пістолоки.

Люди повернули голови в ту сторону, але через натовп не всі побачили писаря, хоч він майже на голову вищий від

Скрипея. Ті, хто впізнав його, дивувалися не так несподіваною писаревою появою на зібранні – декотрі златняни, голов-но сусіди, довідались про його повернення додому і вважали зовсім природною писареву присутність на толоці – як тим, що майже ніхто не запримітив, коли просунувся Барбюк – кремезний, череватий і зовсім не низький – крізь стільки на-роду і, диви, стоїть тепер між прімарем і жандармом.

Лесь Ґалан не звернув особливої уваги на його слова, на-віть не запнувся й не уповільнив свою промову. Тільки глип-нув коротко на писаря, щоб той зрозумів, що він відзначив його присутність, і повів далі так же голосно:

– Ще йдуть тяжкі бої в Угорщині та Чехословаччині, бо гіт-лерівці не здаються, але переможна Червона армія, очолена великим вождем Сталіном, розгромить гадь в самому її бар-лозі! Наші співвітчизники, цвіт нашої молоді, героїчна ди-візія «Тудор Владіміреску» ще проливають свою кров, щоб захистити волю нашого народу. А що повинні ми робити в цей момент, в цю рішальну хвилину? Чим, як і якими способами можемо ми захистити свою волю? І не лише захистити, а й укріпити? Сьогодні – це найголовніший обов'язок кожної чесної людини! Бо чекати, склавши руки, і думати: «Що буде громаді, те буде й бабі!» – це не тільки помилково, а таки шкідливо! Ось про це поговоримо ми сьогодні.

Лесь Ґалан замовк на довгу й багатозначну хвилину, але його слова не справили на слухачів те враження, якого він очікував. Все село зібралося на толоці не про таке слухати, а зовсім інша надія вигнала людей з хати. А крім того, мало хто зрозумів Ґаланові слова. Не те, що їхній смисл був людям неясний, хоч дещо вони таки не зрозуміли, але при чому тут Угорщина, Чехословаччина й таке подібне, коли людей ціка-вить інше?! Що війна, слава Богу, скоро закінчиться – непо-

гано, що країна вільна – теж непогано. Та яка користь з того їм, златнянам? І хоч би була якась користь пізніше – вони розуміють, що само собою буде й для них якась користь – на це не треба було скликати все село на толоку, а міг Іван Москалюк побарабанити вулицями і сповістити людям таку новину.

Толока заметушилася, глухий гомін, схожий на гарчання, звівся посеред народу, по різних гуртках почали голосно вигукувати. Лесь Ґалан підвів руку, вимагаючи тиші, але гомін не притихав, а, навпаки, наростав, наче піддутий вітром вогонь. Скрипей і писар, а коло них Кубель, Дрішко, Міхаліна із своїм Боцьом, Волошка і ще кілька знатних златнян не приховували свого задоволення від невдачі Ґаланової промови.

Шум чимраз наростав, люди вже не гомоніли, а майже галасували, головню на окраїнах толоки, вимахуючи руками до промовника, чогось вимагали від нього, та окремих слів не можна було розібрати, хоч легко було додуматися, що вони висловлювали загальне незадоволення. Ґалан знов підняв руку, але його вже ніхто не збирався слухати. Він трохи занепокоївся, коли зрозумів, що почав свою промову, мабуть, не з того, з чого треба було. А ще дужче, коли здав собі справу, що не знає, як виправити діло, як втихомирити людей. Та на щастя, врятував його Василь Квач, який доти голосно про щось питав то Пундика, то Ґадóса, то Проця Білика, доки останній порадив:

– Не нас питай, а Ґалана!

Тоді Квач загорлав, щоб усі чули:

– Ти нам про землю! Як буде з землею, Лесю?!

Загальний гамір, хоч уже притихав, ще потривав певний час. Цікаві почути Ґаланову відповідь, люди приціхували одні

на других, аж доки на толоці не стало знову тихо, але була вона вже не спокійна, лагідна тиша, слухняне мовчання, а якесь напружене чекання, готове в будь-який момент вибухнути в ще сильніший галас.

– Ну, то як буде з землею, га? – знов закричав Квач, коли на толоці вже всі замовкли, через що його голос у певній мірі залунав загрозливо.

Та між часом Лесь Ґалан оволодів собою, навіть усміхнувся, знов підняв руку, хоч уже не потрібно було, і заговорив голосніше, ніж дотоді:

– Дійдемо й до землі! Та ви не даєте говорити...

– Говори! Говори! – закричали зі всіх сторін.

Ґалан почекав, щоб знов засіло мовчання, й тоді повів далі:

– Говоритиму вам про землю, люди добрі, але не такі тепер, а через п'ять хвилин. Хіба нема у вас стільки терпіння, не вистачає у вас його на п'ять хвилин?! Натерпілися ви роками, а селянство віками, і не в силі ви сьогодні почекати п'ять хвилин? А чекати треба – всього п'ять хвилин, бігме не більше, – бо доки говорити про землю, мушу вам інше сказати. Головніше, ніж земля!

Ґалан знов замовк, але вже лиш на мить, щоб передихнути і зібрати розсипані думки. Він уже бачив, що мовчати довше, вдавати з себе оратора – небезпечно.

– А що саме головніше від землі? – приточив Ґалан своє слово. – А ось що, люди добрі: воля! Воля головніша від землі! – він глянув коротко в писарів бік. – Сказано, наша батьківщина уже вільна, але поки що звільнена вона лиш від чужих гнобителів, від фашистів. Настав час завести порядок у країні. Без цього порядку не буде волі, не буде й селянам землі!

Лесь Ґалан відчув, що нарешті зумів привернути загальну увагу, що люди слухають його з повним інтересом, хоч не всі, розуміється, з одних і тих же причин. Тому він продовжив з ще більшим запалом:

– А що означає сьогодні, якраз в цей момент, завести порядок в країні? Ніщо інше, як демократія! А демократія – це воля. А без волі не буде нам землі! Мусите знати, що у більшості повітів нашої країни демократичні сили вже понаставляли своїх префектів. У Сучаві теж уже демократичний префект. Навіть у багатьох інших містах, волостях і селах...

– А ти про землю! – серед загальної тиші знов закричав Василь Квач.

– Про землю! Про землю! – почулося з різних сторін толоки.

Така настирливість односельчан дратувала Ґалана, але водночас він розумів, що в даний момент не рекомендується давати волю нервам, якщо хоче навчити їх бачити далі свого носа. Вчепилися одного, й годі слово сказати про щось інше! А він збирається відкрити їм очі, пояснити, куди світ пішов, щоб знали й затуркані златняни, що мають робити віднині. А вони ні – земля і все!

– Через хвилину скажу й про землю! – майже розкричався Ґалан. – Тільки дайте доказати те, що почав. Отже, в нашій країні розпочався широкий процес демократизації. Створено Національний Демократичний Фронт. Це значить, що майже скрізь люди понаставляли нових префектів і примарів. Усі чесні люди покликані не щадити своїх сил, щоб підняти батьківщину з руїни, загоїти рани війни. Але таке діло можна здійснити тільки при демократичному ладові. І таким чином, дійшли ми до проблеми землі.

Після останніх Ґаланових слів тиша стала глибшою, неначе на толоці ніхто вже й не дихав, хоч, певне, ніхто зі слухачів не

зрозумів, яким-то саме чином дійшлося, значить, до питання землі. Та менше з тим, головне те, що нарешті вони почують про землю. Всі нащупили вуха, і Лесь Ґалан скористався моментом:

– Скоро проведеться земельна реформа! – велично заявив промовець і підвів повільно погляд понад головами присутніх. – Але знайте, що таке діло зовсім не просте. Ніякий поміщик не віддасть доброю волею селянам свою землю. Котрий із них скаже: «Беріть, люди добрі, моїх кілька тисяч фалеч і діліть їх між собою...»? Не скаже, правда? Ідіть, приміром, до нашого пана Прункула і переконаєтеся самі, чи подарує він котромусь із вас хоч латку землі... Смішно вам, бачу, га? Таки є з чого сміятися... Тому-то я й почав сьогодні з іншого, а не зі землі, аби ви зрозуміли що́ саме повинні робити селяни, щоб одержати панську землю.

Промовець знову замовк на коротку хвилину, але на цей раз він уже певний, що ніхто не перебиватиме його, бо всі з нетерпінням ждуть його наступного слова. Мовчатимуть, значить, і бідняки, і багатші – всіх цікавить питання в найвищій мірі.

Лесь Ґалан настільки був певний, що нарешті завоював зверхність над слухачами, що перед тим, ніж знов почати говорити, дозволив собі продовжити трохи мовчання і, нахилившись, перешепнутись з тими двома незнайомими, які стояли біля помосту.

– А треба робити ось що, – знов заговорив Ґалан. – Невдовзі, як вам уже відомо, відбудуться загальні вибори. Голосуйте за кандидатів Національного демократичного фронту, коротко НДФ, і матимете землю! Я гадаю, що всім накінець ясно, що лиш народно-демократичний уряд проголосить закон земельної реформи і ніякий інший. Ніякі лібе-

рали і ніякі цараністи¹ чи інші експлуататори – про легіонерів і, взагалі, про фашистів і мови не може бути! – не дадуть вам землі! Отже, голосуйте за кандидатів Національного демократичного фронту! А щоб ви не помилилися, бо на ваших виборчих бюлетенях будуть різні знаки – сонце, коса й граблі, серп і молот, око і всяке інше, – то пам’ятайте: ставте печатку на сонце! Чи зрозуміли ви, люди добрі? Кому з вас щось здається неясним з того, що я вам сказав – питайте.

Загальне мовчання тривало ще якусь хвилину, хоч з маси народу почувся легкий гомін – люди почали говорити неголосно між собою. То тут, то там навіть голосніше. Навіщо їм питати Ґалана і, взагалі, про що питати? Селяни – найбільше бідні, розуміється – надіялися почути від нього зовсім іншу пораду в зв’язку з питанням землі, а він ади, морочить їм голову виборами. Вибори то вибори, не мають нічого спільного зі землею – відбудуться, коли призначено, златняни голосуватимуть, як і іншими разами, і до нових виборів (а це вже всесвітній закон!) ніхто не питатиме їх нічого і не буде цікавитись ними. Хіба вони цього не знають? Хай Лесь Ґалан не туманить їх пишномовними словами. Наслухалися вони до війни таких слів! Чи не щороку залицялися до них всілякі агітатори, обіцяли їм золоті гори, гогель-могель, а потім чи ще бачив хтось тих пишномовців після виборів? Та де! Їх цікавило вибороти якнайбільше виборчих голосів, а потім – шукай вітра в полі... То Лесь Ґалан, виходить, теж збирається обдурювати людей? Голосуйте, – каже, – за таких-то кандидатів, ставте печатку на сонце і потім, – каже, – дадуть вам землі, тобто: жди, вовче, хай кобила здохне... Ой ні! Вони вже не один

¹ ліберали і цараністи – члени одноіменних румунських так званих історичних партій, зачислених комуністами серед буржуазних. (К. Ір.).

раз обпеклися і переконалися, що і як стати досвідченими. Хай насамперед розділять землю, а відтак поставлять і вони печатку на сонце. Так щоб він знав!

Поступово гомін переріс у гудіння, скоро зі всіх сторін піднялися крики, златняни заворушилися, і от-от толока мала закипіти. Що саме викрикували люди, неможливо було розібрати, та з гармидеру, з галасливої плутанини слів чітко виділялося лиш одне: *земля*. Дарма підняв Ґалан обидві руки, вимагаючи тиші, дарма пробував один із незнайомих щось казати – ніхто не слухав, і його слова тонули безшумно в загальному галасі. Мовчала, мабуть, лише та купка людей, яка оточувала Скрипея та писаря. На їхніх обличчях – в тому числі й Волошки, Кубля, Міхаліни, Івоніки і ще кількох – маяла задоволена усмішка. Тільки Дрішко понуро лупав на Леся Ґалана, щось сердито викрикував, розмахуючи zarazом руками при кожному слові, та його ніхто не чув.

З кожною хвилиною шум наростав, усе інші й інші голоси добавлялися і вмішувалися в загальний гамір, уже ніяк не можна було вловити й відокремити навіть і оте єдине слово *земля*. Здавалося, що такий розлад ніхто і ніщо не в силі буде вгамувати і втихомирити, коли раптом з гурта, в якому знаходився Ґадос, залунав гучний голос, сильніший від загального галасу:

– Тихо! Тихо, люди добрі!

Швидко село зрозуміло, що то голос не однієї людини, а хор, в який вплелися п'ятнадцять-двадцять голосів, змовлені перевищити гамір толоки. Виявилося, що несподіванка мала таки позитивний наслідок, і галас трохи притих. Тоді загорлав Василь Пундик:

– Ану мовчи, Квачу! – навіть трутнув його. – Хай говорить бадіка Проць Білик!

Та на мить раніше від Проця Білика – бо, доки заговорити, той висунувся на крок уперед, збивши буру кудлату шапку на потилицю, засадив руку під бік і аж тоді спромігся відкрити рота, – скориставшись коротким затишшям, закричав Дрішко:

– А ми голосуватимемо за цараністів, бо це селянська, наша партія, партія плугутарів! Отже, люди добрі, ставте печатку на око, око Маніу¹! Навіщо вам москальського більшовицького сонця?! Чи забагли ви колгоспу і борщу з казана?..

Стало зовсім тихо. По краях толоки ще дехто гомонів, та це вже нікому не мішало, вже можна було говорити й чути, що інші говорять. Тодер Ґадос підштовхнув Проця Білика:

– Кажіть, бадіку!

– У Шкеї і Синтіїї... – почав той голосно, але йому не дав говорити Лесь Ґалан:

– Почекайте трохи, хай відповім спочатку цараністам, – після чого повернувся вбік і заговорив не Дрішкові, а цілому його гуртові: – Ваша цараністська партія, панове, не є партією селянства, тим менше партією бідноти, а партією буржуїв!

– Який я буржуй?! – зарепетував Дрішко.

Але Ґалан не звертав увагу й говорив далі, ніби його й не перебивали:

– Більшість із вас пам'ятає правління цараністів із двадцять восьмого по тридцять другий чи третій рік. Хіба зробили вони що-небудь для бідняків чи селянства взагалі? Нічого! Де той обіцяний добробут? Де ті ріки молока й гори книшів? Виділисте їх хтось із вас? Ні, й не побачите ніколи, бо цараністи дбали завжди і нині дбають тільки про своє пузо! І, кажете – це партія не буржуй?! А Національний демократичний фронт – і не

¹ Юліу Маніу (1873-1953) – чільний румунський політичний діяч, академік (1919), міністр і кілька разів прем'єр-міністр Румунії. (К. Ір.).

радянський, і не більшовицький, а наш! Правда, в його склад входить і Комуністична партія Румунії – між іншим, її рушійна сила спонукала організування цього фронту, – але й інші демократичні організації, всі миролюбні сили, всі миролюбні люди, всі антифашисти, всі патріоти, словом – весь народ! – і, не передихнувши, звернувся до Проця Білика: – Ось так! А тепер кажіть, бадіку, що маєте казати. Що там у Синтілії і в Шкеї?

На цей раз чоловік уже не чекав інших припрошень, а заговорив квапно, щоб інші не випередили його:

– У тих селах люди, не чекаючи ніяких виборів, поділили вже панську землю.

– І в Калинештах теж почали ділити! – пискнув з-серед толоки тонкий жіночий голос.

– Тим ліпше! – сказав Проць Білик, не знаючи, кому відповідає, а далі повів своє: – Я гадаю, що і в нашому селі теж так треба робити: поділім насамперед панську землю, а відтак поставимо й печатку на сонце...

– Так-так! – почулося з кількох боків толоки, та найсильніше зазвучав голос Івана Пентелеску, який стояв позад Тодера Ґадóса, разом із ще кількома демобілізованими фронтовиками: – І без виборів маємо рихт¹ на землю, бо ми за неї кров свою проливали!

– Ділім землю! Ділім! – кричали вже майже зі всіх сторін.

Нахилившись знов, Лесь Ґалан порадився з незнайомими, після чого підняв обидві руки й загукав на всю толоку:

– Якщо так вирішила громада – ділім землю: всім біднякам, безземельним, сиротам, вдовицям, пораненим на війні, усім фронтовикам, усім тим, у кого мало землі!

¹ рихт – право. (К. Ір.).

– Та це беззаконня! – заговорив напівповернутий до Скрипея писар на мить до вибуху загальної радості, але голосно, щоб чули якнайбільше людей, а головню Ґалан і приведені ним із повіту делегати. – У Златні не можна такого дозволити! На це є закон! Кримінал...

Але Ґалан не дав йому доказати:

– Чий закон, пане Барбюк? Ваших легіонерів? Їхні закони, розправи і тюрми давно віджили своє і zostалися в народній пам'яті чорним спогадом!

– Я не легіонер і не був! – сердито відкараскувався писар. – І не ліберал, і не цараніст! Політика мене не цікавить. Я був і зостався державним урядовцем!

– Це ми ще побачимо!.. – злісно усміхнувся Лесь Ґалан, та неясно було, що мав він на увазі: політику чи писареву службу. – А правди нікуди діти: настав час, щоб народ створював свої закони, і раз громада вирішила ділити панську землю, то таки поділимо, не дивлячись на те, чи бажають багаті цього, чи ні! А втім, пан Адольф Прункул все одно покинув свій маєток і пішов у світ за очі...

5.

У Златні приступили до розподілу панської землі, але не таки на другий день, як намічав Лесь Галан розпочати це діло, хоч іще того таки вечора, після розходу людей з толоки, він скликав кільканадцять бідняків і разом з повітовими делегатами вони створили комітет земельної реформи, склавши список наділення землею, тобто, кому і скільки наділити поля. Працював комітет у прімарії майже цілу ніч. Був присутній і Скрипей, та він лише спостерігав, слухав, а не казав ані слова. Зрештою, його ніхто нічого й не питав. Усім було ясно, що саме цікавить прімаря: чіпатиметься комітет голодранців і інших маєтків, тобто і його, чи мається на увазі лиш Прункулове помістя? Коли переконався, що мова йде тільки про панську землю, Скрипей заспокоївся в певній мірі, проте не збирався покидати приміщення прімарії: хто знає, як ще далі буде?

Завелися гарячі запальні розмови, дійшлося не раз до сварки, але перед світанком члени добилися майже повної згоди. Панові Прункулові з поверх чотирьох тисяч фалеч вирішили залишити всього сто. Навколо цього питання сутичок не було. Багачам Златні не вділили нічого. І з цим теж всі погодилися, хоч Скрипей сердито пхикав і пробував навіть вмішатися в бесіду, та не дали йому. Суперечки почалися тільки тоді, коли зайшлося про критерії наділення землею, іншими словами,

кому дати більше, а кому менше. Івасюкову пропозицію, щоб наділити всім порівно, відкинули як несправедливу. До кінця він сам зрозумів, що не можна дати, приміром, стільки ж землі і безземельному, і тому, в якого є вже дві-три фальчі свого поля. Отже треба так розподілити панське помістя, – пояснив один із представників повіту, – щоб укінци златняни мали більш-менш однакову площу землі. Нарешті члени комітету погодилися і на цьому питанні. Не було особливих суперечок і коли йшлося про сиріт, вдовиць воєнноранених і демобілізованих воїнів. Але, коли в тому ж порядку дійшлося до Ілаша Доріна, тобто до Івони й її дітей, Скрипей вперто і востаннє в ту ніч вмішався а бесіду:

– Та в нього і так уже поверх десять фалеч поля! – скрикнув він, з чого далі треба було зрозуміти: якщо дасте йому, то й я маю право одержати!

Для членів комітету Скрипееві слова виявилися несподіванкою, яка заводи́ла їх у скрутне положення. А до того ще Тома Кимпан, один із найбідніших златнян, у котрого крім солом'яної халупи і невеликого городу, не було ні латки землі, підтримав Скрипея:

– Так-так. Якщо дасте Ілашеві дві-три фальчі, то мені – п'ятнадцять! Щоб я, як пан казали, – кивнув він головою на повітового делегата, – у нас було стільки ж фалеч поля...

На хвилину засіло важке мовчання. Галас і сварка звелися лише після того, як заговорив Лесь Ґалан:

– Ну, як нам поступити з цією сім'єю?

З його слів присутні не зрозуміли, чи він радиться з ними, чи вагається, а чи засвоює Скрипееву думку, а коли не пріма-реву, то Кимпанову, але не хоче відверто казати. Комітет поділився надвоє: один табір підтримував висунуту Скрипеем ідею, а другий, навпаки, мовляв, якщо наділяють землею

всіх сиріт і вдовиць, тоді обов'язково треба мати на увазі й Ілашеву сім'ю. Проць Білик, виявившись прихильником другого табору, сказав, що, навіть якщо Івона й має трохи більше поля, ніж інші, зате у неї багато дітей, аж п'ятеро, а недавно народила шосте. Тут дехто засміявся, а Івасюк зауважив, що діти добровольців не мають право на златнянську землю.

Коли розмова виглядала чимраз більше на сварку і, здавалося, застрягне у безвихіднім тупику, заговорив Тодер Ґадос, котрий доти мовчав:

– Шановні ґазди, послухайте й мою думку! Мовчіть трохи, бадіку, – звернувся він до Кимпана, який хотів не знати що довести Василеві Пундикові. – То правда, що в Ілашевої Івони трохи більше поля, ніж у інших. Не поверх десять, як тут сказали, а всього сім – для переконання, можна заглянути в реєстри, – з яких одна фальча у лузі на зарінку – там нічого не посієш, хіба на пашу, коли Сучава не залле... Крім того, їхній маєток майже зруйнований: олійницю, як відомо всім, відібрали запівдарма, вози й коні реквізувало військо, а з решти маржини чимало, як у багатьох із вас, виздихало.

– А хто Доріна захистить, якщо не батько?.. – кинув Дмитро Кишка.

– Навіщо, Митре, дурниці говорити? – відповів коваль. – Так, я вінчав Ілаша і дітей йому хрестив, ну й що? Хіба я неправду сказав? Адже всі знаєте становище його сім'ї. А поверх всього – Ілаш пропав на війні, і я гадаю, що за пролиту ним кров його вдова і діти вартують, щоб наділити їх землею. Не чотири-п'ять фалеч, як іншим, а дві таки вартують!

– Розумна робітнича голова! – похвалив Ґалан Ґадоса і завів у список два гектари для дітей Ілаша Доріна.

Інших особливих суперечок не було, таких, значить, щоб доходилося до сварки, хоч всякі дрібні непорозуміння

ще з'являлися. Одначе, до ранку комітет у загальних рисах закінчив свою роботу. Проте комітетові не вдалося приступити другого дня до діла. І ось чому: вранці, коли вже розвиднілося, златняни побачили на багатьох парканах і заплазах, а то й на деяких стінах, нарисоване вапном велике людське око і з написом під ним: «Громадяни! Голосуйте за око Маніу!». Навіть на паркані прімарії висів приклеєний плакат із подібним закликом. Прочитавши, Ґалан сердито зірвав його:

– Ади, паскудники! – заскреготав він зубами й додавив лайку. – Покажу я їм хто такий Лесь Ґалан!

Після того, як Ґалан порадився з повітовими представниками, розподіл землі відклали на наступний день.

– Чи не казав я вам, – звернувся він до членів комітету земельної реформи, – що сьогодні найголовніше – це вибори? Ну, а після виборів, коли народ захопить владу в свої руки, можна і землю ділити, і зайнятися іншими справами, всім, чим хоче. А вибори треба готувати! Ви що думаєте? Не бачите, що вороги народу не сплять? Я їм!.. – знов вилаявся Ґалан. – Завтра зустрінемося й будем видіти, як там зі землею.

Люди сприйняли неприємно такий поворот справи. Стояли перед прімарією, скоцюрблені безсонням і ранішнім приморозком, засмучені й незадоволені, наче ждали – якщо не Лесь Ґалан, то, може, делегати зі Сучави, – щоб змінили свою думку й вирішили приступити до розподілу панської землі ще того таки дня. Але ніхто з них цього не зробив, а, навпаки, порадили членам комітету розійтися по домівках, мовляв, на відпочинок, вони теж, – пояснив один із делегатів, – підуть у місто відпочити й вернуться завтра, обов'язково вернуться, щоб розпочати реформу. А до завтра Лесь Ґалан

хай займеться передвиборчою кампанією, як вони щойно домовилися. Ясно? А кому з них не хочеться спати, може допомогти Ґаланові в цьому ділі.

Схвально на цю пропозицію не відповів ніхто, ніби й не до них говорили. Чоловіки порозходилися мовчки, явно розчаровані, хоч усі обіцяли, без особливої охоти, прийти завтра вранці до примарії, щоб приступити до розподілу землі, спершу на папері, а потім і в полі.

Допомогти Ґаланові ніхто не зголосився і, розуміється, не тому, що всім дуже захотілося спати. Пундик навіть навмисне голосно сказав Ґадóсові:

— Я йду з вами, куме, бо вам теж, певне, здасться в кузні помічник — не так?..

Тома Кимпан і собі відвів Івасюка набік, промимрив щось на прощання, а вже відійшовши вдвох кілька кроків, голосно залааяв, згадавши чиюсь матір.

— Ви нас, бадіку?.. — усміхнувся невесело Лесь Ґалан.

Але ні Кимпан, ні Івасюк не відповіли, а подалися гостинцем вниз до долішнього кута.

Не минуло й години, і Ґалан розпочав своє діло: завзято, сердито й гарячково. Добув у когось відро вапна і шерстяну щітку і став рисувати сонце на всіх видних заплазах, стінах і мурах. Рисував, звичайно, поряд нарисованих вночі очей, а де можна було, навіть зверху, але обов'язково набагато більше, ніж око цараністів, щоб здалека видніше було. Під кожним сонцем писав великими друкованими буквами одне і те ж: «Голосуйте за сонце!», хоч розумів, що незле би написати попри цей заклик ще й інше щось, лозунг якийсь чи гасло, щоб будь-хто, прочитавши, зрозумів що таке сонце, та не можна було: на це потрібно чимало часу, а він надто квапився і, крім цього, сподівався, що златняни зрозуміли

з його вчорашньої промови, що саме представляє собою сонце.

На годину-дві до обіду, втомлений, але задоволений, Лесь Ґалан уже заповнив сонцями заплази горішнього кута, а на мурах прімарії і Міхаліниної корчми – аж по двоє. Задоволення здійсненого діла притушило трохи його початковий запал і надало йому доброго настрою. Але дійшовши до школи, він знов спалахнув гнівом, бо на шкільному заплазі було нарисовано повно очей і майже не залишилося місця, щоб нарисувати чи написати щось інше, розуміється, таким розміром, як йому бажалося. А тим більше, що це не абиякий заплаз. По-перше, знаходиться на дуже видному місці, а по-друге, він надто підходящий: рівно, без шпар викладені дошки, ще й змазані майже чорним терпентином, аж любо подивитись – пиши, як на шкільній таблиці! А тут поспішили й накавулили стільки очей... Ґалан, вилаявши голосно цараністів і їхніх нічних помічників, почав злобно ляпати щіткою на їхні передвиборчі заклики. Заспокоївшись трохи після того, як замастив кілька очей Маніу, він став міркувати, як йому поступити, щоб на місці очей поставити сонце, тобто, щоб загальний вигляд шкільного заплазу закликав людей голосувати за кандидатів НДФ, а не за цараністів, бо, заляпавши білим вапном їхній символ, не залишиться місця, щоб нарисувати сонце.

В школі якраз тоді задзвонили на перерву, і дівтора ринула не лише на подвір'я, а й на толічину, де Ґалан порався з відром і щіткою біля заплазу. Кілька школярів обступили його, зацікавлені незвичайним заняттям. Всі діти дивились мовчки, лиш Віктор Дорін вийняв з кишені кусок крейди і перед самим Ґаланом, поглядаючи час від часу на нарисоване поряд, щоб уміло скопіювати його, став рисувати око.

– Мо', ти що тут робиш?! – злісно процідив Лесь Ґалан.

Зосереджений над своїм ділом, хлопець не збагнув загрозу, якою були навантажені Ґаланові слова, через що відповів спокійно:

– А що роблю? Рисую око.

– Око?! – заgrimів Ґалан і в ту ж мить мацнув витріщеного від страху Віктора щіткою по обличчі.

Купка хлопців голосно засміялася, бо їхній колега виглядав наче кіт, якого тицьнули носом у сметану.

Після короткого засторопіння, в якому Віктор ще не зовсім добре розумів, що з ним діється, тим більше, що нічого не бачив, бо вапно залило йому очі, він нахилився й став пильно витиратись, бо вапно почало свербіти. Витирав спочатку кулаками, далі рукавом, але нічого не помагало, очі дедалі сильніше пекли, наче запорошені розжареним піском, через що хлопець дуже занепокоївся, і кожна невдала спроба прочистити очі кидала його у відчай. Від немочі Віктор спочатку скривився, потім тонко заскавулів і тоді ж подумав, що єдиний вихід – це побігти якнайшвидше додому. Він прудко крутнувся і, продовжуючи витирати очі, подався на гостинець, але, недобачаючи, спотикнувся і упав у шанець. Школярі засміялися ще голосніше, коли побачили, як смішно вилазить Віктор рачки з шанця. Добравшись нарешті на дорогу, він відчайдушно заревів і в супроводі загального сміху дременував додому.

Хлопець справді виглядав кумедно, через що Івона зустріла сина теж сміхом:

– А ти де заліз, як кіт, у сметану, га?.. Чи, може, був ти в млині і то мука?..

Але хлопець пищав чимраз сильніше і продовжував протирати очі, аж Івона розсердилася й насварила його:

– Ану не ринзайся і йди помийся. Уже, сказано, парубок, а плаксивий, як баба!.. Від вапна, правда, пече, але від цього, не бійся, не вмирають.

Домніка зачерпнула води і теж не в силі стримати сміх, вийшла з Віктором надвір лити йому. Вона потім ще вбігала кілька разів за водою, доки вкінці винесла відро на ґанок. Але скільки він не мився, скільки не заливав очі водою, вони після короткого полегшення продовжували пекти так же сильно, а то навіть сильніше, ніж на початку. Правда, він уже бачив, але що з того, коли очі палали їдким полум'ям і вже кілька добрих хвилин всередині почало колоти, боляче тьохкати, а повіки – ніби підсипані дрібно потовченим склом?

Хлопець продовжував ревіти, і Івона не втерпіла і вийшла до нього.

– Ну, що таке? – запитала вона вже без люті, побачивши, як Віктор заливає пильно очі водою і все ж таки не перестає пищати.

– Очі... – безнадійно заскавулів він.

– Ану ходи, хлопче, хай подивлюся, що там у тебе, – наблизилася Івона і розтулила пальцями червоні, наче кролячі, Вікторові очі. – Та де ти обляпав вапном, бідна моя голівка? Що мені з вами, пустунами, робити? Бійка не помагає, слова доброго не розумієте... Де ти у вапно заліз, питаю?

– Ніде... – відповів хлипаючи хлопець.

– Як ніде? – стала знов сердитись Івона. – Ніде, а у нього очі повні вапна! Кажі, коли питаю!

– То не я, ма'...

– А хто? – якось м'яко запитала вона, ніби й не очікувала відповіді на запитання, або, поки що, її не цікавило, що

відповість хлопець, бо зараз же сказала дівчині: – Іди, Домко, устав романцю, хай закипить, – але зацікавилася, коли почула Вікторові слова: – Хто-хто?

– Бадіка Лесь Галан ляпнув щіткою... – повторив він.

– Як ляпнув щіткою? То чому?!

– А так... – відповів далі хлопець крізь плач на мамині запитання. – Тому, що я крейдою на заплазі рисував...

– Ти чому людям... – почала вона сварити, але скоро передумала: – А чекай, хіба у нього є свій заплаз?..

– Я не у нього, а у школі, – пояснив Віктор уже відважніше, зрозумівши з маминого голосу, що його провина, мабуть, менша, коли заплаз шкільний, а не Галанів.

Проте вона таки посварила, але без злоби:

– На шкільному теж не треба! Я гадаю, не цього учить вас пані у школі, ні?

Івона продовжувала оглядати синові яро-червоні очі, явно незадоволена їхнім виглядом, але коли помітила, що повіки напухли, а ще більше, коли ліве око залилося спочатку кров'ю, а далі червонявою сукровицею, яка, переповнивши його, почала текти обличчям, уже справді занепокоїлася. Злякавшись, Івона покликала дівчат:

– Домко!.. Веронцю! Покладіть Лавренцію в колиску й біжіть до вуйни Гуцулки. Попросіть хай прийде до нас. Борзо! Або ні, біжи сама, Домко, а ти, Веро', сиди з дитиною.

Івона нахилила хлопця й почала мити йому злегка закритавлене око, потім обличчя, висякала ніс, після чого обтерла фартухом.

Через кілька хвилин прибігла засапана Домніка.

– А що, нема дома? – збентежилась Івона.

– Ні, йдуть, ади, уже на толоці. Послали мене наперед, аби ви доти розчинили у мисці дві жмені цукру.

– Цукру? – здивувалася Івона. – А звідки взяти того цукру?.. – пожалілася, ніби говорила чужій людині, а тоді ж забігла досередини, мабуть, добути таки цукру, але квапно, щоб діти не покмітили, де він захований.

Гуцулка вже немолода, але ходить вона ще прудко, тримається рівно, як здебільшого люди малого росту, носить, як і в молодості, опинку і легкі постоли.

– Ану, синку, що там у тебе? – підійшла вона до Віктора і заговорила заспокійливим, майже веселим, хриплим відтютюну голосом. – Та не плач, хто видів, аби парубки плакали?..

Вона розтулила обережно хлопцеві очі, подивилася то в одне, то в друге, скривилася незадоволено, але не сказала нічого, лише коли вийшла Івона, стара відповіла на її вітання:

– Дай Боже здоров'я, Іво'. Розчинила-с цукру?

– Розчинила-сми. А цукор що?..

– Коли попадає вапно в око, лиш цукор помагає. Ніщо інше. Хіба не знаєш, що проти вапна коням запорошують очі цукром?

На цьому Гуцулка закінчила свої пояснення і взялася змивати Вікторові очі цукряним сиропом.

– Стій, хлопче, спокійно, – лагідно промовила вона, – від цукру не болить...

Вона швидко закінчила діло й порадила Вікторові полежати деякий час і потім кожної півгодини змивати очі тим же сиропом.

– Іди лягай, синку, горілиць, скоро зовсім перестане боліти, – запевняла вона хлопця, задержавши в той же час Івону, яка подалася за хлопцем: – Постій трохи, Іво'...

Стара перевела погляд з Івони убік, неначе хотіла щось казати і не наважувалася. Зрушилася з місця і пішла зовсім неквапно до хвіртки.

– А що, вуйно?.. – занепокоїлася Івона.

– Твій хлопець осліпне на ліве око, – сказала засмучено Гуцулка й поспішила додати: – Лиш на ліве. Праве він, мабуть, не втратить... Але ти обов'язково промивай йому очі сиропом, чуєш? Крім цукру – нічого! Увечері ще прийду подивитися. Агій, то він здурів дитині вапном у очі ляпати?! – кинула вона уже з вулиці.

6.

Хоч пізніше златняни називатимуть цей період «каламутними часами», вони почали поступово усвідомлювати, що 1946 рік виявився справжнім переломом у їхньому бутті. Своїми значними подіями – насамперед листопадні вибори, які, по суті, започаткували встановлення народної влади, далі земельна реформа, яка завдячується попередній події й являється водночас її наслідком після закінчення Другої світової війни перемогою Радянського Союзу та його союзниками, тобто демократичних і миролюбних сил, і поразкою фашизму – отже, цими значними подіями '46 рік заслужив гідності називатися переворотним роком. Щоправда, деякі непередбачені події – політичні, соціальні, історичні і природні – спричинили певне спізнення у появі й укріпленні бажаних наслідків. До непередбаченого златняни обов'язково зачисляють сьогодні тодішню інфляцію, хоч її ознаки почали проявлятися ще на два-три роки до закінчення війни, та посуху і голод, які супроводили її, затягнувшись аж під осінь '47 року, незважаючи на те, що отих непередбачених і тому несподіваних подій було набагато більше. Згадати хоч би раптові, зате корінні й остаточні, зміни в соціальній ієрархії села: всі ті, котрі раніше займали почесне місце й очолювали село, потрапили в неласку, а натомість на перший план повилазили колишні голодранці. Та якби всі та ще й

насправді – було б зовсім природно. Але більшості з них тільки здавалося, що вони в перших лавах, бо до кінця за панахидний стіл, хоч позасідало і кілька з них, поквапилися інші. Слід також згадати настирливу наполегливість, з якою Скрипей, писар та їхні прибічники розповсюджували чутку, хоч не голосно і не прилюдно, а тихо, на вухо, наче не з будь-ким ділилися таким секретом, що скоро й неминуче прибудуть американці.

За той же невеликий період значні зміни зазнала й мова златнян: в їхній говір навалило зненацька кільканадцять слів і понять, невідомих їм доти. Крім нещодавно присвоєних слів *фашизм* і *гітлеризм*. Появилися нові, як: *імперіалізм*, *буржуазія*, *буржуазно-поміщицький*, *експлуататор*, *народно-демократичний*, *добробут*, *соціалізм*, *вороги народу* і ін. *Куркулі*, *квота* і *товариство спільного обробітку землі*, або просто *товарашія*, з'явилися пізніше. А ще пізніше – *ревізіоніст*, *відхилення від лінії* тощо. Взагалі, слова бувають красиві чи погані і в залежності від цього люди сприймають їх приємно чи з відразою. Але до новопоявлених слів златняни виявили насамперед неабияку боязнь.

Лесь Ґалан, ставши прімарем замість Скрипея, вживав і зловживав багатьма з цих слів і нераз йому вдавалося переконати людей, хоч вони і не все розуміли, що народ – розуміється, в тому числі і жителі Златни – взяв владу в свої руки і став на новий шлях, на якому сьогодні-завтра, після знищення експлуататорів, заживе повним добробутом, покрокує у світле майбутнє. І все мало бути гаразд, якби дійсність не перечила поки що його словам або, якщо він пояснив би своїм односельчанам, що той шлях не для «шпаціру», що той добробут, те щастя не дарують, а їх треба заробити боротьбою і невтомною працею, яка найчастіше не що інше,

як теж боротьба. А втім, може, сам Ґалан не був свідомий цього...

Та в той час, коли слухали то про нове життя й добробут, то про швидке прибуття американців, люди стикалися віч-на-віч із жорстокою дійсністю: посуха продовжувала вже другий рік, хліба, взагалі харчів, ставало все менше й менше, сіно й корми для худоби закінчилися, пасовиська в лузі погоріли від спеки, ліс, хоч зберігав свою зелень, зате під гнітом немилосердного сонця став наче бляшаним, завмер, покритий лускою сухого зеленого листа, жовтий хребет Глиниць погорів на сонці й став цеглянистим, виглядаючи уже не на пасовисько, як у дощові роки, а з кожним днем все більше на куток пекельного світу.

Голод загрожував майже всім.

Усе тяжче за все більші гроші можна було пристарати миску муки чи грудку бринзи. В більшості людей закінчилися запаси, а у кого ще було, не хотіли ні позичити, ані продати. А хто й продавав (Скрипей, Дрішко, Волошка чи старий Бобешка, млин якого перестав молоти, але у нього ще було з колишньої плати за помел), не хотіли брати гроші, головню, коли голод став загальною дійсністю, а вимагали поля. В кінці '46 року за фальчу землі можна було одержати два-три мішки зерна, не більше. Продавали здебільшого поле, одержане внаслідок земельної реформи. Скільки не старався Леся Ґалан переконати людей, щоб не продавали одержану землю, скільки не лаяв тих, котрі купували, й не загрожував штрафом і навіть тюрмою – дарма. Голод виявився сильнішим. Люди продавали землю крадькома, без належних документів. «Це порушення закону, люди добрі! (Про заборону продавати одержану землю якраз видано закон.) Як ви не розумієте, – сердився він, коли зустрічав тих, про яких довідався, що про-

дали землю, – що багаті обдурюють вас, обкрадають?!» А що мали бідняки робити – повісити зуби на клинок і гинути з голоду? На такі повчання одного разу перед прімарією Дрішко насмілювся відповісти Ґаланові: «А минулої осені, коли рахували-сте виборчі голоси, коли скрізь виділи лиш *сонце*, а головню там, де його не було, то не була крадіжка і не було порушення закону?.. Га?» В його словах відчувалася не так відвага, як ледь прихована загроза, яку треба було розуміти так: мовляв, почекайте, незабаром прийдуть американці й буде вам тоді! І вона набрала ще більшої вагомості через кілька днів, коли прибула «американська допомога» харчами. Златняни почали приділяти більшої уваги чуткам про прихід американців. Одначе, вони не прийшли ні тоді, ні пізніше. Що ж до «американської допомоги» – цукор, рис, зерно, голандський сир, схожий кольором на моркву, а смаком на мило, цукерки і всякі чудернацькі консерви; кажуть, що були ще й шоколад та цигарки але того ніхто не бачив – вона не вистачила голодним ні на один зуб (при розподілі допомоги й довго після того знов говорили про порушення закону, але на цей раз не Ґалан говорив, бо якраз він цілий рік кутив американські цигарки...) і, само собою, не могла виручити їх із голоду. Зате, невдовзі після «американської допомоги» з'явилася нова, ще нечувана тут кузька – колорадський жук, який запанував картопляними нивами відтоді й по сьогоднішній день.

Ситуація ставала дедалі скрутнішою і нероз, головню починаючи з літа '46 року, набирала трагічних форм. Щоб не гинула худоба з голоду, хоч і так чимало поздыхало, люди різали й їли. По загородах не стало вже й птиць. Дехто взявся навіть різати коней, а в кого не було вже нічого, покладалися на лободу, на кропиву й на підбій, що проростав ще де-не-

де, запорошений, у лузі, а також на всякі неотруйні бур'яни, що врятувались у затінках від посухи й денної жару і з яких можна було заварити «кашку» або чир, якщо кинути туди жменьку висівку. Якщо ні, можна було наповнити живіт і бур'яновим «борщем», але до цього обов'язково треба було мати ропи (солі давно не було).

Та скоро не стало вже й їстівних бур'янів, і люди почали видумувати всякі інші «страви». Приміром, стара Тюниха замісила паляниці з тирси та полови. Наїлася увечері й лягла, а вранці знайшли її витріщену, напухлу й набубнявілу, мов чимпой¹. Про Оглонів говорили, що вони спіймали якогось пса (Аркадій убив його в потоці, облупив, розправив) і з'їли, а Іван Мондока щоночі, кажуть, полював у stodoli на щурів та мишей. І Оглони, і Мондока пережили голод такими «обідами».

З голоду люди почали дуріти. Невдовзі появилися банди озброєних грабіжників (хто захотів, міг мати зброю – в лісі ще було її достатньо). Вони нападали вночі на людей, у котрих ще були якісь запаси, розбивали хати й комори, забирали все, а бувало й уб'ють, як ото Плистку. Мабуть, баба пищала або впізнала котрогось із бандитів, тому й застрелили.

Голодувала Буковина, голодувала Молдова, зате з решти країни надходили більш-менш заспокійливі вістки, хоч і там посуха, але все ж таки щось зародило. Якщо не кукурудза, просо і не картопля, то хоч ячмінь, жито, а найкраще, здається, пшениця. Та, розуміється, не скрізь так вродило. У Добруджі, в Мунтенії (крім Влашки й половину Телеорману), в Трансільванії, у Крішані та Мараморощині – врожай здебільшого поганий. А найкращий, як на такий неродючий

¹ чимпой – волинка. (К. Ір.).

рік, одержали в Банаті, навколо Тімішоари й Карансебеша. Такі вістки ще піддержували до певної міри людську надію пережити голод. Головно після того, як почулося, що із розпачу та з голоду люди з різних сіл подалися в ті області, де надіялися добути харчів, насамперед зерна чи муки і врятуватися від неминучої смерті. Вони набили міхи килимами, вишитими сорочками та рушниками, киптарями та кожухами, поясами та опинками, бо, мовляв, за гроші нічого не купиш, і накинuliся на поїзди. Називали їх «поїздами голоду», і жоден з них не міг помістити в своїх вагонах стільки несамовтого зголоднілого люду, скільки нагуло по вокзалах. Тому кожний поїзд виглядав на величезне гроно, бо люди не лише тіснилися, як оселедці, у вагонах, по коридорах і туалетах, а товпилися при вхідних дверях, стояли на сходах, видиралися на дах вагонів. Найкраще їздилося, здається, таки зверху на вагонах, там і не так тісно, і не так душно, однак небезпечно, головню для тих, що стояли: не один упав з даху, зачеплений гілякою дерев, скошений телеграфічним дротом чи низьким мостом або викинутий на крутому повороті залізниці. Бувало й так, що котрийсь засне на своєму мішку і просто покотиться з вагона. Хоч переважна більшість пасажирів поїздів голоду були чоловіки, іноді серед них можна було побачити й кількох жінок, які пішли у світ добути хліба для голодних дітей.

Із Златни теж зібралося кільканадцять чоловік, пішли на станцію в Гатну на вечірній поїзд. Хай спочатку доїдуть до Бухареста, а там уже пересядуть на тімішоарський. Їздити треба було кілька днів, бо в післявоєнні роки поїздів було мало і рух їх відбувався по ніякому розкладі. Стояли вони цілими днями й ночами на тупику якихось забутих станцій: то вугілля не було, то відчеплювали їм паровоз для важливішого транспорту, то десь, говорили, зірвалася лінія і треба

чекати, доки відбудують. На таких довгих стоянках вагони спорожнювалися. Голодні, люди накидалися спершу на криниці, жадібно випивали капелюх-два холодної чи застоюної води, після чого, мов саранча, спустошували навколишні городи, сади і поля.

Іноді стрічалися з такими ж поїздами голоду, що верталися з Мунтенії чи Банату. Тоді люди випитували тих, котрі верталися, чи вдалося їм там щось купити і чому, скільки зерна можна одержати, скажім, за вишиту сорочку чи за сардак, за опинку або за кожух? А за вовняний лавник? Хліб, виходить, дуже дорогий, а речами мало хто цікавиться. Та, слава Богу, що хоч не прийдеться вертатися впорожні. А найбільше непокоїла й зневірювала голодних людей чутка, ніби дозволяється везти тільки певну кількість зерна: по дві, інші казали, що по три баниці на особу. По всіх значніших вокзалах озброєні жандарми в супроводі війська зупиняли поїзд і обшукували. У кого знаходили більше, ніж дозволено везти, дві баниці зерна чи муки, більше баниці квасолі чи сухого гороху і більше ніж мішок картоплі – забирали. Куди опиратися, коли поїзд оточений військом? Ще можуть забрати все або, чого гірше, надіти кайдани на руки, як спекулянтам. І в одному випадку, і в іншому – вдома діти загинуть з голоду.

Старий Оглон послав за хлібом усіх трьох синів: Аркадія (він найстарший; його жінка померла на тиф два роки тому, ще до його повернення з фронту, і залишила троє сиріт), Міля (середній; він недавно оженився) і німого Сюня. Не було в Оглонів ані кожухів, ані красивих опінок чи вишитих сорочок та поясів, а килимів ні стільки. Взяли хлопці два сардаки, та гей зношені вони, збляклі роками, а до того й невишиті. Хоч Оглони знали, що не можна одержати за них хтось-що, але сподівалися пристарати хліба на відробіток: адже повинні

бути і в Банаті такі ґазди, які потребу́ють помочи́. А вони всі, навіть мізинний, міцні, жилаві, ніякої праці не лякаються, хоч надто здібними на щось особливе й не були вони. Ні самі Оглони й ніхто інший не вважав їх, приміром, надзвичайними косарями, сапальниками чи женцями. Не набули вони дома такої здібності, певне, й тому, що старий Оглон не мав більше латки землі, то й не було на чому виробити з хлопців справжніх землеробів. Зате в будь-якій важкій роботі на них можна було покладатися, як на здорових волів. Їм дай щось носити, валити, вантажити чи розвантажувати, колоди пиляти чи колоти, пні та корчі викорінювати і таке інше, але бажано під чиїмось наглядом, і тоді вони все акуратно виконають.

Їхали Аркадій, Мільо та Сюнь більше ніж два тижні. Тиждень до – Бухареста й тиждень із столиці в Банат. Та доки виїхали з Бухареста, побули в ньому три дні. Тут голоду наче й не було. Принаймні так їм здалося. Отже, чи не спробувати Оглонам заробити в Бухаресті отих дозволених по дві чи по три баниці зерна? Виграш був би подвійний: по-перше, вже не треба їм їхати на край світу за хлібом, а по-друге, швидше вернуться додому, де ждуть їх, як небесну манну. Але чи вдасться їм придбати зерна чи ні – невідомо. Та спробувати треба. Сказано – зроблено! Хоч велике місто й лякало їх, вони – головно середній і менший брати, бо Аркадій уже більш-менш ходжений, навіть не уявляли раніше, що на божому світі існує десь така велика сукупність людей, серед яких більше панів, ніж простолюду, стільки бричок, машин і трамваїв, стільки високих аж до неба будинків, стільки пишних магазинів, склепів і корчем – одначе вирішили спробувати, може, пощастить, хто його знає?..

Переночували брати на пероні Північного вокзалу, де цілу ніч соталися, мов серед велетенського мурашника, сотні й

сотні всякого люду: пани й голодранці, військові, жебраки, залізничники, вертихвістки, купці, жандарми й поліцейські, крикливі продавці всякої всячини, монахи, перелякані мужики, нічні п'яниці тощо. А брати полягали всі три під лавкою головами на міху, в якому знаходилися сардаки – єдине їхнє майно. Вранці Аркадій пішов у розвідку, а Мільо з Сюнем лишилися стерегти сардаки. Старший брат вернувся через три години просто щасливий: на базарі повно зерна, здебільшого пшениці, вівса і кукурудзи – купуй, скільки хочеш! Залишається заробити грошей, і все буде гаразд. А заробити, то, певне, зароблять. Ади, він, Аркадій, уже заробив капелюх яблук і кілька леїв, за які купив три булки. Нате – їжте! Допоміг якомусь перекупникові розвантажити віз яблук, тобто поносив ящики з воза і склав на тротуарі перед склепом. Всього півгодини праці, більше забави, ніж роботи, і ось – уже мають, що їсти!

– Підемо на базар! – заявив весело Аркадій, коли доїли булки й яблука і насунув упевнено на голову порожній капелюх.

Аркадій з Мільом попереду, а Сюнь позаду ніс міх із сардаками. Досить легко добралися до базару «Матаке Мачелару», що неподалік Північного вокзалу, зате вже не так легко знайшли роботу. За цілий день лиш якийсь зеленяр найняв їх понести за базар і вилити в канал кілька бочок вонючого розсолуз-підогірків, а Мільо відніс старій служниці додому, тобто до її хазяїна, де вона служила – кілька вулиць від базару – мішок картоплі й торбу баклажанів.

Весь зарібок першого дня ледве вистачив їм на скромну вечерю, через що на другий день – спали вони теж під лавкою, як і попередньої ночі – послухались поради залізничника і з'явилися на вокзальному пакгаузі. Спочатку

пощастило лише Аркадієві, а після обіду, коли туди прибув состав товарних вагонів, найняли й Міля та Сюня. Праця носильщика, головню погано годованого, нелегка. Увечері брати Оглони ледве трималися на ногах від втоми, але були задоволені першим більш вагомим зарібком – заплатили всім трьом майже дві тисячі леїв. Та радість тривала недовго, бо Аркадій пояснив братам, що за ті гроші не можна купити й чверть баниці пшениці. Між іншим, половина зароблених грошей пішла на вечірню закуску – хліб і ковбасу – щоправда, дуже смачну. Розчаровані і перевтомлені, вони вирішили спробувати своє щастя в столиці ще день-два і, якщо не повезе, поїдуть у Банат, а поки що знов полягали під лавкою (не лише вони, а сотні людей спали на перонах, де попало: на лавках, під ними, по всіх кутках, на багажах, на різному лахмітті чи просто на кам'яній долівці). Поклали міх із сардаками в узголів'ї й позасинали, як мерці – хоч дрова на них коли. Вранці, коли замітили, що проснулися головою на власному кулаці чи на голому камені, а не на міху, Оглонів схопив страх – виходить, вночі хтось украв їхні сардаки!.. Даремно галасували, дарма загрожували злодіям бійкою, а потім скаржилися жандармові – їхні сардаки зникли без сліду.

– Мо', ти що пазив¹? – ляснув Аркадій Сюневі позаушник. – На це довірив я тобі міх, щоб інші вкрали?! – і Аркадій знов ударив мізинного брата, але Сюнь навіть не нагнувся, щоб ухилитися від поличника: стояв рівно й дивився на старшого брата сумним докірливим поглядом.

– Та лиши його, – заступився Мільо за меншого брата. – Хіба лиш він винен?..

¹ пазити – стерегти. (К. Ір.).

– А хто? Тебе й його голова не болить, вам байка, бо не ваші троє дітей гинуть з голоду. А я за що тепер куплю пшениці?!

– Заробимо, не бійся, – пробував Мільо заспокоїти брата.

– Заробити то, може, й заробимо, хіба я кажу, що ні? Та зароблений хліб буде на прожиток, а за сардаки я мав гадку купити трохи поля.

– Якого поля? – здивувався Мільо. – Не розумію...

– Та що тобі розуміти!.. За сардаки я міг дістати міх пшениці. Так чи ні? А за міх пшениці у нас у будь-кого купиш фальчу поля. Тепер купуй, Аркадію... Мо', туршуку¹... – знов розігнався він на Сюня, але вже не вдарив.

На третій день брати зрозуміли, що Бухарест не для них, і того таки вечора впхалися з великим трудом на переповнений тімішорський поїзд. А майже через тиждень – знов довгі зупинки, знов голодування, знов десь далеко зазирає бліда надія – зійшли у Луґожі (так порадили їм на одній станції).

Їм пощастило таки того дня: всіх трьох найняв пан Шустер. Шваб будував паровий млин і потребував поденників чорноробів. І до згоди дійшли скоро: вони копатимуть шанці й ями під котлован, розбиватимуть велий камінь каменярям для фасування, а вже фасований подаватимуть мулярам, просіватимуть пісок, гаситимуть вапно, носитимуть відра з розчином і всяку іншу чорну роботу, а пан Шустер зобов'язується забезпечити їм їжу на весь період, скільки триватиме будівництво – мабуть, не більше місяця, за його розрахунком – і вкінці дати по три баниці пшениці кожному. А, так, щоб не забути: теж вони (разом з іншими, якщо буде

¹ туршук – мала, дурна, вперта, недорозвинена тварина. (К. Ір.).

потрібно) занесуть у приміщення – а це ще до того, ніж піднімуться мури; скаже їм пан механік Марін, коли і що робити, бо на це діло будуть під його рукою – отже занесуть різні частини машин, труби, скрині з шкіряними пасами, кіш і що ще потрібно буде. Згідні? Ади, ще питають! Хто здурів вередувати, коли натрапив на таке щастя? Цілий місяць панувати ще й стільки пшениці заробити – не жарт, люди добрі! Їж скільки хочеш, спи по-людськи на солом'яному матраці в бараку, нічим голову собі не мороч – рай не інше! Роботи, правда, зранку до вечора, та не хтозна-яка важка вона для Оглонів, головню після того, як підкормилися трохи.

Час минав швидко, а з роботою, виявилося, й не так просто, як їм здалося на початку. Не тому, що вона надто важка, і не тому, що не давала часу задумуватися над чимось іншим, бо, крім обідньої перерви, брати Оглони, як і всі інші, працювали від сходу сонця до заходу, все було би лиш півбідни, коли б тільки праця, але й тому, що їм треба було ще й учитися, як робити те чи інше діло. Копати, подумаєш, не штука. Правда, взагалі, може, й ні. Але на будівництві – таки штука. Все треба виконати акуратно, як вимагає майстер: не ширше, не глибше й не довше і копати завжди, розуміється, прямо, без відхилень від зазначеної мотузом лінії. Те ж саме можна подумати і у зв'язку з носінням. А, виходить, і носити не так просто. По-перше, не всякий вантаж однаково нести: як підняти, як нести, як опустити – на все наука. Хіба все одно нести колоду, відро вапна, дошку, камінь, пас чи ящик зі склом для вікон? Що ще говорити! А по-друге, не все одно, чи несеш щось сам або разом з іншим чи з іншими. Тут зовсім по-другому треба міркувати: як підняти, як нести й як поставити той тягар на визначене місце. Тому зі всіх робіт найлегше й найшвидше навчилися Оглони розбивати камінь.

Кілька днів підряд гупали важкими молотами в каменюки, аж іскри бризкали. А що найбільше дивувало всіх – це те, що Сюнь – німий мізинець, як його прозвали – не відставав і робив те діло не гірше за своїх старших братів. Коли взялися розбивати камінь, і майстер, і інші робітники спочатку сміялися: «Ади, барос¹ більший від нього...» Певне, й ці слова спонукали Сюня зосередитись і довести, що він, як працівник, рівний усім іншим. Йому це не лише вдалося, а невдовзі пан майстер похвалив Сюня перед самим власником майбутнього млина, мовляв, німий мізинець більш уміло і навіть сильніше вдаряє баросом, ніж його старший брат Аркадій. «Браво-браво!» дивувався пан Шустер і обіцяв додати йому до тих трьох баниць ще решето пшениці. Як не дивно, але найбільше не сподобалося це Аркадієві. «Ади шмаркач! – лупав він косо на німого. – А що, він більше чи краще працює від мене? Дується, як капшук, аж вилазить із шкіри... Навчу я його!» Аркадія однаково гризла і хвальба, і обіцянка додаткової плати, тому він не втрачав нагоди перегружувати Сюня чи заставляти піднімати тягарі понад його силу. А коли осколок каменя мало не вибив Сюневі зуби, Аркадій не втерпів:

– Так тобі й треба!

В першу мить хлопець схопився рукою за рот, потім глипнув на долоню, де ярко блищали дві-три краплі крові, але не заплакав, а тільки сумно й запитливо подивився на старшого брата. У відповідь на його важкий погляд почув знову:

– Так тобі й треба!

І в цих словах уже відчувалася й досада через те, що мізинець навіть не плаче. Витерши рукою розбиту губу, по-

¹ барос – великий молот. (К. Ір.).

дався до бочки з водою. Зачерпнув кілька разів жменею, жваво залив спочатку спітніле обличчя, а вкінці змив злегка кров. Нічого страшного – тріснула трохи верхня губа. Крові текло мало, але губа напухла. Витер полою сорочки обличчя й вернувся до своєї роботи, а на Аркадія навіть не подивився, а взявся за важкий молот ще більш завзято, ніж дотоді. Якби Сюнь плакав, то Аркадій, певне, мав заспокоїтися. А так, йому здалося, що німий брат не лише героїться, а робить все тільки йому наперекір, хоче, значить, ще гірше розгнівати його. Сердило Аркадія і те, що Мільо замітив знущання і заступився за Сюня. Тоді старший брат, не зрікаючись свого, подумав поступити хитріше: уже не заставляв Сюня працювати ні більше, ні важче, зате заставляв його робити даремні, непотрібні діла, звичайно понести щось, куди не треба, щоб зараз же послати назад. Особливо любив збиткуватись над ним під час обіду: принеси солі, подай гладун води, вилий цю і йди за свіжою, принеси цибулю, віднеси людям сіль і т.п., тільки щоб Сюневі відхотілося їсти.

Дні минали й будівництво наближалось до кінця. Пан Шустер приходив чимраз частіше, іноді й по двічі в день, подивитися на свій млин. Він був задоволений і майже кожного разу не забував особливо похвалити німого мізинця й згадати обіцяне решето пшениці. Сюнь відчував, як з кожним днем братова заздрість переходить у ненависть і не міг ніяк збагнути чому. Зате бачив, що при першій нагоді Аркадій вигадував все інші й інші збиткування.

Настав і день зведення рахунків. Мулярі, теслярі, столярі й бляхарі закінчили своє діло. Чорнороби, само собою, теж. У млині залишився лише пан механік з кількома помічниками, щоб закінчити складати двигун і привести все в порядок для призначеного через тиждень пуску. Кухар приготував

святковий обід і, коли прибув пан Шустер, відкоркував дві пляшки горілки. Хазяїн підняв чарку, подякував усім за їхню роботу, але не випив. Поставив горілку на стіл і заявив, що заплатить усім почому згодилися на початку. Потім відшукав Сюня поглядом і додав:

– Лиш цьому хлопцеві дам більше.

– Решето пшениці... – весело підказали робітники.

– Ні, – серйозно відповів шваб. – Його братам дам стільки, скільки ми домовилися, а йому – скільки зможе підняти! Він, молодчина, попрацював сумлінно, а в їхній околиці посуха, голод...

Присутні прийняли рішення пана Шустера оплесками, а Сюневе обличчя спалахнуло втіхою і стидливою радістю.

– Ну! – кивнув хазяїн на хлопця і вказав пальцем на віз, який щойно завернув на подвір'я. – Спробуй свої сили – буде твоїм міх, котрого зможеш підняти!

Возій зупинив коні передімпровізованим столом. Люди повставали, а Сюнь, схвильований, ледве дишучи, наблизився до воза. Спочатку помацав по-господарськи кожний мішок, зважив поглядом і нарешті вказав на середній міх:

– И!

– Знести його з воза, – сказав пан Шустер.

Присутні поквапились виконати наказ, а Мільо підійшов до Сюня й простягнув йому свій ремінь:

– На, підпережися, легше піднімеш.

Сюнь замахав засоромлено головою, відмовляючись від такої допомоги, і квапно наблизився до міха. Розставив ноги, нагнувся, обняв здорово мішок обома руками і, напнувшись, підняв до грудей. Через мить вигнувся, підклав коліно і закинув мішок на плечі. Всі весело скрикнули, почали плескати, лиш Аркадій понуро стояв осторонь. Але раптом

злісно й збитошно розреготався, вказуючи на Сюня пальцем:

– Ади з моцака штани падуть!..

Справді, коли Сюнь закинув мішок на плечі, на ньому лопнув очкур. Хлопець тоді ж скинув міх на землю і захопився за штани.

– Овва! – прикинувся пан Шустер, що не замітив неприємний для хлопця випадок. – Та ти підняв цілий корець! Ну, може, не корець, але й багато не бракує... Шкода, що млин ще не працює, а то зробив би ти мені почин! Нічого. Споживай здоровий! – поплескав він Сюня по плечі. – А ти, чого, дурний, плачеш?..

7.

Невеликий лугожський вокзал кишив людьми. Уже смеркало, а ранішній пасажирський поїзд із Тімішоари ще не прибув і не звісно, коли прибуде. Дехто казав, що ще й учорашнього не було. Перон глухо гудів, набитий народом і численним багажем (уже менше всякого барахла і більше торб, бесагів та мішків муки чи зерна або картоплі й квасолі), а час від часу притихав, але тільки на хвилину, коли хтось зупиняв прохожого залізничника, щоб ще раз запитати, що чути у зв'язку з тімішорським поїздом. Кожного разу відповідали однаково: повідомлять у належний час. Гомін знов посилювався, немов підсилений вітром вогонь.

Більшість пасажирів сиділо на своїх мішках (ніхто б і не наважився відійти від такої ноші!), дехто простягнувся на брудному пероні під стінами, підклавши цінний багаж під голову, а інші стояли – втомлені, але освітлені гордим задоволенням людини, якій вдалося пристарати рятівний хліб. Оце почуття спонукало людей гомоніти майже спокійно, хоч усіх гризло нетерпіння сісти якнайшвидше в поїзд і повезти хліб додому. Не всі помістились на пероні, щонайменше стільки ж людей стояли, сиділи чи лежали навколо вокзалу. Хто мав – курив, хто ні – просив у інших або визбирував недокурки навколо себе, з яких сукав цигарки.

Брати Оглони влаштувались під залізним парканом біля криниці. Може, знайшли б місце і на пероні, але вирішили, що розумніше не виставляти там Сюнів мішок, мабуть, найбільший зі всіх, що знаходились тоді на лугожському вокзалі. Мільо з мізинним братом сіли на траву й стерегли пшеницю, а Аркадій пішов купити щось до хліба, якого дав їм кухар на дорогу.

– Сюню, ану дай ту штангу, – вказав Мільо на невеликий залізний лом, що лежав неподалік. – Пригодиться, бо що Аркадій чепіль¹, коли хтось наважиться красти нам хліб?..

Аркадій вернувся пізно, вже після заходу сонця, але не з порожніми руками: йому вдалося десь купити (їм ще залишилося трохи грошей з тих, що заробили в Бухаресті) кусок солонини й кілька цибуль.

– А ти заробив сьогодні їсти, що вже присунувся?.. – гримнув старший брат на Сюня.

– Та лиши його, Аркадію, – сказав примирливо Мільо. – Він, нещасний, справді заробив, а тобі чомусь, вижу, чудно²...

– А чого має мені бути чудно?.. – буркнув він, продовжуючи краяти солонину на дрібні куски.

– Та не повинно би, це правда. Але... Ти, видай, сердитий, що він заробив більше, ніж ми. Ну й що? Та ж ми брати – то й зароблена пшениця не твоя чи моя або Сюнева, а наша всіх. І татова, й мамина. Ні? Я так гадаю.

– Ой ні, братику! Якщо він і дома жертиме, як напукався сьогодні на обід, нам нічого не залишиться! Чим я буду тоді дітей годувати, га? А я надіюся, як-не-як, вибитися з голоду цією пшеницею.

¹ чепіль – (знев.) тупий ніж з вістрям малого розміру. (К. Ір.).

² чудно – (рум.) досадно. (К. Ір.).

Аркадій говорив повільно, майже протяжно й неголосно, але його слова здавалися олов'яними, через що не торочилися й не губилися в повітрі, а падали важко й болюче. Говорячи, він не дивився на своїх братів, а продовжував краяти солонину дрібно-дрібно своїм чепілем. Закінчивши, штовхнув Сюня, який сидів на своєму міху:

– Їж!

Сюнь не зрушувався з місця.

– Може, музику тобі найняти? – усміхнувся злісно Аркадій, але скоріш вискалив зуби, ніж усміхнувся, потім вийняв із торби подорожній хліб, великий, круглий, рум'яно випечений і украяв три невеликі грінки. – Їж, мо', доки прошу... – тикнув він братові найменшу грінку.

Сюнь відвернувся, потім устав із міха і рішуче попрямував до криниці.

– Ова! А туршук ще й панськовитий...

Було вже поночі. Хлопець викрутив води, неквапно поскрипуючи колесом при кожному повороті, встроїв дерев'яну тичку між шпичі і висадив відро на кам'яне цямриння. Не дуже хотілося Сюневі пити, але він сьорбнув кілька ковтків, щоб довести самому собі, що не брат прогнав його від вечері, а він сам по своїй волі відійшов. І не як відступ, а таки води пити. Ковтнув ще трохи холодної води, витерся рукавом і задивився на бліді жовтаві світла керосинових ламп, що миготіли на стрілках вздовж лінії. Навколо не видно нікого. Якби не глухий гомін чоловічих голосів, що заповнювали нічну прохолоду, Сюнь міг би подумати, що він на повній самоті. Глянув у сторону перону. Там у мутному електричному світлі виднів натовп, навіть окремі людські постаті – сірі, чужі, далекі. Та щось звабило його піти туди. Може, не так цікавість, не так тимчасова потреба побути хвилину серед людей, як

намагання побороти в собі спокусу, бажання втекти з-перед нестерпно лоскотливого запаху свіжого хліба й забути на мить смак солонини з цибулею. Аж слина точиться! Але він піде на перон, побродить між народом – наслухається, надивиться...

Раптом гомін почав наростати. Звіяні невідчутною бурею, люди заворушилися, забідкалися, наче туди насувалася страшна загроза, і ось-ось станеться неминуче нещастя. Звівся галас, звідусіль кричали, а що саме – не розібрати. З рота в рот крик наближався, і нарешті хтось загорлав зовсім близько, повідомляючи, що надходить тімішорський поїзд! Теж поблизу хтось по-дурному запитав: сьогоднішній він чи вчорашній? А яка різниця і, взагалі, кого це цікавить? Добре, що на кінець наближається. Люди завирували, вхопивши кожний своє – мішок чи інший багаж – і кинулися зайняти вигідне місце вздовж колії. На пероні хтось кричав, що в нього вкрали муку і загрожував порізати злодія на куски, якщо не віддасть! Двоє чи троє таскали важкий рундук, обмінюючись лайками. Інші гукали знайомим, кричали, свистали, лаяли не знати кого, через що невеликий луг'ожський вокзал виглядав на божевільний галасливий мурашник.

– Куди ландаєш, мо'?! – викрикнувся Аркадій на Сюня. – Я гадав, що ти лиш німий, а ти вже й оглух?.. Не чуєш, що цуг¹ їде?

Сюнь нахилився підняти свій міх, чекаючи, щоб котрийсь із братів підсобив, але Аркадій відштовхнув його:

– Ану, відступи, моцаку... Я знаю, що ти годен² його підняти, а що коли хтось відбере? Ти ж не можеш кричати по до-

⁵¹ цуг – (нім.) поїзд. (К. Ір.).

⁵² годен – в силі. (К. Ір.).

помогу! Можеш тоді повіситись! Воловід і мило я подарую... Бери оцей мішок і гляди не загубися. Тримайся нас! Хай трохи проглотиться – виліземо на вагон.

Поступово галас почав притихати. Напружене чекання заставило людей мовчати. Всі визирали з темряви рухливий вогник паровоза, наслухали далеке тьохкання чи знайомий свист, але нікому не вдавалося щось вловити. Вагання споріднювалося з розчаруванням, пасажири розпитували один одного, звідки знає той про прибуття поїзда? Ті, котрі повставали з-під стін або повиходили із засміченого й закуреного залу чекання, вже були готові вертатися й приточити свій змучений сон, коли з пустого вже перону залізничник загукав, що тімішорський поїзд прибуде через годину.

Поїзд не прибув і через годину. Зате зараз після опівночі таки над'їхав. Переповнений. Але Оглони почекали, щоб відгрянув перший вал, після чого вдалося їм висадити свою пшеницю на вагон, збивши кількох, які вже ось-ось мали видрапатися на дах. Виявилося, що пригодився й залізний дрючок: коли один із тих, котрих вони збили з буфера, сказано розлаявся й накинувся кулаками на Аркадія, тоді Мільо стукнув його ломом по голові. Хоч удар не був дуже сильний, той витріщився, наче побачив свого батька встаючи з гробу. Аркадій не дав йому довго дивуватися, а трутнув обома руками, і чоловік, спотикнувшись, упав людям під ноги.

Ще до того, ніж поїзд мав зрушитися, Аркадій з Мільом зв'язали між собою товстим дротом всі три мішки, щоб безпечніше везти, тобто щоб не впали в дорозі, а головно, щоб запобігти крадіжку, і сіли кожний на свій міх.

Нарешті нічну тишу прорізав гострий свист, паровоз застогнав, і поїзд повільно посунув свої вагони у супроводі дрібного скреготу й деренчання заліззя, випльовуючи з

димаря блискучі іскри, яких кожне тьохкання паровоза піднімало у чорну височінь, звідки вони падали пасажирам в очі погаслою сажею.

Не всім удалося посадитися, хоч вагонів було щонайменше п'ятнадцять. Чимало людей ще залишилось між рейками. Деякі бігли за поїздом, хапали за ноги тих, котрі висіли на сходах, а ці відбрикувалися від нападників. Інші кричали, гірко проклинали, свистали й простягали руки за поїздом. У мутному світлі Сюнь замітив великий рундук, біля якого ходив рачки, мабуть, той чоловік, котрого луснув Мільо.

Біля Сюня сидів старичок (як він туди поліз – диво! Певне, вдалося йому це ще в Тімішоарі.), який, доки поїзд набрав швидкості, весь час вертівся і ніяк не міг всістися – то сідав на свій мішок спиною проти вітру, то впоперек, то навколішки, наче молився, доки вирішив, що краще йому лягти і, розпростерши руки, мов розіп'ятий, вложився головою на свій мішок.

– Ану пересядь сюди, – сказав Аркадій Сюневі через кілька хвилин, знявши йому з голови капелюх, і сам сів біля діда.

Потім Аркадій відчепив з ланцюжка, що висів у нього на поясі, складний ніж-рибку, прорізав сусідів міх і підклав Сюнів капелюх, щоб зерно текло в нього.

– Держи торбу! – захрипів глухо Аркадій і висипав у неї капелюх кукурудзяного зерна.

Дід лежав спокійно, немов заснув, і нічого не кмітив. Коли спорожнив третій капелюх, Аркадій шепнув братам:

– Дайте чимось заткати дірку...

– Нема чим... – відповів пошепки Мільо після короткого мовчання. – якби жмут бур'яну чи соломи...

За цей час Сюнь засунув руку в їхню торбу, намацав там цибулю й простягнув її братові.

– Ти здурів, дурню?! – мало не закричав той. – Ану приклади долоню до діри! – сіпнув він Сюня, а сам став гарячково витягати сорочку з штанів, роздер полу, відірвав клаптик, зім’яв і уткнув у дірку. Дід ворухнувся, підвів голову, але згодом ліг знову – не цікавить його, значить, що діється навколо, стільки часу, скільки його міх у нього під головою.

Брати замовкли на довший час, наче наслухали стукіт коліс поїзда. Аркадій сів задоволений спиною проти вітру, дістав з-за пояса два недокурки, обережно висипав з них тютюн у газетний папір і засукав цигарку. Послинив, погладив і простягнув її Сюневі:

– Іди, мо’, припали у когось. Та не впусти і гляди, щоб хтось не відібрав, чуєш? Он на сусідньому вагоні хтось курить – видно вогник.

Хлопець просунувся спритно туди й назад поміж пасажирами, простягнув братові припалену цигарку й сів на міх. Посидівши деякий час, Сюнь ліг горілиць, слідячи за червоними іскрами, що вилітали з димаря. Вони описували на небі коротку чи довшу траєкторію, ставали на мить дуже ярокими, після чого гасли, наче падаючі зорі. Коли не дивився на димар, Сюнь був певний, що колеса викреслюють ті іскри і що при кожному цокотанні пирхають у небо оті перебіжні мандрівні зірки. Поїзд уже гнав швидко, прохолода ночі пахла багною¹, сіном, полином, кровавником, материнкою, польовою росою, і все це у суміші з димом вугілля й запахом дьогтю. «Файно пахне штриха²!» – думав Сюнь. Він помітив, що кожна відстань між станціями пахне по-інакшому, лише паровозний дим і залізниця постійно пахнуть по-своєму. Сюнь

¹ *багна* – болотисте поле. (К. Ір.).

² *штриха* – залізниця (тут, шпали залізниці). (К. Ір.).

скоцюрбився від холоду ночі і вже ось-ось мав задрімати, коли відчув під боком Аркадієву п'яту. В першу мить Сюнь здригнувся, та згодом подумав, що брат, мабуть, сколінчився і тому простягнув ноги, щоб розтерпли. Але в наступну хвилину братова п'ята сильно трутнула його, і тоді ж Сюнь з жахом зрозумів, що поїзд вилетів з-під нього. Спочатку падіння здалося йому безконечним летом – страшним і водночас чудовим, – в його очах бризнули одночасно сотні іскор, яких вистрілював димар, і Сюнь поринув у глибоку тишу.

8.

Михайло закінчив школу, а Віктор мав ще ходити два роки, в шостий і сьомий класи. Нелегко йому без Михайла. Він і раніше відчував потребу в братовій допомозі, коли під час перерви чіплявся хтось його. Не так однокласники, над якими він, будучи найкращим учнем, розуміється, мав зверхність, як колеги старших класів, хоч іноді й менші безличники любили чомусь дразнити його. Може, надмірна Вікторова плаксивість і його невмілість грати в шерстяний м'яч, хоч він понад усе любив саме цю гру, спонукували хлопців не вводити його ні в одну, ні в другу із команд, чи навіть відганяти, коли він, непрошений, перся силоміць грати. Коли ще Михайло був у школі, а гра не мала особливої амбітної ставки, тоді і Вікторові щастило деколи пограти в братовій команді, хоч за таку ласку противники звичайно вимагали, в компенсацію, найкращого гравця з Михайлової команди.

А з осені, не будучи уже Михайла, Віктор не те, що не міг уже сподіватися без підпори на таку радість, а навпаки – перерви виявились для нього сповнені набагато більшою гіркотою. Раніше колеги уникали гратися з ним, прозиваючи його «ринзалом», і посилали гратися з дівчатами, а відколи Віктор осліп на ліве око, прозвали його «сліпаком» і всі, навіть однокласники, оминали його. Пані Бошкоюну сварила учнів, почала, що негарно насміхатися з нещасної людини, а тих, котрі

не розуміли цього й продовжували прозивати Віктора, нераз карала: по дві різки на кожну долоню. Від цього учні не те, що не перестали прозивати його і не стали любити свого колегу, а можна сказати, навпаки, зненавиділи його.

У свою чергу хлопець став мовчазнішим, здавалося, й м'яч уже не цікавив його, будь він з клоччя чи шерстяний. В розпачливі хвилини Віктор думав іноді послухатися мами й покинути школу. А вдома що? Коли перед Дмитрієм не ходив цілий тиждень до школи, щоб допомогти своїм покутатися на осінь, хіба було краще? Йому здалося навіть менш приємно й не веселіше, ніж у школі, де знущаються над ним, де ніхто не любить його (може, крім одної-однісінької душі...) і де пришили йому, мабуть, назавжди, таке відрозливе прізвисько. Але там він зустрічався з єдиною своєю радістю – з книжкою. Хвилювала Віктора будь-яка книжка – хоч він, правда, не так уже й багато їх бачив, а ще менше прочитав, – і до своїх підручників ставився він з якоюсь святою обережністю, хоч більшість з них він успадковував щороку від Михайла – обшарпані, пописані, заляпані – та все одно тим пильніше обгортав обкладинки в папір, вигладжував пом'яті сторінки, а чорнильні «свинки» здавалися йому справжньою образою. Щодо шкільних предметів, можна сказати, що любив він їх в майже однаковій мірі, в тому розумінні, що з тим же задоволенням читав, вивчав напам'ять поезії, рішав задачі по арифметиці, старався правильно відмінювати й дієвідмінювати (цього найбільше вимагала пані Бошкяну), рисувати чи співати. Одначе, якби хтось запитав Віктора – правда, цього ніхто ніколи не робив, – котре із шкільних занять найбільше подобається йому, хлопець обов'язково відповів би, що історія, а ще більше географія. Це єдині у нього *рожеві* предмети. Правда, і решта науки не

безбарвна і не сіра вона, а світло-біла, як от арифметика, чи лагідно-жовтава, коли мова йде про читання. Зате історія забарвлена не лише в рожевий колір, а здебільшого в червоний, іноді у фіолетовий, ще й окутана легким синім туманом, а географія вже – і блакитна, і зелена, і коричнева (мабуть, карта підказала такі барви), але завжди золотава, облита сонцем. Тоді як же покидати школу, як зрікатися такої радості? Скільки б не було у школі тієї гіркоти й досади зате, що прозивають його «сліпаком» небезпідставно, Віктор не покинув би науку нізащо в світі!

Любив він школу ще і з іншої причини. Та про це Віктор не сказав би нікому! Бо лиш він знав, як мило подивитися на Оксанку вуйни Аспазії, як заспокоїливо, як тепло дзюрчить її голос! А очі які в неї! Піде він, бувало, в їхній клас (вона в п'ятому з його сестрою) або вийде на шкільне подвір'я щось ніби запитати чи попросити в Домки, а Оксанка кине своїх однокласниць і підбіжить – уже скромна, чогось трохи засоромлена, та все одно весела – стане на два кроки перед ним і розсипле срібний дзенькіт кількох звичайнісіньких слів: «Що робиш, Вікторку?». Очиці сміються, радіють. Як йому хотілося не раз відповісти: «Прийшов-сми видіти тебе, Оксанко!», та хіба можна таке прилюдно говорити, коли Віктор не сказав би цього, навіть будучи лиш вони вдвох? У відповідь він ніяково усміхався, червонів аж по вуха і, якщо була й Домка, мовчав, якщо ні – покvapно діставав з пазухи яблуко, паляничку або грінку хліба і, озираючись навколо, ткнув швидко дівчині у руку: «На, Оксанко...», а сам крутнеться й піде без слова. Але найчастіше він не наважувався цього робити. Після її запитання, спалахне, далі наслухається мовчки її солодкого щебетання, надивиться на дівчину і вкінці ледве шепне: «Я поклав щось тобі в

трайсту¹...». Оксанка розуміла, що Віктор ділиться з нею з тим, що дала йому мама «на паузу», але не знала, що найчастіше хлопець давав їй усе. Але й дівчина не їла, хіба щип-не крихітку, а несла додому – в голод дорожчого подарунка братам і не могло бути.

Дома Віктора заставляли працювати менше й легше, ніж раніше. Так порадила Гуцулка. Інколи помагав він Михайлові дров рубати, головню, відколи похолодало, але лише пилити, бо колоти для нього небезпечно: будь-коли може вдарити поліно у здорове око. А крім того Михайло, закінчивши школу, взяв на себе майже всі надвірні роботи, але Віктор замітив, що брат робить це не тільки тому, що тепер у нього достатньо часу, а також, щоб пощадити його. Натомість Віктор сідав за стіл, а коли сонячно – на ґанок, писав чи вчитувався цілими годинами. Михайло й сестри не заважали йому, не докоряли, що повинні робити замість нього те чи інше діло. Лиш іноді мама кине: «Від стільки науки, хлопче, станеш попом або дохтором²...», і в Івониних словах не було докору, а ними хотіла вона довести синові, що хатні не забули його, цікавляться ним, а головню, що вона відмовилася переконувати його покинути школу і, навпаки, тепер хвалить його за дбайливість, хоч, на її думку, забагато тієї науки не потрібно...

Та взагалі Івона не дуже й мала часу та охоти задумуватися над своїми дітьми – іншими клопотами переповнена в неї голова. Лише коли Лаврентія занедужала – простудилося воно чи що, – двічі кликала Гуцулку. Стара врятувала дівчинку чаями й теплим лоєм, яким змазувала дитині груди й спинку.

¹ *трайста* – торба; тут, шкільна торбина. (К. Ір.).

² *дохтор* – лікар. (К. Ір.).

А одного дня, коли Лаврентія вже перестала кашляти і знов забелькотіла весело, Івона сказала Гуцулці:

— Йой, вуйно, не знаю, як вам віддячитися! Скільки ви нам добра наробили...

Але в ту ж мить пожаліла, що сказала не те, бо тільки тоді замітила, що стара, попрощавшись, спочатку подалася йти, а тоді раптом зупинилася в хоромах з явним виглядом людини, яка збирається щось просити. А що можуть просити в голод від Івони Ілашевої? Харчів, а що інше? Хіба не говорять у селі, що у неї корці пшениці, жита, кукурудзи, муки, сала, бринзи і всякого іншого добра? А Івона не вділить нікому, говорили, ні жменьку, така скупа! Ні за гроші не продасть, ні позичити не позичить до нового хліба. А помилувати когось – і гадки про таке не може бути! Навіть своїй мамі не дала. Чи не виділо усе село, як оногоди вийшла стара мама з її загороди з порожніми руками і плачучи? Витирала хусткою очі всю дорогу, аж до Килибанчини. А Івона лиш злодіїв боялася. Навіть дивувалася, що досі ще не загостили до неї. Потерпала щоночі, хоч до такого вона заздалегідь піготувилася: всі харчі спустила в пивницю, про існування якої, крім неї (діти були зовсім малими, коли викопав Ілаш пивницю під хатою), знали тільки Ілаш і Лаврентій, тобто тепер ніхто, залишивши в коморі лиш пішєвку¹ муки й корито висівок – беріть, панове злодії!.. І гроші не знайдуть, бо вона давно перенесла їх з курника теж у пивницю. Отже й Івона тепер бідна, як і інші, нічого не має – шукайте!.. Та все ж таки навіщо було їй говорити Гуцулці про вдячність? За таке слово вона зараз хтозна-що заправить! Якщо муки, поведе її в комору й покаже, скільки в неї залишилось на стільки голодних ротів... А якщо щось інше – та

¹ *пішва* – полотняний мішечок. (К. Ір.).

звідки, вуйно? – пожаліється вона, – хіба ви не знаєте, що я барана та вівці порізала ще тогід, аби ми не померли з голоду?.. Залишила-сми лиш дві ярки на розплід. Та чого ж Гуцулка мовчить? Міряє її, прошиває поглядом, а нічого не каже, хоч Івона бачить, що вона щось хоче казати. Нарешті стара заговорила:

– Іво', ану ходи трохи зо мною... – і зараз же зрушилася з хорім.

Це дуже здивувало Івону: а що, Гуцулка часом передумала, а чи не вгадала вона її намір?.. Трохи збентежена, Івона пішла слухняно за нею, здивована прудкою ходою старої, наслухаючи шерхіт туго напнутої Гуцулчиної опинки. Що хоче казати їй стара таке секретне, що аж набік відкликає?.. На кілька кроків до хвіртки Гуцулка зупинилася:

– Іво', – подивилася вона їй в очі, – я довго думала: казати тобі чи не казати...

– А що?.. – запитала тихо Івона, злякавшись холодного Гуцулчиного голосу.

– І тепер вагаюся. Може, таки не казати?

– Кажіть...

– Казати не штука. Правда, у тебе душа тверда, а що добре таке знати заздалегідь – теж правда.

– Не пужійте¹ мене, вуйно... Може, щось сталося? Кажіть...

– А ось що, молодице! Що б не було, мушу тобі сказати: твоїй дівчинці, видай, Господь Бог не приречив довго жити...

– То як?! – крикнула, аж не спам'ятавшись Івона. – Звітки ви можете це знати?

– Тихо, Іво', не кричи, на те я тебе й викликала, щоб діти не чули...

¹ пужіти – лякати. (К. Ір.).

– А воно вже здорове! – продовжувала Івона кричати.

– То правда, що простуда, слава Богу, минула, але я не про це. У дитини кволе серце.

– Неправда!

– Спершу я теж так думала, – сказала сумно Гуцулка. – Але вдостовірилася раз і ще раз. Тому-то й так пізно кажу тобі. Подумала, що краще тобі завчасу знати...

– Неправда! – знов зарепетувала Івона.

– На жаль, правда. Серце в неї немічне, наче діряве, через що неспроможне гнати кров по всьому тілу. Так народилася...

– Лаврентія здорова! – біткалася несамовито Івона.

– Тому-то дівчинка так часто синіє й задихається... – продовжувала Гуцулка пояснювати.

– Не вигадуй!

Стара прикинулася, що не помітила Івониної невічливості, й повела лагідно далі:

– На таку ж кволість серця померла і в мене дитина, тому знаю. І, на жаль, це невиліковна хвороба.

– Брешеш! – майже накинулася Івона на Гуцулку.

– Ні, не брешу, Івоно, і не прийшла я, щоб ти мене машкарила. Я розумію мамину душу і відчуваю, як крає біль тепер твоє серце...

– Відьма ти одна! – розігнала Івона і накинулася на Гуцулку. – Ворожко!

– Навіщо ти мені таке говориш, Іво'? Хіба я цьому винна?

– Ти! Ти, кусо остатня! Наврочила-с мені дитину! Заворожила-с, помийнице!

Івону годі було вгамувати. Біла мов стіна, вона кричала на весь рот. З її очей бризкали голубі іскри, і вона далі приди-

ралася до старої, сіпала за кацавейку, не слухала, що та говорить їй. Гуцулчин голос пошорстів:

– Грішиш, що ображаєш мене. Кажу ж тобі: я цьому не винна. Воно таким народилося. І якби я могла вилічити твою дитину, то будь певна, що вилічила б її. Без подяки і без відплати! Ти це сама добре знаєш... А що тепер у твоїй душі – не треба розказувати. У мене теж померли діти. Четверо! Одному гадюка вночі личко поїла в колисці. Тому кажу, що знаю, яка чорна в тебе тепер душа, і я готова простити тобі сьогоднішню безличність. А дитина не виживе і, може, воно так краще...

– Як ти смієш?! – лютувала Івона, але Гуцулка відступила й доказала своє:

– Може, так краще, бо коли вернеться Ілаш...

– То я в тебе, пердунко, ще й безлична?! Марш з мого двору, доки не нажену буком! – і вона таки нагнулася, роздивляючись щось вхопити.

9.

Настав жовтень. Упали перші приморозки, наче вночі з глибокого зоряного неба запорошило срібною мукою. Така погода тривала недовго. Через тиждень потепліло, захмарилося й пішли рясні, майже літні дощі, перші після довгої-предовгої посухи. Давно не бувало, щоб у цю пору гриміло. Доти поля виглядали неймовірно: спраглі, погорілі, потріскані. Почорнілі стерні сумно наїжачували свої гребені, рідке, карликувате кукурудзиння скрутило листя в мідяні шпильки, виснажена спрагою, картопля погоріла до того, ніж виструнчитися в бадилля, без парасольки, соняшник в цьому році скидався на скам'янілий лан чорного тютюну, а льон, біб, коноплі, люцерну, квасолю чи горох – і не вгадати, де було посіяно. Після першої нічної зливи, а ще більше після того, як небо повністю заслонилося й пішов тихий дрібний дощ, земля почала гоїтися, глибокі щілини поступово стулювалися, тріщини зникали, але полям у жовтні уже ніщо не допоможе, будь він навіть довготривалий теплий дощ. Недорозвинені, погорілі літньою спекою, рослини ще стирчали, але мертві й почорнілі.

Дощ не вщухав кілька днів і ночей підряд, а земля пила-не-напивалась води. Через тиждень уже була помітна його благодійність – в криницях зріс рівень води, хоч ще далеко до нормального, але уже не зачерпнеш відром самого болота.

Та справжня благодать цього дощу виявиться повністю тільки навесні.

Вулиці Златни ще не застрягли в грязь, рівчаки води ще стікали по них, як по кригах весняний дощ.

Спритніший і жвавіший, як ніколи, Іван Москалюк барабанив по селі. Люди виходили почути, що таке.

– Прімарія велить, – гукав старий барабанщик, – щоб усе село вийшло негайно на зябову оранку! За тиждень усі повинні виорати щонайменше половину своєї орної землі!

– Легко говорити, бадіку, трудно зробити, – гірко усміхалися златняни. – Орати то орати, а чим, коли худобу порізали-сми, а котру не порізали – здохла...

– Чим-не-чим, – уже не горлав Москалюк, а пояснював кожному зокрема, знаюючи, що відповідати, бо навчив його Лесь Ґалан; люди були впевнені в цьому, тому й питали, – у кого зосталася шкапина чи корівчина, спрягайтеся по два, по три, але орить. В такий дощ можна й рискалем копати – земля уже намокла. За тиждень, – знов почав кричати барабанщик, щоб чули усі, – треба закінчити оранку й засіяти пшеницею! Хто не послухається – штраф!..

– Звідки тієї пшениці, бадіку?! – засміявся хтось. – Яюсь уже виоремо те поле чи скопаємо, а ні – самі запряжемося в плуг і в борону, хоч ледве держимося на ногах. А, питаю, звідки того насіння? Чим засіяти, коли гинемо з голоду, бо не маємо ні зернини?! Чи прімарія покладається, що сіятимуть лиш Скрипей, Дрішко та ще кілька?..

– Не спіши, чоловіче! – сказав чомусь м'яко Москалюк, хоч далі повів голосно й упевнено: – Народний уряд дбає про бідне селянство і подумав про все. Вам дадуть насіння! Розуміється, після закінчення оранки. Але пам'ятайте: те зерно буде лиш на посів! Хто інакше гадає – помиляється,

бо та пшениця вся отруєна. Хто наважить з'їсти одне тільки зеренце – будь він чоловік, птиця чи скотина – зразу здохне! Аякже... А ви, що думали? Хе-хе!..

Златняни накинулися на землю з гнівом, ніби хотіли відомстити за голод, і, як не дивно – звідки у них стільки тієї сили, стільки завзяття? – за тиждень більшість з них закінчило орати. В свою чергу уряд дотримав свого слова – люди ще не закінчили оранку, як повідомили, що на станцію прибули вагони з насінням. Кілька недовірливих побігли подивитися, чи справді воно так. Вернувшись у село, розказували, що справді бачили кілька товарних вагонів на тупику, але чи пшениця в них, чи ні – не скажуть, бо біля кожного вагона вартують по два озброєні солдати. Це, в певній мірі, доказ, що справді привезено пшеницю, але село мало нагоду повністю переконатися, що воно так, лише тоді, коли прімарія скликала людей на вокзал.

Лесь Галан склав список – скільки й кому тієї пшениці, в залежності від посівної площі – і особисто керував розподілом насіння. Пшеницю роздавали прямо з вагонів, але перед тим прімар повторив кілька разів одне і те ж:

– Люди добрі! Народно-демократичний уряд постарався придбати бідному селянству пшениці на насіння, щоб виручити трудовий люд із голоду. Але знайте: ця пшениця тільки на насіння! Споживати її особливо заборонено! Між іншим, пшениця насичена сильною отрутою – одне тільки зеренце може спричинити смерть! Отже, не їжте її й дітей оберігайте! Везіть звідси або несіть мішки прямо на поле і не забувайте, що пшениця отруєна! Щоб не казали потім, що не знали...

– А це американська пшениця, пане прімар? – поцікавився Іван Мондока.

– По-перше, я не пан, а товариш.

– Ну, як хочете, пане товариш... А чи американська вона, як говорять?

– Є, бадіку, є й американської в ній, є й радянської...

– Москальської, значить? Ти диви! – дивувався старий Мондока, аж шапку посунув на потилицю.

– Є й нашої. Це, зрештою, неважно. А справді має значення те – і цим народно-демократичний уряд турбується, – щоб насіння попало якнайшвидше в борозну, а не в жорна чи в кіш Бобешкового або Косованового млина. Хіба якщо когось г'яв'ят закортіло задрати ноги на той світ, ну, тоді пробуйте їсти цієї пшениці!..

Стоячи купами перед вагонами, люди засміялися. Іван Мондока й собі усміхнувся, але не здавався, доки не довідається про те, що його цікавить:

– А хотів би-м я знати, пане прімар, що то за трійло?

– Розкусіть кілька зерен і побачите... Я не коштував, тому й не скажу, яка вона на смак...

Гурт людей знов гучно розсміявся, а прімар повів далі:

– Ну, годі теревенити! Діло спішне – пшеницю треба негайно сіяти. А скоро похолодає, роботи стане менше й тоді буде часу й на балаканину. Зараз роздадуть вам насіння, тому повторюю: везіть пшеницю не додому, а прямо в поле. До вечора успієте засіяти, а в кого більше, закінчить сівбу завтра.

– У полі, та ще до завтра, – знов заговори Іван Мондока, – у такий дощ пшениця геть перемокне...

– Тим краще, – відрізав йому Ґалан, – скоріше зійде. Хіба мені вас учить? Ви ж землероби з діда-прадіда. Тому мушу обов'язково ще раз сказати: будьте розумними і не грайтеся з вогнем, бо пшениця отруєна, вся, до останнього зеренця! Наголодувалися стільки – потерпіть ще трохи...

Почали роздавати насіння. Хто мав чим, повіз мішки, та найбільше златнян несли пшеницю, згорбившись під надмірним для їхніх виснажених голодом сил вантажем. Хоч дощ ще теплий, та він усе більше виглядав не на літній, а уже на осінній: перестало гриміти, краплі значно здрібніли й погустішали, над лісом, над полями, над лугом повис молочний, але тонкий ще туман. Невдовзі зі станції, далі краєм села, потім середньою дорогою аж у поле, поволоклася довга валка людей, які, наче ті мурахи, кожна несучи по личинці, безшумно переселялися з одного мурашника в інший. Вздовж маршруту прімар розставив кількох довірених осіб, щоб упевнитись, що насіння дійде в поле, а не деінде.

Повністю зосереджене над оранкою і посівом пшениці, село пожвавішало, ожило, збуджене новою рятівною надією, й перестало теревенити ляс, хоч не все те, що доти точилося в Златні, було чистісінькими баяндрасами. Крім майбутнього врожаю, нікого, здавалося, ніщо інше вже не цікавило. Хто б подумав тепер говорити про Оглона, як це робили донедавна чи не всі златняни? Бо коли дізналися, що з трьох братів вернулися тільки два, цілий місяць можна було почути одне й те ж: а німий де? Як він, бідний, упав із цуга? А чому не привезли мертвого додому? Аркадій з Мільом прибули вночі, тому ніхто не знав, скільки хліба привезли вони. Одні казали, що, певне, кілька корців, а інші, що не більше баниці, раз відганяють від хвіртки усіх сусідів, котрі з'являлися, щоб купити чи позичити.

Ходили й інші припущення, мовляв, старші брати найняли, мабуть, десь слугою німого Сюня, взяли за нього хліб або добрі гроші, за які купили харчів і привезли вночі додому. Такій думці перечили ті, які чули щодня, як голосить стара Оглониha за сином: «Йой, Сюньку, Сюньку! Де твої кісточки

гниють? Хто буде тепер мені хворосту з лісу носити?...». Ні старий Оглон, ні його сини не виходили в село, але й на подвір'ї ніхто їх не бачив. Бояться, говорили, щоб хліба в них не просили. Аж після того, як на них напали злодії, виявилося, що вони вдень спали, а вночі пантрували, тому їх ніхто не бачив.

Щоночі, – розказували Оглони вже після того, – сиділи вони в потемку в хаті великій, яка повід дороги. А яка в Оглона та хата велика, можна легко уявити, якщо подивитись на його двокімнатну халупку, покриту соломою. Але в Златні прийнято називати «хатою великою» те приміщення, навіть коли воно надто мізерне, в якому хатні, звичайно, не живуть (всі вони, скільки б їх не було, товчуться в хатчині – там варять, там їдять, там сплять), а тримають чисто й прибрано, так би мовити, для гостей. Старий Оглон не тому, що не очікував ніяких гостей, а тому, що не спромігся допомогти старшому синові побудувати собі хату (покійна невістка теж нічого не мала), то й відпустив хату велику Аркадієві і його сім'ї. Вночі пантрування Аркадієвих дітей забирала Оглониha до себе в хатчину.

Спершись кожний на свою зброю – старий на сокиру, Аркадій на косу, а Мільо на залізний лом, якого прихопив на лугожському вокзалі, – гомоніли неголосно однієї ночі, щоб час минав. Хлопці вже вдсяте розказували старому, який чудовий той Бухарест і скільки там панства! Які люди та звичаї в Банаті, як їм їхалося, як нещасний Сюнь упав із цуґа, коли вони спали, і скільки того голодного люду женеться за хлібом. Раптом – уже було далеко за північ – на гостинці загуркотів віз і зупинився перед їхніми воротами. З воза зіскочило шестеро чи семеро, тихо увійшли на подвір'я й підійшли до вікна хати великої. В темряві не можна було розібрати

військові вони чи ні, тобто, чи переодягнені у військове, та Оглони не сумнівалися, що то злодії. Перший підійшов до вікна той, котрий носив кашкет з козирком. Мовчки подав іншому свій автомат, вийняв щось з кишені й дряпнув по шибці. Потім йому подали папір, і він спритно приклеїв його до шибки; далі він взявся здерати папір, і тоді ж викроїлася без жодного дзенькоту кругла діра. Злодій засунув руку досередини і відчепив гачок вікна. Старий Оглон уже розігнався сокирою, але зупинив його мовчки Аркадій, а сам притулився до стіни біля вікна. Почувся легкий скрип, і злодій відчинив вікно. Призьба в Оглона низька, через що інші два підсадили злодія на підвіконня. Він тримався за наличник і, мабуть, впераючись ногами у плечі іншого злодія, просувався досередини. Коли вже майже половина його тіла була у хаті, Аркадій підняв косу і – чах! – злодія по шиї. Кров бризнула в усі боки, злодій глухо захропів, дригнув кілька разів ногами і повис в'яло наполовину всередині, наполовину надворі.

– Лізь, мо'! – шепнув якийсь знадвору.

Згодом злодії покмітили, що всередині щось діється, стягнули бандита з вікна, квапно вхопивши за ноги, поволочили із загороди, закинули на віз і загуркотили попри винницю, попід ліс у напрям Рипи.

Хоч Оглони нікому не скаржилися, вранці вістка швидко розповсюдилась. Сусіди позбігалися подивитись, розпитати, але Оглониha успіла змити трохи закривавлену стіну, зібрала з долівки згущену кров, вискребла те місце і змазала свіжою глиною. Лише кашкета боялася чомусь торкатися. Його підняв Аркадій і, обтрусивши, надів на голову і кілька років після цього ходив гордо в ньому, наче у воєнному трофеї.

І відтоді певний час злодії не наважувалися нападати на Златну. Лиш із сусідніх сіл доносились чутки, що то тут, то там

нападали, грабували, а то й убивали, як трапилося в Долині. Розказували, що там до двох братів, які мали маєток один біля другого, якимсь під вечір застукали в браму два подорожніх і попросилися на ніч. Один до одного брата, інший до другого. Мовляв, коні в них втомлені – хай відпочинуть до ранку, бо їдуть вони в довгу дорогу. Затягнули вози серед подвір'я, порозпрягали й зайшли до хати. Жінки постелили подорожнім, вибачаючись, що не мають чим угостити їх. «Нічого, знайдеться у нас якийсь сухар», – ще й хатніх угостили. А в одного з братів був кволий на ноги хлопець, котрий весь час лежав на печі і якого гість не помітив. Коли тато вийшов з подорожнім напоїти коней, хлопець сказав мамі, що бачив, як чужий чоловік засунув під свою подушку пістолет. Та пошукала й справді намацала зброю – забрала, а коли вже полягали, дала своєму чоловікові. Вночі подорожній став шукати під подушкою.

– За чим шариш? – запитав загрозово хазяїн. – Не кивайся, бо ростріляю! Ану підкрути, жінко, світло.

Тоді ж у сусідній хаті бабахнуло кілька пострілів, і він зрозумів, що у брата сталося нещастя, натиснув на курок і вбив злодія. Незабаром під вікнами почувся тупіт і хтось сильно загунав у двері.

– Ти закінчив? Я вже... Відчини!

Відчинивши, чоловік застрелив і другого злодія, та що з того, коли з братової сім'ї ніхто не лишився в живих?

Про таке і про багато всякого говорили златняни, доки почалися дощі. А вже опісля – пішли інші клопоти, інші новини: оранка, сімба, надія позбутися нарешті біди та голоду.

Мокрий до нитки, в грязі по коліна, Лесь Ґалан ходив полями зранку до вечора, від одного сіяча до іншого, нагадував, що пшеницю треба засіяти до останнього зерна, щоб,

не дай Господи, посмів хтось їсти отого отруєного насіння! «Почекайте, – обіцяв він, – на днях прибуде державна допомога».

Сівба давно закінчилася, пшениця вже зійшла, а обіцяна допомога так і не прибула. Може, в інші місця так, але в Златну ні. Це засмутило людей, кинуло в колишній розпач, бо вони дійсно гинули з голоду і трималися тільки отією надією, і викликало певне недовір'я в Ґаланові слова. Та найбільше розлютило їх, коли почули, що Ґалан десь проговорився, ніби насіння не було отруєне. «Ади, який він! – галасували люди. – Навіщо треба брехати, коли пшениці було достатньо і на посів, і трохи душу посолодити?» Від цього знов почали плести про всяке, головно про Ґалана. І що йому тільки не пришивали? Біда в тім, що багато дечого не було вигадкою. Златняни стали згадувати – правда, ніхто у вічі таке йому не казав, – що він розвіяв батьківський маєток, мандрував десь пройдисвітом по Румунії, а тепер вернувся навчати їх ґаздувати... Знають вони ґаздувати і без такого вчителя, хай не боїться він цього, але навіщо їх обдурювати, навіщо брехати? Чим ліпший такий прімар від Скрипея чи від Перепелюка? Хіба діти людям калічити... Нехитрий натяк, хоч і не був відвертим закидом, мав на увазі – це всі розуміли – Віктора Доріна, який через Ґалана осліп на одне око. Учили Івону, – мудрував декотрий, – подати Ґалана до суду, та послухала дурна баба? Е, якби Ілаш був дома, уздрів¹ би Лесь чорта рогатого!.. Були й такі – щоправда, менше, – що заступалися за Ґалана: мовляв, без його брехні і нарік не мали б хліба, бо, певна річ, що пожерли би все насіння.

¹ уздріти – побачити. (К. Ір.).

І з доброго, і з поганого мало що доходило до Ґаланових вух. Його співробітники теж нічого йому не казали – одні не наважувалися, інші, як писар, не хотіли, бо в глибині душі раділи, що ось, без їхньої турботи, так несподівано паде авторитет прімаря, який був водночас і комунальним секретарем партії. Їм уже ввижалася близька політична перемога, через що не втрачали нагоди підливати масла у вогонь.

– Пане прімар, – сказав Ґаланові одного дня писар, – у селі становище напружене, народ почав бурчати, ще, не дай Боже, почне якась заворуха. Потрібно вжити рішучі заходи, а то... Слухайте, що вам кажу, бо я у прімарії постарів і не одне видів!..

Про Леся Ґалана можна всяко і будь-що говорити, тільки дурним не можна його вважати. Будучи прихильником мирних, благих революційних заходів щодо народу, щодо мас, головню щодо сільської бідноти, бо дух і настроїй промислового пролетаріату, само собою, інший, Ґалан зразу зрозумів, куди гне Барбюк, тому помовчав певний час, усміхнувшись іронічно і очікуючи, щоб писар ще щось сказав, але й той мовчав, цікавий бачити, яке враження справили на Ґалана його слова.

– Це не жарт, пане прімар!.. – згодом спробував він підохотити Ґалана висловитися в такій ніжній справі.

– Ні, не жарт, пане писар... Вірю вам, що не одне бачили ви у прімарії, а головню не одне виробляли!.. Але знаєте що? Пазьте свої реєстри, доки вас ще тримають на службі, бо, мабуть, довго і цього не зможете робити... А селом не турбуйтеся, поки що я керую ним! Ясно?

– Я хотів...

– Знаю, що ви хотіли... Тепер ідіть додому, на вас, певне, ждуть з обідом. Але приходьте через дві години, бо маємо роботу.

Підібгавши хвоста, писар покинув примарію. Через кілька кроків зустрів на гостинці Дрішка. Той саме відповідав Квачеві на вітання:

– Дай Боже здоров'я, Василю! Куди спішиш?

Квач відповів, вклонившись ввічливо:

– А куди? До Івоніки – може повірить¹ пачку тютюну. Коли нема що їсти, то хоч покурю...

– А цигарки тобі не до вподоби? – вишкірився Дрішко.
– Іди попроси у Леся Ґалана, не будь дурний. У нього є й американські...

– Є, є, я теж видів... – зупинившись біля них, підтвердив Барбюк. – Іди проси, доки він ще примарем, бо коли скинуть, відберуть їх у нього!

Писар допоміг Дрішкові пореготатися, а Василь Квач, вклонившись низько перед обома, пішов геть, та вже не до склепу, а до Ґадóса.

¹ вірити – купувати на виплату. (К. Ір.).

10.

Після короткотривалої, але спішної й виснажливої праці під час оранки та сівби – плуг комусь натягнути, борону скріпити, колісницю полагодити чи кілька шкапин підкувати (у Златні коней уже мало у кого залишилося) – у Ґадóсовій кузні знов майже цілковитий застій. Але люди збиралися у нього, як і раніше, щоб почути новин, поділитися з іншими своєю бідою, покурити й погомоніти годину-дві, забуваючи при тому хоч трохи про голод.

Коли увішов Василь Квач на подвір'я кузні, у Ґадóса, крім Пундика, який, здається, днює-ночує у свого кума, не було нікого.

– А що, Василю, – зустрів його Пундик, – знайшов ти купця на поле?..

– Тобі хто казав, що я поля продаю? – огризнувся Квач без злоби, скоріше засмучений, ніж роздратований, але подав йому руку, як прийнято в Златні, коли стрічаються чоловіки, потім потиснув ковалеві – розуміється, сильніше – й додав: – Ти такий, Сюню (Квач звернувся до Пундика, як багато років тому, коли разом до школи ходили), що не даш чоловікові добридень сказати. Що подумає Тодер: зайшов на моє подвір'я, а добридень не сказав?.. Чіпляєшся, як реп'ях вівці...

– А ти чому сьогодні такий скислий, що й жарту не розумієш? Сталося щось?..

Пундик прикидався, що не знав, де вколов його, хоч нераз доти закидав Квачеві, що в реформу йому дарма наділили аж

п'ять фалеч поля, бо він, певне, спродає ту землю, як зробив і його тато в '21 році¹. Це неабияк сердило Квача. По-перше, продавши (правда, не з добра, а з лиха) одержану внаслідок реформи землю, батько трутнув сина в численну зневажену масу бідняків (лиш у самого Дрішка служив потім Василь сім років), визначивши йому назавжди життєвий шлях. А коли нарешті – це по-друге – той шлях завернув угору і вивів Василя Квача тими п'ятьма гектарами, як кажуть, у люди, тобто між поважних господарів, голод і всяка інша нужда не дають йому по-людськи ґаздувати. Та скільки б не було тієї біди і лиха, Квач не розлучився би з своїм полем нізащо в світі! Цього добре знає й Пундик, та все одно допікає, негідник. Сам Квач своїм ротом недавно розказав йому й іншим, ось тут перед кузнею, що Кубель двічі приходив до нього питати, чи не продає поля, добру ціну давав. І що він, Василь Квач, відповів Кублеві? «Ідіть, бадіку, геть і не морочте мені голову, бо я не продаю землю, аби-х знав, що умру з голоду!» А він, дурень, питає, чи знайшов я купця на поле! На, маєш! Адже він уже не просто Василь Квач, а пан ґазда! За це повинен бути вдячний – і він таки вдячний! – не кому іншому, а Лесеві Ґаланові, тобто земельній реформі, цьому новому урядові, листопадним виборам (хоч тоді – дурна голова й годі! – послухався Дрішка і ляпнув печатку не на сонце, а на око, і хоч посьогодні жаліє цю дурницю, про те нікому ні слова...). Як тоді Квачеві байдуже дивитись, коли всякі холери обплывують таку людину?! А Пундик ще питає, чому він сьогодні такий скислий. Невже радіти йому?

– Щось сталося, Василю, га? – не попускав його Пундик. – Кажі, може, станемо в пригоді...

¹ Внаслідок земельної реформи, починаючи з 1920 року, було наділено землю (6.008.098 га) 1.393.353 селянських сімей. (К. Ір.).

– Даш закурити – скажу! – буркнув Квач не то сердитий, не то примирений.

– А ти чому, чоловіче, не кажеш, що тебе грезе? Курити у кума на загороді, скільки хочеш!.. Навкруг самі огарки – збирай...

– Від них мені уже і оскомино, і гидко. Дай пучку чистого тютюну, коли хочеш знати...

– Овва! Ти ще й панськовитий... – зауважив Пундик, але не своїм звичаним збитошним тоном, бо для нього цікавість найбільш нестерпна спокуса. – Дайте йому, куме, – звернувся він до Гадóса, – тютюну на цигарку, раз чоловікові зле від огарків... – потім знов до Квача: – Ще й засукати панові, чи можуть пан сам?..

– Та лишіть його, куме, у супокою, дарма чоловікові слово сказати... – простягнув коваль свою пачку тютюну. – Кури, Василю. А то, варе, таки справді щось сталося?

– Статися мені, слава Богу, нічого не сталося, – сукав зосереджено Квач цигарку. – А Лесь Ґалан...

– А що таке? – занепокоївся Тодер Ґадóс. – Що з Лесем? Я його вранці видів...

– Може, й видів, я кажу, що ні? А що з того?..

– Говори, чоловіче! – не втерпів Пундик. – Не вдавай перед нами із себе хитрого... Що таке з Ґаланом?

Василь Квач викресав мовчки вогню, піддув губку, припалив цигарку і аж тоді заговорив:

– Не видите, що всі кусають його за сраку, а ви мовчите? А хвалитися хвалитися, головно ти, Василю, що Лесевих друзів понад вас нема!..

– Говори ясно, щоб можна щось розібрати, – сказав Пундик. – А ні – відберу цигарку!

– А що тут неясного, Василю? Дав Лесь Ґалан поля нам усім трьом? Дав, чи ні?

– Ну й що?

– Як що? Можемо ми його лишати тепер, коли порядні ґазди, – останніх двоє слів Квач намагався навантажити злою іронією, – накиннулися на нього, як остеклі пси?! Я гадаю, що ні!

– Ми теж гадаємо, що ні, – признав коваль. – Але мені, бігме, неясно, про що ти говориш.

Василь Квач взявся розказувати подрібно свою зустріч з Дрішком, його збитошні слова, писареве підтакування, а головно загрозу скинути Леся Ґалана з посади прімаря. На Пундикову й Ґадóсову недовірливість Квач відповів обурено:

– Таже я не глухий, люди добрі! Своїми вухами чув, коли писар хвалився, що скине Ґалана. А казати казав мені, а не комусь іншому! Хіба я здурів таке вигадувати?

Чоловіки задумалися й замовкли на довгу хвилину. Ґадóс сукав зосереджено цигарку, а Пундик задивився йому в руки, наче вперше бачив таке діло.

– Знаєш, що Василю?.. – звернувся він до Квача, ніби збирався виголосити хтозна-яке рішення, але ніби й не наважувався брати на себе одного таку велику відповідальність, запитав Ґадóса: – Що кажете, куме, не піти Василеві покликати Леся сюди?

Кум не зразу висловив свою думку. Досукав цигарку, припалив від Квача і аж тоді відповів:

– Можна й покликати, але я гадаю, що ліпше піти нам до нього. Навіщо відбирати чоловіка від державних діл? А ще, може, воно й не так, і лиш ми робимо з мухи слона...

– То я, виходить, брешу, ні? – обурився Квач.

– А що, було би вперше?.. – засміявся Пундик, але коваль не підтримав його.

– Я цього не казав, Василю. Зрештою... Ходім краще до прімарії, Лесь, мабуть, там.

Від Гадóса до примарії недалеко. За сто кроків його вулиця вибігає на гостинець, звідки вони повернуть вліво, проминуть Міхалініну корчму (тепер вона пуста, а іншими роками саме в цю пору, пізньою осенню, коли люди вже покуталися, була найбільш переповнена людом) і, ось, уже примарія.

Подалися втрюх на вулицю. Вже смеркало, хоч ще не час. Дні, правда, короткі в цю пору, та до вечора була б ще добра година, коли б мокре олов'яне небо не звисало так низько над почорнілим від дощів селом, коли б поміж хатами, голими садами, толокою і заболоченими вулицями не снувався чорний мов сажа туман. Мало хто виходив з хати в таку негоду.

— А то що за жінки? — запитав Василь Пундик. — Видай якісь сторонні, — відповів він сам собі.

Назустріч їм ішли чотири жінки. Всі в опинках (по них і догадався Пундик, що вони сторонні, бо в Златні, крім Гуцулки, мало хто ще носить опинку в будні), в коротких кожухах, закутані в темні товсті буфи, лиш ніс та очі видно, і в усіх в руках невелика перев'язана в гудз торба.

— Дай Боже здоров'я! — відповіли чоловіки на вітання однієї з них.

Пундик подивився вслід за жінками, а коли вони відійшли трохи, запитав:

— Ану, не до вас ці баби, куме? — й чоловіки зупинились. — Он та висока, як зазирає у вашу загороду.

— А чого їм до Тодера? — замітив Квач. — Хіба постоли підкувати... — засміявся. — Не казав я? Ади, вже проминули кузню.

— Тоді, куди вони в потік на ніч спускаються та ще й у таку грузь¹?

¹ грузь — грязь, болото. (К. Ір.).

– А, чорт з ними! – махнув рукою Ґадос. – Ходім борзо до прімарії, щоб Лесь кудись не пішов.

– Не гадаю, куме, він у прімарії й спить, – запевнив Пундик. – Через роботу й клопоти, він уже рідко коли ночує у старої Іванишиної. Ти диви, – він знов повернувся подивитись за жінками, – баби таки в потік. Агій на їхню голову! Подуріли чи заблудили дорогу?..

– Біжи запитай, коли так кортить знати... – посміхнувся Квач і, не чекаючи товаришів, зірвався з місця й попрямував до гостинця.

Жінки йшли мовчки, але прудко, поглипуючи то вбік, то одна на одну. Проминули Ґадосову кузню, проминули Чоропиту, Кідовця, Галунку, проминули Проця Білика, а далі ще кілька хат і стали перед Ґнатовою брамою. Три з них залишились серед дороги, роздивляючись у всі сторони, а четверта підійшла до хвіртки.

– Бадіку! – постукала вона.

Відповів великий кудлатий пес, загавкавши товсто, наче з бочки, а коли жінка постукала вдруге, пес вискочив з будки, перетнув щодуху подвір'я, видзеленькуючи за собою ланцюгом, причепленим на напнутому між стодолею і брамою дроті. Протяжний свист дроту тривав доти, доки пес сперся передніми лапами на хвіртку й скажено розгарчався на незнайомих.

– Хто там? – почувся з-за хати жіночий голос.

У відповідь незнайома постукала ще раз.

– Хто там *бате ла поарта*¹? – запитала знов Ґнатова Савета. (Вона волошка з Костин і за стільки прожитих біля заго-
нистого Ґната гірких років не те, що не вивчила як слід мову

¹ *бате ла поарта* (рум.) – стукає у хвіртку. (К. Ір.).

свого чоловіка – та де ж їй вивчати? Сама вдома біля плити здичавіла, вирощуючи семеро дітей під чоловічою лайкою й кулаками чи в полі за серпом? – а й свою майже забула, через що її говірка – кумедна мішанина).

– Подорожні, леліко¹, – відповіла незнайома, коли Савета підійшла до хвіртки й нагнала собаку.

– А, друмець², – догадалася вона. – Врець³ спати?

– Ні. Ви не покажете нам дорогу до Мітка?

З хати вийшов Василь Гнат:

– Хто там, Саве'? – похмуро запитав він.

– Ніште друмець, Васіліка⁴... – слухняно й майже лагідно відповіла вона.

– Чого їм?

Замість Савети заговорила з-за хвіртки незнайома жінка:

– Добридень, бадіку. Ви не...

– Дай Боже, – відповів неохоче, – хоч уже вечір...

– Тому-то й спішимо, щоб ніч не захопила нас в дорозі, – сказала тихо з-під товстої хустки жінка. – Ви не покажете нам дорогу до Мітка?..

– Ви до монастиря? – поцікавився Гнат.

– Иги...

– Та проти ночі? Чи завтра якесь свято?

– Ні. Так, помолитися...

– Ага. Моліться, моліться... Тоді йдіть прямо вниз, потім через кладку попри млин, а звідти вгору дорогою в ліс. А не страшно проти ночі?

¹ леліка (рум.) – молодиця, жінка. (К. Ір.).

² друмець (рум.) – подорожні. (К. Ір.).

³ врець (рум.) – хоче, бажає. (К. Ір.).

⁴ ніште друмець, Васіліка (рум.) – якісь подорожні, Васильку. (К. Ір.).

Незнайома не відповіла на його запитання, а поцікавилася далі:

– Казали нам люди, що вниз, але там десь, кажуть, стежка. Просимо вас, бадіку, проведіть нас лиш до стежки...

Гнат промимрив щось незадоволено, поправив на опашки сардак, підкидаючи його то одним, то другим плечем, і нарешті буркнув:

– Ходім... А ви звідки? Рипівські, може?

– Ні. Шербівські...

– Так-так, то у вас ще носять опинки.

Жінка ішла поряд з Гнатом, а на крок-два за ними пленталися й оті три, але чомусь мовчали й бокували цілу дорогу, скільки проводив їх Гнат. Через кілька хвилин проминули останню хату й дійшли до кінця вулиці. Вже не було хат, лиш зліва, край глинистої толочини стояла самотня Іванишина халупа. Гнат зупинився. За кільканадцять кроків перед ними починалася рипа, що збігала аж у потік.

– Це та стежка, – вказав Гнат рукою попід берег, з-під якого златняни копали глини для домашніх потреб. – Але, видай, дуже слизька вона тепер.

Жінка, яка доти йшла весь час поряд із ним, відстала від Гната на кілька кроків, і тоді ж він почув за спиною загрозливий чоловічий голос:

– Перехрестися!

Від такої несподіванки Гнат витріщив очі.

– Перехрестися, пане сотнику! – почувся зліва інши чоловічий голос.

Страх пробіг йому спиною, і Гнат блискавично зрозумів одночасно кілька речей: жінки не жінки, а чоловіки, ну, крім тієї, що з ним говорила; в їхніх торбах – по тому, як зважають вони їх в руках, готові в кожний момент замахнутися,

– певне, не що інше, як каменюки; невже, оточивши його, йому вже нема порятунку?!

– Чого вам?.. Та я... – хрипло промимрив Гнат.

– Божий суд килавої сотні! – почув він зліва.

– Почекайте... Я не... – розставив він тремтячі руки. – Бійтеся Бога!..

– А ти боявся? Пся кров!

Перша торба вдарила Гната по голові. Не боліло, лиш загупо якось дивно, приглушуючи його, і в очах бризнули іскри. Але він ще мав часу підсумувати, ніби справді вгадав, що в кожній торбі по важкій каменюці. Захитався, простягнув руки вперед і, хоч другий удар по голові здався йому зовсім легким, наче тонкий подих літнього вітру, Гнат, мов скошений, повалився в грязь. Далі він уже не знав, як посипалися на нього торба за торбою, ніби троє угідних господарів молотили дбайливо ціпами на току, аж доки тіло колишнього сотника застряло й буквально змішалось з болотом вулиці.

Лесь Ґалан вислухав усі наклепи, про які розказували йому друзі, перебиваючи весь час один одного, хоч, здалося їм, без того інтересу, на який вони сподівалися. Він інколи навіть чомусь усміхався.

– Ось що, хлопці, – вислухавши сказав Ґалан до всіх, але повернувся чомусь особливо до Тодера Ґадóса. – Чи не говорив я вам стільки разів, що проходимо дуже важкий період? Класова боротьба загострюється з кожним днем, хоч ми свідомі, що кінець-кінців виграємо цю боротьбу,

бо гробарем експлуататорів – це народ, робітничий клас, в першу чергу пролетаріат! І найкращий приклад, що воно так – це Радянський Союз. А ви думаєте, вороги народу не знають цього? Ого, будьте певні, що знають, не такі вони дурні, як дехто вважає! Тому й опираються, не здаються доброю волею, пробують будь-якими засобами гальмувати установлення нового життя. Нам треба сподіватись на ще важчі битви, іноді відверті – тоді буде простіше, – але найчастіше вони будуть підлими, скритими. Що ж? Прийдеться битися, хлопці! Наше щастя те, що боротьбою керує комуністична партія. Тільки в її лавах можна здобути повну перемогу! А щодо писаря, – Лесь знов усміхнувся, – не турбуйтеся. Його доля, як і всіх інших, таких як він, уже вирішена.

Ґалан замовк на хвилину, оглянув кожного зокрема й посміхнувся, коли його погляд натрапив на роззявленого Квача, покашляв і додав уже звичайним, без запалу голо-сом:

– А що, коли ви файненько напишете просьбу поступити в партію, га? Всі три! Ви про це ніколи не думали? Я з тебе дивуюся, Тодере – ти ж робітник! Дам вам паперу, а чорнило ось тут...

З вулиці почувся жіночий писк, і скоро після того, навіть не стукаючи, в кабінет прімаря забіг Іван Москалюк.

– Що таке, вуйку? – зустрів Ґалан старого.

– Прибігла Савета Ґнатова, голосить, каже, що якісь жінки били чи вбили її чоловіка.

– Котрі жінки ? Де?

– А Бог її розуміє, пане прімар...

Барабанщик не доказав, бо у кімнату увійшла хлипаючи Савета:

– Домну’¹ прімар! Домну’ прімар! Жінки убили Васіліка ал меу²! Аколо ла³ потік...

– Котрі жінки?

– Ну штіу⁴... – ридала жінка.

– Бадіку, ідіть покличте жандармів, – сказав Ґалан Москалюкові. – Хай прийдуть усі три.

Далі на всі Ґаланові запитання Савета відповідала тільки «ну штіу», хоч до кінця, плачучи, зуміла розповісти, як прийшли чотири сторонні жінки, як викликали Ґната, як він повів їх, щоб показати дорогу до монастиря Мітокул-Драґомірней, а потім «ну штіу» і все.

– На, маєш, Квачу, – кинув Василь Пундик, – видиш, що твої баби нарobili?..

Присутні вдали, що не чули його жарту. Лесь Ґалан устав, зібрав папери й сказав:

– Прийдіть завтра написати просьбу. А тепер, може, підете зі мною подивитися, що там, га?.. Невже прийдеться вам вступати в бій ще до того, ніж писати просьбу? На всякий випадок пам’ятайте одне: я більше й безпечніше покладаюся на вас, чим на златнянських жандармів!

Та доки мали прибути жандарми, у прімарії повідомили, що між часом, мабуть, ті самі «баби» відвідали й Леся Костевого. На цей раз, мовляв, верталися з Мітка і заблудилися...

– Видай ще не буде, Лесю, того бою, про який ти перше говорив, – сказав Ґад’ос, коли виходили з приміщення прімарії. – хтось, певне, задумав розправитися з колишніми сот-

¹ домну(ле) (рум.) – пане. (К. Ір.).

² Васіліка ал меу (рум.) – мого Василька. (К. Ір.).

³ аколо ла (рум.) – там над. (К. Ір.).

⁴ ну штіу (рум.) – не знаю. (К. Ір.).

никами та десятниками. Скільки лиха наробили і Василь Гнат, і Лесь Костів! Я гадаю, що прийде черга й іншим...

– Може... Сказав, задумавшись, Галан. – Та нам не треба цього допускати. Правда, народ відплачує кожному по його заслугі, але на це є закон, і не можна, шукаючи правоти, судити кожному по-своєму. Ну, само собою, Тодере, це теж битва, хоч до певної міри не та, про яку ми з вами говорили раніше.

11.

Івона не те, що постаріла, а дуже подалася. В сорок років виглядала на майже шістдесятирічну. Посивіла, посноване зморшками обличчя, зціплені в гаманець уста, тільки очі залишилися чистими й чорними, якими були раніше, але ані радість, ані проблиск люті вже не викреслювали з них іскри або отой голубий просвердлюючий промінь. Погас він уперше в '47 році, коли змінилися гроші. Тоді Івона мало не збожеволіла: за майже три мішки мільйонів і бесаги мідяних і цинкових монет (яке щостя: вистачило в неї стільки розуму, щоб зберегти срібні в пивниці!) кинули їй назбики кілька нових паперових банкнот! Іноді голубий промінь ще зблискував і після того, головно коли Івона спускалася за чимось у пивницю й згадувала, що там берегла вона своє найдорожче: і Лаврентія Орестовича, і грошовий скарб, а тепер зі всього залишилася лиш торбина срібла. Тоді її охоплювала лють, з очей бризкали дві-три голубі іскри, потім душу заливала важка олов'яна гіркота. Івона сідала на Лаврентієве лігво, бралася руками за голову й починала ридати. Скільки часу плакала, гойдала голову туди-сюди, а виплакавшись, виходила з пивниці вже майже спокійною, але холодною, чужою, з погаслими очима, які вже нікого й нічого на бачать.

Але голубий вогник її чорних очей погас, мабуть, назавжди через рік, коли померла її Лаврентія. На похороні Івона,

здається, навіть не плакала. Ішла за крихітною труною, яку несли кілька дітей, чорна, німа, окам'яніла, під владою якоїсь немічної згоди зі своєю долею. Хоч було то серед літа, мокрий холод охопив Івону дрібним дрозом, якого ще довго не могла позбутися. Крім холоду, ще запам'ятався Івоні страшний грім, який сколихнув її омертвілий слух, коли впала на труну перша грудка сирої землі. Інше не пам'ятає. Хто був на похороні, якою була служба, що говорилося – не скаже, бо не знає. Пізніше дізналася випадково, що вона на цвинтарі навіть не була, а покинула церкву серед служби й пішла додому не вулицею, а городами. Тоді де і як могла чути вона оте страшне гупання об труну, коли почали засипати яму, якщо не була на цвинтарі?!

Постійне почуття, яке оволоділо відтоді Івною, була майже цілковита байдужість, близька нечутливому черепащачому панциру, за яким вона закрилася. Вже нічого не вражало її особливо. Життя проторювало наосліп свою течію, і Івона нічим не втручалася туди, щоб виправити, а сприймала однаково все – і зло, і добро.

Коли в '51 році майже всі діти покинули рідний дім, вилетівши наче пташата з гнізда, Івона і не раділа, і не сумувала, хоч було чому. Михайла забрали на чотири роки в армію, сказано, ніби військо відбувати, але він, бідний, через «нездорове соціальне походження», десть у Добруджі коротає строк у загоні праці, де замість гвинтівки орудує лопатою та киркою. Віктор уже третій рік у Серетському ліцеї і, якби не Філько, мав і нині дома «свині пасти». При закінченні сільської семирічки Віктора нагородили першою премією, тобто дубовим вінцем і двома книжками. Вінець він повісив на сволок у хату велику, а книжки прочитав протягом кількох днів, та попереду залишилося ще ціле літо, досталь часу

валятися, бо вдома звикли не заставляти його робити майже нічого. На Богородицю (Івона не справляла храм – не до того їй, – і гостей не було, лиш мама та килибанський кум Шведуняк із жінкою; Філько не прийшов) Віктор вийшов подивитися трохи на танець, та довго не було на що дивитися, бо забава розбилася – знов билися-різалися Ґадосі з Бобешками. Найсильнішим виявився Юрій Ґадос, хоч він уже жонатий і, на Вікторову думку, йому вже не треба мішатися в парубоцькі діла. Коли вернувся Віктор додому, Івона сказала: «Підеш з бабою в Килибанчину.» Хлопець і гадки не мав, яка радість жде його там.

Похваливши внука за успіх у навчанні, дід заявив, що вони поїдуть удвох до Ясс. Там у шпиталі поставлять йому око. Правда, буде воно скляне, і бачити ним він не буде, але ніхто не вгадає, що те його око неживе. Згідний, синку? Ще й питають! Але з такою умовою, – пояснив Філько, – щоб Віктор ішов учитися далі, приміром, до Сучави або до Серету, га? На Фількові кошти, якщо мама не схоче отримувати його. І так Віктор опинився у пограничному містечку Сереті, де прожив у школі та в гуртожитку майже зовсім невеселих три роки.

А Домніка, хоч можна сказати, ще й не дівочила насправді, віддалася за якогось в Долині. Хлопець, кажуть, нічого собі, справний, працьовитий, має трохи маєтку, словом, господарська дитина, вже й військо відбув, та хіба Івона знає його? Бачила всього двічі чи тричі й стільки. Весілля справили у молодого, там Домка й залишилася. Івона дала дочці, що за звичаєм мала дати, і на цьому кінець. А як їм живеться – Господь знає.

Верона теж пішла з дому – вчиться кравецтва у килибанської тітки Ольги (молодшої двоюрідної сестри Марії Філь-

кової), а живе у діда та баби, рідко прибігає додому і то лиш на годину-дві, бо в кравчині багато роботи.

Дома з Івною залишилися лиш Аспазія. Вона найменша, але й їй скоро сповниться п'ятнадцять, а тому всі хатні та надвірні роботи обходять тепер тільки Аспазію.

Після відходу дітей Івона відчула тільки одне душевне полегшення – нема вже ні турботи, ні суму, ні радості, ні гризоти, хоч з часом це полегшення ставало чимраз важчим, бо все частіше перетворювалося в нудну сіру самотність, зате майже ніколи в справжню тугу. Різні новини від дітей повідомляла Аспазія, та Івона тільки вислухає, помовчить певний час і навіть не зітхне. Справжньою мірою тугості Івониних почуттів, чутливості, можна вважати день, коли в кінці січня 1952 року вона дізналася (теж від Аспазії), що вдруге після війни міняються гроші. Івона вже й не здригнулася. Мовчки позбирала з шухляд усі тисячі – так називали ці гроші після 1947 року, тобто після інфляційного періоду мільйонів, а після тисяч, себто після '52 року, підуть сотні, – склала в хустку й послала Аспазію міняти, навіть не наказавши їй, як колись при набагато меншій сумі, щоб не загубила або щоб хтось не відібрав у неї.

Але раптом і зовсім несподівано – було це в кінці березня, перед весняними роботами – Івона наче ожила. Приснився їй Лаврентій Орестович верхи на білому коні – молодий, красивий, у гарній військовій формі, на якій блищали золоті ґудзики. Був ніби теплий сонячний день. Івона сиділа на ґанку й скубла курку. За їхнім кудлатим і неродючим горіхом виднівся ґрунь, з якого збігала в кут горішня дорога, а на ґруні – хрест, та не той дерев'яний, що там справді здавна стоїть під гонтовою стріхою, а залізний чи кам'яний, вищий за смереки, що неподалік в Клині, він вирисовувався велично

в прозорій синяві, охоплюючи раменами півнеба. Коли Івона кинула погляд на ґрунь, дорогою мчався вершник, аж вихрився клубками золотавий пил з-під копит білого коня. З дороги вершник звернув на толоку, перелетів через їхній заплаз і зупинився перед Івною на ґанку. Кінь занурив морду в окріп і став трощати в зубах недоскублену курку. «Що за нахабство!» – думала Івона, збираючись посварити вершника. Аж дивиться – а то Лаврентій Орестович! «Йой, Боже мій!» – шепнула вона, чи тільки блимнула думка? Він спритно, якось весело зіскочив із сідла, сильно обняв Івону, пригорнув до себе (а груди його так приємно пахли відомими їй одеколоном, воєнним потом і доброякісним тютюном), безперестанно нашіптуючи, що вернувся назавжди. Стільки несподіваного щастя наче давило її, милий запах морочив п'янку, а вона в солодких міцних обіймах тулилася повністю до Лаврентія Орестовича, примружуючи в нестямі очі. Та раптом він зник, а Івона стояла, обнявши стовп ґанку. Коли розплющила очі – білий осідланий кінь влігся на горісі під самим вершком, між зеленими гілками не то відпочити, не то спати, підклавши ще й копито під голову. «Ади, чудак!..» – подумала Івона й тоді ж прокинулася, облита потом.

У хаті – тихо. Лиш годинник торочив темряву рівномірним цокотанням. Івона швидко заплющила очі, сподіваючись ще побачити милий образ Лаврентія Орестовича. Та сон уже не брався її. Зате до самого ранку вона ще декілька разів викликала в уяві попередні зображення, жадна налюбуватися ними, бо їй ще ніколи досі не приснився Лаврентій Орестович.

Тоді Івона не намагалася тлумачити той сон, але наступного дня і довго після того вона часто задумувалася над ним. Наскільки їй відомо, коли присниться воєнний – це вістка, новина, а кінь – шлюб. «Агій!..» – завстидалася вона сама

перед собою, хоч у глибині душі знов зажевріла надія, що – хто його знає? – може, доживе побачити ще Лаврентія Орестовича і не лише у сні... Адже діти повиходили більш-менш на свою дорогу і, можна сказати, вона тепер вільна. А в сорок років жінка ще не стара...

Перегортаючи щоночі думки на самоті, наче дорогу, тільки нею читану книжку, Івона від того сну поступово одужувала душевно, немов прокидалася поволі з довгої непритомності. Душа в неї дедалі розтерпала, байдужість почала розвіюватись, наче туман в сонячний ранок, і натомість осідали колишні озноби й турботи, туга та гризоти – поле, маєток, бесаги срібла (хіба то не гроші?), худоба (стільки, скільки вдалося придбати після голоду), діти і навіть, якщо не радість, то хоч трохи втіхи, коли ночами розтлумачувала сама собі той чудний, але чудовий сон. Івонині очі набули з часом дещо з колишнього блиску, і тільки зморшки та сивина перших волосин ще вперто свідчили про немилосердність прожитого протягом останніх років.

Перш за все Івона дивувалася. Як могло прокотитись повз неї стільки всякого – і добра, а головно лиха – без жодного відгуку в її душі, без опору чи намагання з її боку, як це раніше завжди бувало, щоб змінити те чи інше на свою користь? Встидалася й злилася на себе, коли згадувала, як легковажно погодилася вона з дечим, що не тільки не було співзвучним з її переконаннями, а навіть противилось її натурі. Чого тільки не відбулося в Златні за останній час? Скільки не сталося в селі тих змін, які здаються їй сьогодні чужими й далекими, і які наче нічим не торкнули або зовсім не обходили її! Дещо, в порівнянні з іншими, справді не цікавило Івону, але дивувало враження, що вона досі ніби й не чула про те. Так, наприклад, вона вперше чує, що восени '48 року пан Прункул після того,

як у нього забрали все – і останні фальчі поля, і двір, і склади з зерном, і худобу, і трактор, молотарки та плуги, словом, усе, – дарма жебрав у Фалтічених отрути то в одній, то в другій аптеці, аж доки одного ранку не знайшли його мертвим у міському парку. Пізніше у панському дворі відкрили сільський шпиталь і родильний дім. Теж мало цікавило Івону й ніби вперше чує, що Міхаліна закрила корчму, спакувалася і одного дня нагрузила все те на два вози і поїхала із своїм Боцьом навіть ніхто не знає куди. Сьогодні в Міхалініній корчмі ресторан, але люди продовжують казати: «Ідемо до Міхаліни», а рядом побудовано із цегли розвалені панської винниці великий сільський магазин, або «кумпаративу», як називають його люди. Це перша новобудова в Златні за нових часів, тобто в період народно-демократичної влади. А другою будовою – з тієї ж цегли – був дім культури. Але все це Івону тоді не цікавило й не могло цікавити. А було й багато дечого, що повинно було би цікавити її. Згадати б хоча ті два роки, скільки Івона була залучена до куркулів, та обтяжливі й пригноблюючі податки – так звані квоти – хлібом, м'ясом, молоком, птицями, вовною, яйцями і чим не хочеш, аж іноді здавалося, прости Господи, що краще було під час голоду. Правда, її не послали до каналу⁷¹, як Скрипця, Дрішка і Кубля (Скрипей там і загинув), але чи було їй краще вдома? Лише в незначній мірі, бо хіба не відібрали у неї поле? Відібрали! Хоч сказано, що, будучи членом «товарашії»⁷²,

⁷² Йдеться про перший період прокладання каналу Дунай-Чорне море, куди народно-демократичний уряд посилав так званих «вогів народу», з яких дуже багато загинуло на цьому будівництві через страшні умови примусової праці. (К. Ір.).

⁷³ товарашія (від рум. *întovărășire*) – товариство спільного обробітку землі, перша форма соціалістичної кооперативізації сільського господарства. (К. Ір.).

Івона й надалі залишилась власником своєї землі. А записалася вона не тому, що обіцяли розкуркулити (все одно вже всіх розкуркулили) і не через загрозу, що інакше виженуть Віктора з школи (хто таке чув, щоб викидали найкращого учня?!), або, що пошлють Михайла до каналу. Зрештою, яка різниця: копати канал Дунай – Чорне море чи копати щось інше? Бо Михайло, надівши сіру форму робочих загонів, це й робить – копає! Принаймні так пише хлопець у листах. Ні, не тому записалася Івона в оту «товаришію», а просто тому, що вона такою тоді була. Тобто могли вимагати в неї не землю, а душу – та що душу? Дітей або навіть Лаврентія Орестовича! Вона все одно мала дати будь-що без жодного словечка опору. Сьогодні вона цього вже не зробила б, але вже пізно. Бо який вона тепер власник землі? Приходив на днях до неї Микола Іванишин і ще кілька поштуркачів (Іванишин вернувся чотири роки тому і зараз начальствує замість Леся Ґалана – шляк би його трафив, як він їй хлопця покалічив! – але він уже не прімар, а голова сільської народної ради; щодо Ґалана, справа стоїть так: після того, як взяли його в область, став, кажуть, великою шишкою в Центральному Комітеті. Ну й що? Хай вернеться в село, коли вона його покличе...), прийшов, значить, Іванишин і каже: «Підпиши цю просьбу, бо, – каже, – вирішив не знати хто перетворити товаришію на колективне господарство!». Ти диви, який розумний!.. Хіба вона не поклітила, що той колектив все одно, що колгосп? Іншими словами, від неї вимагають віддавати свою землю за дурно-пусто? Хай ждуть! Еге, Івона ще не здуріла! Хай Іванишин посміє ще раз прийти – покаже вона йому! Не досить того, що все так тупо йде у неї на господарстві – худоби вже зовсім мало, грошей нема на чому заробити, діти порозліталися, і вся робота звалилася на неї та на Аспазю, а що вродить, то й відберуть, словом, з кожним роком

її маєток руйнується, западається, а тут ще й у колгосп хочуть її загнати! Цього вона не допустить! Хай записується, хто хоче, а Івона краще подумає, що їй робити, щоб трохи вибитися, щоб повернути хоч дещо з колишнього майна та добробуту.

А між часом Івона зібралася відвідати своїх дітей. Подумала піти спочатку в Долину до Домки. А що їй понести? Бо з порожніми руками не годиться – що скажуть про неї свати? Івона тільки тепер догадалася, що навіть не пам'ятає, як виглядають Домчині свекри. Наскільки вона собі пригадує, сват, здається, низький, круглий, червонолиций, весь час сміється. А сваха яка? Івона не скаже – просто не пам'ятає. Ліпше піде до Домки на наступному тижні. А цього разу поїде до Серету, подивиться, як там Віктор. Провітриться й вона трохи, бо вже й не знає, відколи не була у місті. Не в Сереті, в якому була лиш один раз, але ні в Сучаві, ні в Радівцях, ні в іншому місті. А завтра ще й вівторок – серетський торговельний день. Може, знайде там щось купити Домці, як кажуть, у нову хату, але не за великі гроші. Так-так. Спакує звечора хлопцеві харчів, устане вдосвіта, запряже (шкода, що у неї тепер лиш один кінь) і поїде. Хай тільки вернеться Аспазія з лісу (дівчина пішла хворосту назбирати, бо у шопі зимових дров уже майже нема), пошле її ще щось купити. Іди, – скаже, – доцю, до кумпаративи й купи Вікторові коробку бісквітів і півкілограма рахату¹. Зі всіх її дівчат Аспазія найбільше вдалася у свого тата. Низькувата – головно через короткі ноги, через що й руки здавалися задовгими, – ще й корениста, мов міцний парубчак, хоч дівчина донедавна була хворовитою, й мало хто сподівався, що колись буде інакшою. Та раптом, уже минув другий чи третій рік, вона зовсім

¹ *рахат – ласощі з цукру, фруктових соків та крохмалю. (К. Ір.).*

перестала хворіти, охоче взялася за домашню роботу і в лад з її відвертою й веселою душею стала приспівувати, яку б важку чи неприємну роботу не мала. Майже весь час весела, в доброму настрої, Аспазія іноді засміється й коли не потрібно, але не на збитки або, щоб образити когось, а як вилив її чистої й постійно світлої душі. Навіть у гіркі хвилини великі Аспазіїні зелені очі не втрачали діточу непорочність, хіба в них на мить блимне тінь невинного подиву. Хоч не її зі всіх своїх дівчат любила найбільше Івона, може, причиною була викапана її схожість на Ілаша, та поступово, головню останнім часом, повністю протверезившись, в її душі зародилася певна симпатія до мізинної дівчини: вона ж бо працювита, ніколи не відпискне, швидко навчилася робити все на господарстві, а до того ще й душа в неї така весела та добра! А чи не взяти Івоні й Аспазію до Серету? Могла би взяти, але вона вернеться звідти аж увечері – тридцять з чимось кілометрів туди, стільки ж назад, – а вдома корова, свиня, ґалиця і не може вона залишити їх цілий день без догляду. А втім, ще подумає, доки вернеться дівчина з лісу.

12.

Якщо приїжджали звідкись поїздом – із Сучави, з Радівців, Кимпулунгу чи Ватра Дорней, тобто з гір, – златняни могли вертатися з вокзалу додому двома дорогами, залежно від того, хто в якому куті живе. Люди з долішнього кута йшли, звичайно, гостинцем через Килибанчину, а ті з горішнього – або гостинцем, як і долішні, або стежкою почерез царину, попри долішню й середню дороги аж до горішньої. А там уже піднімалися на ґрунь до дерев'яного хреста, де знов можна вибирати – або спуститися горішньою дорогою в село, або завернути наліво в ліс і йти стежкою через Клин у Зруби і, недалеко від Гошляґа, спуститися лісовою дорогою крізь рогатку, попри Глушка та Янчика, на Гуцулчину вуличку.

Багато златнян верталися з вокзалу полем не тільки тому, що відстань трохи коротша, ніж гостинцем, а й з багатьох інших причин: або хотіли подивитись на своє поле (який врожай і чи хтось шкоди не наробив), або несли щось і не хотіли проходити селом, щоб інші бачили, або подивитись, чи діти вигнали маржину на пашу туди, куди їм наказали, або просто не мали охоти з кимось по дорозі говорити, й тому вибирали пугу польову стежку.

Цієї ранньої весни вже можна було легко йти полем, бо земля притряхла, стежки втолочилися, а крім того, було й на що подивитися: зелені килими озимини стелились вздовж та

впоперек царини, вигрівали на сонці свою оксамитну розкіш, обіцяючи багатий врожай.

І в лісі, де сонце трудніше й пізніше нагріває землю, в ярах, вибоїнах та хащах уже давно зникли латки торішнього снігу, а полянами синів ранній ряст. В просторі відчувалося якесь урочисте напруження і, прокинувшись з довгого зимового сну, ліс насторожено готувався пирхнути сьогодні-завтра смарагдом свіжої бучини.

Аспазія зупинилася відпочити, але не сідала на оберемок, щоб не лопнув мотуз перев'язки. Постояла кілька хвилин і вже збиралася підняти хворост, щоб завернути на дорогу, яка за кілька сот метрів вибігає з лісу крізь рогатку на Гуцулчину вуличку, коли побачила – аж злякалася від несподіванки – старого чоловіка, котрий з'явився з-поміж бучків стежкою, що перетинає надвоє Клин, і вийшов на дорогу. Аспазія вже краще почекає, доки промине прохожий, бо оберемок у неї важкий, і вона не зможе йти так прудко, щоб він не наздогнав її. Але чоловік замість завернути на дорогу, що виходить із лісу, наближався до неї. Їй нема чого боятися, – подумала, – бо ліс давно уже очистили від всяких бандитів, а крім того – в разі чого – кине хворост і дремене лісом до села, адже хати зовсім близько.

Чоловік ішов рівномірно, поступово наближаючись, і дівчина помітила, що він ні військовий, ані цивільний, бо хоч штани й черевики в нього, мабуть, казенні – може, й вушанка, – зате коричнева куртка, безсумнівно цивільна. Старий здався Аспазії дуже низьким, певне, й тому, що згорбив його трохи важкий ранець та ще й пригинав новий картонний чемодан, якого він часто перекладав з однієї руки в другу. Коли підійшов зовсім близько, чоловік мовчки опустив чемодан на землю. Було видно по ньому, що він збирається щось сказати

дівчині, певно, хоче питати про якусь лісову дорогу, бо якраз звідси, з маківки горба, розходяться вони у всі сторони букового лісу. Але перед тим, ніж заговорити, незнайомий витер спочатку неймовірно великою долонею спітніле чоло, посунув вушанку на потилицю й погладив мокре, коротко пострижене волосся.

– Добрий день, вуйку... – сказала неголосно Аспазія, наче хотіла підохотити незнайомого заговорити, тобто: «Питайте, я знаю всі дороги нашого лісу і радо вкажу ту, яка вам потрібна».

– Дай Боже здоров'я, дівчино, – наче повеселішав старий. – Назбирала-с ріща¹?

– Иги... Ви, може, шукаєте якусь дорогу?

– Ні. Я тут знаю всі дороги... – усміхнувся. – То у вас, певне, нема хлопців, а тому послали тебе за хворостом, так?

– Ні. Є у мене аж два брати, – заспокоївшись, Аспазія стала говірливою. – Але їх нема дома. Старший брат у війську, а другий вчиться у школі.

– Так воно... – протягнув незнайомий, – А чия ти, дівчинко?

– Івони Ілашевої.

– Котрого Ілаша?

Аспазії здалося, що голос старого раптом ніби погас, наче якась нивидима рука сильно вхопила його за горло. Він, здавалося, й поблід трохи, чи, може, вона помиляється. Відповіла спокійно:

– Ілаша Доріна.

– Твій тато помер, так?.. – говорив незнайомий уже майже природно.

¹ ріще – хворост. (К. Ір.).

– Так. Загинув на фронті. А ви звідки знаєте, вуйку? – приплющила з цікавості Аспазія зелені очі. – Ви ж не від нас...

– Ні, дочко... – і голос старого знов змінився: на цей раз став м'яким-м'яким і ніби пройнятий ледь помітним дрожем. – Я здалека, але чув про твого тата... – він відкашлявся й продовжив: – А твоя мама, що робить? Вдовує чи вийшла за іншого?

– Ні. Мама самі...

На думку дівчини, чоловік вів себе досить дивно, доказав, що знає дещо про їхню сім'ю, але, певне, збрехав, ніби він здалеку – сам же признав, що знає всі дороги лісу. Повинен бути він або з Долини, або з Цибен, і, певне колись її тато мав якесь діло з ним – щось продав, щось купив, – інакше звідки їм знатися? Аспазії стало трохи встидно, що чоловік так пильно задивився на неї, і вже нахилилася підняти оберемок, та він знов запитав:

– А пам'ятаєш ти свого тата?

– Ні. Лиш трішки...

– То ти котра з Ілашевих дівчат? Веронця чи Аспазія? Бо Домнічка старша від тебе...

Це вже занадто! Звідки цей старий незнайомець знає всіх їх? Вона вже збиралася питати, а не відповідати на запитання, але з ще більшим подивом замітила, що враз його очі залились слізьми. Ніяковіючи, вона повернула погляд убік і почервоніла по самі вуха.

– Ти, видай, Аспазійка, правда? – знов почувся голос незнайомого.

– Правда... – тихо сказала дівчина й опустила очі, не розуміючи, чому він так тепло й лагідно говорить з нею.

– Тому-то й не пам'ятаєш свого тата. Була ти тоді зовсім малою...

– Я пам'ятаю тата, але лиш трішки... Був він високий і дуже добрий.

Чоловік весело розсміявся:

– Тоді придивися добре, може, впізнаєш... Я твій тато, доцю!

Дівчина засторопіла, витріщилася на старого, не в силі опиратися, коли він підійшов і пригорнув її до себе. «Це, варе¹, таки мій тато?.. – шуміло в Аспазіїній голові. – Такий старий, такий низький?..» Вона відступила на крок і з особливою цікавістю подивилася на нього, зміряла кілька разів його від ніг до голови. Ні, наче вже й не такий низький він, і не такий старий. Щоправда, голова в нього сива, а скроні майже білі, зате густі наїжені брови ще чорні, зелені очі грайливо відзеркалювали і зрілу вже мужність, і щирю душевну доброту. Може, найбільше через таркату, давно неголену бороду здався він їй таким старим.

– А що, впізнала-с мене, Аспазійко?

– Я знаю?.. – завагалася засоромлено дівчина.

– Тоді ходім додому, може, там мене впізнають... Дай, я допоможу тобі нести хворост.

Ілаш однією рукою підняв чемодан, а другою вхопив за патик, що стирчав з оберемка.

– Лишіть, я можу сама... – від надмірного подиву Аспазія ще ніяк не в силі прийти до себе.

– Та я певний, що можеш, – посміхнувся Ілаш. – Але волочити легше, ніж нести. Ану держи з того боку. Так. Ось видиш? А по дорозі ти розкажеш, що дома нового, добре, Аспазійко? Ви, бачу, повиростали й вже стали неабиякою допомогою для своєї мами...

¹ варе – хіба, невже. (К. Ір.).

Кілька кроків ішли мовчки. Що їй розказувати? Аспазія крадькома й ще недовіжливо поглипувала на людину, яка вимагає – не лише вимагає, а таки твердить, – що вона Ілаш Дорін, тобто її тато. Може, й бути... Це означає, що він живе, а в тому папері, який держить мама за сволюком, неправду написали!

– Розкажуй, Аспазійко.

– Що вам розказувати?..

– Що робите, як вам живеться, що у вас нового, чи всі дужі-здорові? Ось про це розкажуй.

– Всі... – поквапилася дівчина.

– Не видів-сми вас стільки років! Мене все цікавить знати. Михайло, кажеш, військо відбуває?

– Иги, в Добруджі. Недавно писав, що, може, влітку прийде на урльоп.

– Ти диви, якого вже я парубка великого маю! – справді гордився Ілаш. – Коли мене взяли на фронт, він ще без поркіниць ходив... А Віктор у якій школі? Він теж уже великий. Чи, може, ще не закінчив сільську?

– Е, закінчив, як ні? – зрозумівши батьків натяк, Аспазія усміхнулася. – І я закінчила тогід сьомий клас, – похвалилася дівчина. – А Віктор учився дуже добре. Тепер він у серетському ліцеї. Нарік кінчає.

– Ова! – прикинувся Ілаш серйозним. – То матимемо, значить, свого пана! А Домка що? Веронця? Теж повинні бути великими. Чи вже повіддавалися?

– Лиш Домка.

– Ти що, справді?! За кого?

– За одного долинівського.

– То вона тепер в Долині живе?

– Иги.

– А Веронця дома?

– Ні.

– А де?

– У баби в Килибанчині. Вчиться у тітки Ольги – хоче кравчиною стати.

– А дід та баба що роблять?

– А що їм робити? Старі вже...

Дійшли до рогатки. Ілаш нахилився, опускаючи одночасно чемодан і оберемок.

– Відпочиньмо трохи, доцю, – виправив він крижі. – Ліс, вижу, змінився: на узліссі вже менше кущів, видно, розрідили їх, а натомість буки розбуялись. А що, Янчик зрубав свої черешні-хруставки?

– Давно зрубав, ще я малою була.

– Ади Гуцулчина хата згорбилась. Вона ще живе, доцю?

– Живе.

– Ну, відпочили-сми – гайда додому!

Перед Гуцулчиними воротами зупинилися. На подвір'ї пусто. Ілаш поклав руку на кілок вербового плота, пильно задивився на свіжопобілену хату, але не кликав, наче всередині вже знали, що він жде біля воріт, і повинні вийти.. Незабаром справді рипнули двері, й вийшла Гуцулка, позираючи здивовано на незнайомого.

– Добрий день, вуйно!

– Дай Боже здоров'я... – продовжувала стара дивуватися.

– Не пізнаєте мене, правда?

– Ні, не пізнаю, – підійшла вона до плоту.

– Ану подивіться ліпше...

– Йой, Госпідку! – сплеснула Гуцулка в долоні й вибігла на вулицю. – То не ти, Ілашку?

– Я, вуйно.

– А Бог би тя побив! – плюнула вона кілька разів, щоб не наврочити. – А де той парубок, котрого я знала?.. – нагнула трохи Ілаша, бо вона нижча від нього, й поцілувала в чоло.

– Ого! Не стало його давно, лелічко... – засміявся Ілаш весело. – Я теж хотів би його зустріти, та не вернути вже той вік...

– Нічого... – сказала Гуцулка, ховаючи заплакані очі. – Добре, що ти здоровий, – і ніби аж тоді помітила Аспазію: – А видиш, доцю, дав Бог, вернувся твій тато додому! Дочекалися ви, бідні... Уявляю собі, скільки ти натерпівся, Ілашку, куди завела тебе доля світами! Як схочеш, прийдеш колись та розкажеш. Але щоб ти знав: і нам не з медом було. Натерпілися й ми чимало всякого... Війна, чужі війська, насильство, грабування, тиф, голод, що й говорити! Аж дивно, що вижили-сми. Розкажуть тобі й інші... Тепер іди й порадуй Івону. Щоб ти знав, що вона тебе чекала! Чуєш, Ілашку? Чекала тебе, хоч і прийшов папір, що ти впав десь на фронті... Але тепер ти повинен мати розумну голову, як мав її замолоду... Пам'ятаєш? Скільки Івона натерпілася – не розказати! Ідіть з Богом і будь розумним, чуєш, Ілашку?..

13.

Ілашеве повернення впало на Івонину голову, як грім з ясного неба. Приголомшило, затуркало, задурманило і водночас перелякало в такій мірі, що вона довгий час ніяк не могла прийти до себе. Ілаш обнімав, цілував, брав її обличчя в свої величезні долоні, постійно щось пришіптував, голубив, а вона стояла окаменіла, німа, завмерла, бліда як стіна й навіть не кліпала. Невже їй приснилося все це? Ледве зуміла підняти руку, щоб торкнутися Ілаша й переконатися: сон то, чи ні? Пальці судорожно стиснули спочатку його плече, далі піднялися тремтячі по шиї й, торкнувшись таркатої колючої бородини, аж здригнулись.

– Мацай мене, мацай, Іво', – сміявся щасливо Ілаш. – Це я, жінко, а не примара й не упир! Був-сми на тому світі, але, ось, вернувся...

«Справді – він...» – думала Івона. На, маєш, приснився військовий, на, маєш, приснився білий кінь!.. А що, ні? Сон не бреше. Є їй вже і вістка, є й шлюб... Буде і йому скоро вістка! І не одна... Якщо не сьогодні, то завтра-післязавтра довідається про Лаврентію! Ну й що? Вона переконана, що селу язик не прив'яжеш і рот не заткаєш. Тому про Лаврентія Орестовича сама скаже йому. Хай знає, кого вона ждала стільки років і продовжує ждати й сьогодні! Та, незважаючи на таке рішення, Івона чомусь зраділа, коли замітила, що до них почали збігатися люди. Спочатку сусіди, а потім і далекі.

– Вийди до хвіртки – вони тебе прийшли видіти... – сухо й безбарвно сказала Івона.

– Іду, йду. Зараз. Аспазійко, біжи до Міхаліни...

– Яка Міхаліна? – буркнула Івона. – Міхаліни давно нема...

– А що, Міхаліна померла? Ну, тоді до корчми, – ставав Ілаш дедалі веселішати. – Дай, Іво', дівчині грошей. Біжи, доцю, купи горілки. Потім підеш покликати батька Тодера, а відтак до діда й баби в Килибанчину – хай прийдуть до нас. Не забудь там Веронцю. Біжи борзенько.

Ілаш вийшов привітати гостей, а перш за все показатися людям, бо тому вони прийшли. Сусіди позбігалися, як на пожежу. Обнімали Ілаша, вітали голосно й весело, обзирали на всі боки, обмацували й не приховували своєї радості, але всі без винятку запевняли його, що радіють в ім'я Івони та їхніх дітей. У декого текли сльози, які були теж виявом радості, спричиненої Ілашевим поверненням.

– Йой, як добре, що ти вернувся! – раділа Марічка Москалюкова, але й вона мала на увазі не себе, а Ілашеву сім'ю. – Що не кажіть, люди добрі, а маєток без чоловічої руки таки запускається й розтринькується. Я дивлюся, що діється в мене, відколи не стало мого Івана... (Іван Москалюк помер чотири роки тому, і Златна лишилася без барабанщика, хоч донині барабан все одно мав вийти з ужитку. Настали інші часи, винайшли нові методи сповіщати людей і тепер було би навіть смішно барабанити вулицями Златни.) Заживе тепер щасливо й спокійно й твоя Івона, бо доста набідувалася!..

– Набідувалася, набідувалася... – підтвердила Міця Грицева, та якимось чудним відтінком, наче щось приховувала, наче не хотіла про те говорити, але одночасно й не могла

стриматись, щоб не натякнути. – Війна єсть війна, військо єсть військо, що зробиш? Пацили¹ й інші...

– Та мовчи, Міцю! – застерегла Гуцулка. – Ади, чоловік з такої довгої дороги, а ми не дали йому навіть поголитися... Іди побрийся, Ілашку, ми почекаємо.

– А він файний і неголений. – засміялася Пасюня Николаєва. – Ліпше най розкаже нам, як там у Росії. Копав ти вугілля або, може, ліс рубав, ги?

– А як там може бути? – відрізав Костан. – Як і в нас тепер... Вам, бабам, лиш дурниці в голові. Питайте, що треба, а ні – лишіть чоловіка в спокою! Ілаше, ти був, може, укупі з котримись із наших? Бо я, приміром, єдиний златнянин, що дійшов аж до німців.

– Ні, не був зі мною ніхто від нас, – похмурнів Ілаш на мить: люди щось приховують перед ним, чи йому лиш так здається? – Були ще два з Ботошан, але не з міста, а з села Реусени.

– Ади, йде Хамутова... – замітив хтось.

– Збожеволіла, бідна, як повідомили, що її син упав на фронті, – добавила Гуцулка.

У напрям гурту бігла толокою стара Василина Хамутова, простоволоса, з розпущеним волоссям – сьогодні вона, мабуть, знов «княгиня»², тому причесалася, ще червоною квіткою закосичилася, бо, звичайно, волосся в неї кошлате та збите, мов клоччя. Вона і в зимку ходить боса, розхристана, бігає вулицями й розпитує про свого Дзюня. Іноді ходить весела, причепурена й приспівує, що вона княгиня і ади, який файний шлаєр³ у неї! – показує дрантиву хустку. – Бо скоро

¹ паци́ти – потерпіти, зазнати, траплятися, переживати. (К. Ір.).

² кня́гиня – наречена, молода. (К. Ір.).

³ шлає́р – вуаль, серпанок. (К. Ір.).

прийде за нею молодий. Тоді стоїть весь день біля хвіртки, годі відірвати.

На кілька кроків до Ілашевої хвіртки Васирина Хамутова перестала бігти. Сміх погас, і вона стала войовниче підсукувати рукави.

– Добридень, вуйно! – привітав її весело Ілаш.

– Ану не добринькай мені! Ти думав, що я не чула, що ти прийшов, га?

– Прийшов-сми, вуйно, прийшов... – продовжував Ілаш усміхатися ніяково.

– Прийшов! А мій Дзюнь де?! – загорлала Хамутова й підбігла до хвіртки із загрозливо піднятими кулаками.

– Прийде і твій Дзюнь, Васирино! Скоро прийде... – пробувала Гуцулка заспокоїти божевільну.

– Не бреш, Касандро! І не мішайся! Хай він мені теперно скаже, де залишив мого Дзюня! – стала вона щосили термосити хвіртку, аж квітка упала їй з-за вуха. – Дзюнику мій, Дзюню... Ходи додому-у-у, синочку мій! – заголосила стара.

– Цитьте, вуйно, може, прийде і ваш Дзюнь... – поплескав її Костан заспокійливо по плечі.

– То ти, злодію, – накинулася Хамутова на Костана, – змовився з оцим головатим залишити мого хлопця на чужині! Грім би вас убив! Аби не дочекали-сте завтрашнього дня! Не клади на мене свою короставу руку! – вигнулася стара, щоб Костанова рука не торкалася її, але з розгону спотикнулася й упала.

Міця Грицева хотіла подати їй руку, допомогти піднятись, але Васирина Хамутова відкинула її зневажливим ударом. Стала качатися то на один бік, то на другий, наче черево в неї боліло, голосила й смикала своє попелясте, майже біле во-

лося, проклинаючи присутніх і не перестаючи кликати свого хлопця.

– Ану розійдімся трохи, – шепнула Марічка Москалюкова, – а ти, Ілаше, іди поголися доти. Потім зійдемося знов...

Але божевільна несподівано заспокоїлася. Побачивши перед собою червону квітку, вона стала навколішки перед нею і, ніжно примовляючи, обережно підняла її обома тремтячими руками.

– Ади, я загубила чічку¹! А скоро повинен прийти мій молодий, – і щаслива усмішка освітила її заплакане старече обличчя. – На це я й зірвала чічку з вазонка. Хто видів княгиню без чічки?..

Кокетуючи й гордо задерши носа, стара затикала квітку за вухо, далі вийняла з пазухи дрантиву червону хустку, поважно закинула на плечі, потім крутнулася і, витворюючи навшпиньки всякі вихилиси, пішла геть, наче навколо неї не було нікого. Але дійшовши серед толоки, заголилася й показала всім зад.

– Боже борони... – перехрестилася Міця Грицева.

Сусіди помовчали якийсь час. Хамутова не лише зіпсувала їм веселий настрій, але й зворушила всіх своїм нещастям, повертаючи їм в пам'яті чорні роки війни і все лихо, якого натерпілися кожен з них. Стало навіть якось незручно приточувати в такий момент попередню бесіду, але й розійтися ще не наважувалися.

– Ну, все! – вирішила Гуцулка за всіх. – Навиділися Ілаша, наговорилися. Тепер лишім чоловіка хай обхається з довгої дороги, хай відпочине, хай побуде зі своїми. Добре, що вернувся – ще буде часу з ним говорити. Ади, йде до нього

¹ чічка – квітка. (К. Ір.).

батько Тодер Ґадос, а батька не потримаєш стоячи біля хвіртки, ні?.. Он, уже звернув з гостинця, – додала, щоб переконати присутніх, що їм, справді, пора розійтися.

Сусіди попрощалися, запевнивши ще раз про свою радість у зв'язку з Ілашевим поверненням, побажали всього найкращого, запрошували до себе, обіцяли самі ще прийти й порозходилися, правда, не дуже охоче, бо кортіло ще побалакати, та що зробиш, коли приходить весільний батько в гості? З Ілашем залишилася лиш Гуцулка.

– Ілашку, – сказала вона тихо, роздивляючись довкола і вагаючись, наче збиралася поділитися з ним великою таємницею і не знала, з чого почати. – Ілашку, я б тобі щось сказала...

– Кажіть, вуйно... – поблід раптом Ілаш, за серце вкусила недобра підозра. – Я видів, що ви щось маєте мені казати, ще й радили розум мати...

– І тепер раджу, бо в тому, що я тобі скажу, найголовніше – не втратити розум! Вкінці сам зрозумієш, що воно, справді, так. Але зараз треба спішити – твій батько Тодер уже близько. Так. Ми з твоєю Івною були сердиті й не говорили поверх три роки. Якщо схоче, вона сама тобі про це розкаже. Уже зо півтора року ніби говоримо. Я проти неї не маю нічого, давно простила їй усе, але не знаю, наскільки я їй мила... Ну, менше з тим! Але хочу тобі сказати, що твоя Івона страшно набідувалася за ці десять років, скільки тебе не було.

– Більше ніж одинадцять... – уточнив Ілаш хриплим голосом, а сам стояв, як на грані й сотав у голові різні припущення, одне гірше іншого – розуміється, всі у зв'язку з Івною, – та раптом просвітився: «То лиш про Петра Горбача мусить бути мова!.. Він, певне, уже давно вийшов з криміналу...» Ану, чи не вгадав він?

– Ти сам знаєш, скільки років носила тебе доля світами, – спішно погодилася стара, позираючи вдолину, звідки надходив Тодер Ґадос у супроводі свого кума Василя Пундика. – Тепер головне, щоб ти певно знав, що твоя Івона набідувала-ся і не були їй в голові ніякі дурниці. Нелегко жінці самій як палець, ще й довідавшись, що її чоловік загинув на фронті – так про тебе повідомили – орудувати всім: і дітей рости, і за маєток дбай, і сій, і жни, і куркульство на вдовиних плечах носи, а тут не рай, а пекло – війна, евакуація, тиф, голод, добровольці, москалі...

– Що за добровольці? – запитав Ілаш і зараз же пожалів, бо його не те ціквило, а інше гризло: що Гуцулка весь час обходить, крутиться стільки навколо чогось і не скаже відверто: ось те й те!

Але стара не успіла ані відповісти, ні сказати те, що намічала, бо вийшла Івона і ще з ґанку почала говорити, наближаються до хвіртки:

– Я нагріла води, іди скупайся в цебрі... – і ніби тільки тоді замітила Гуцулку, додала вдаваним веселішим голосом: – То ви з ним бесідуєте?.. Я гадала, що Хамутова порозгонила всіх сусідів... Добридень, вуйно! Що робите, як ся маєте? А чого на вулиці? Прошу до хати...

– Дякую, Іво'. Будуть у вас зари¹ миліші гості... Ади, йде ваш батько. Що мені старій між молодими шукати?..

– А чому? Заходьте... – припрошувала Івона і водночас старалася прочитати на Гуцулчинім обличчі, про що саме говорили вони доти.

– Я сказала перше Ілашеві, – пояснила стара, наче вгадала Івонину думку, – яка я рада, що ви обоє дожили до цього

¹ зари – зараз, скоро, незабаром. (К. Ір.).

щасливого дня, і скільки ти натерпілася тієї біди і того лиха! Тепер моліться Господу, щоб дав вам здоров'я.

Гадос із Пундиком були вже близько, і Ілаш подався їм назустріч.

– Іво! – шепнула Гуцулка. – Ти сама мусиш сказати Ілашеві.

– Що?.. – нахмурилася Івона.

– Ну, скажім, не про провину, а про свою біду... Я думаю, що краще, коли скажеш сама, бо інші хтозна-що навігадують, а село – ти ж знаєш – любить кидати камінням у нещасних... Я Ілаша більш-менш попередила. Сказала, скільки ми всякого натерпілися у війну, що виробляло тут чуже військо, і добровольці, і москалі. А вже ти йому скажеш, що сталося те не тому, що повідомили, ніби твій Ілаш пропав, а просто напали на тебе! Адже у нас попало багато інших жінок... Хіба я брешу? Так скажи йому, чуєш?

– Ні, вуйно, – усміхнулася кисло Івона. – Я маю іншу думку. А ви не турбуйтеся мною...

– Твоє діло, Іво'... – сказала Гуцулка, а сама здивувалася: «Що тут смішного?.. А, зрештою, хай робить, як хоче, мені тільки дуже жаль Ілаша...».

Ілаш поцілував Гадосові руку, а той обняв його й, радуючись, поцілував і поплескав по плечі:

– Якщо й ти, Ілаше, вернувся додому – це значить, що вже кінець нашому горю! Мої хлопці давно прийшли. Юрій мій уже оженився, має й хлопця, лиш Митро щось вередує, і боюся, що випередить його Біорел, – засміявся коваль.

– Ану най подивлюся на тебе! – сильно тиснув Ілашеві руку Василь Пундик. – Ади, кум приніс око самогонки, вип'ємо за твоє повернення, а ти розкажеш, куди блукав стільки років!

– Самогонки, кажете? – засміявся Ілаш. – А що, і в нас навчилися люди її варити?

– А ти що думав? – сказав поважно Пундик. – Еге, скільки тебе не було, світ пішов уперед!

Втрюх подалися до хвіртки. Івона зустріла їх майже весело, запросила всіх до хати, а Гуцулці, яка збиралася йти, сказала особисто:

– Просимо, вуйно, до хати.

– А ви куди? – допоміг Івоні Пундик. – Таже мусити чокнути з нами порційку! А крім того, скажете, що за зілля п'єте, що зовсім не старієте?..

– Та де, старію, Васильку, – усміхнулася задоволено Гуцулка. – Я вже стара ковня¹, але ще не здаюся...

Івона відчинила двері хати великої й запросила всіх до середини:

– Сідайте в нас і вибачайте – я гостей не очікувала...

– Ніхто, фіно², таких гостей уже не сподівався видіти, – відповів Гадос, – але, слава Богу, прийшли! Вип'ємо за Ілашеве повернення! Дай, Іво', порційок.

– Зараз, батьку. Пошукаю й чим закусити горілку, але ще раз прошу пробачення...

– Нічого, нічого. Чим хата багата, – заспокоїв її Гадос. – Тільки дай швидше порційки. Та поклич Ілаша. Він де стільки бариться?

– Голиться, батьку. Скоро прийде, – вертілася Івона туди-сюди, застелила стіл білою скатеркою, вносила потрібне, аж ніяк не вгадати, що діється в її душі.

⁸² ковня – порошок, трухлявина. (К. Ір.).

⁸³ фіна – хрещениця. (К. Ір.).

– О, а ти по-панськи нам... – похвалив Пундик, коли Івона поставила на стіл п'ять грубих скляночок. – У кожного з нас, значиться, буде своя порція, браво!

– Ні, це не по-панськи, бадіку Василю, а як в житті: кожний п'є свою чашу... – холодно й твердо пояснила Івона, хоч продовжувала усміхатися.

Мабуть, її слова мали в певній мірі зіпсувати загальний настрій радості і віхи, тим більше, що вона вимовила їх рідко й голосніше, ніж говорила доти, бо були вони мовлені не лише для Пундикових вух – Гуцулка навіть успіла подумати: «Чудна ця жінка!..» – якби в той момент не увійшов Ілаш.

– А це що за парубок?.. – спробував Пундик вдавати серйозного, вказуючи пальцем на Ілаша.

А той без колючого заросту таркатої бороди справді виглядав набагато молодшим. Його чисте гладке обличчя контрастувало з передчасно посивілою головою, але не різко, а приємно, наче гармонійний переклик. На таке враження спонукував, певне, й відвертий, щирий та світлий погляд його зелених очей.

– Хоч ти вже й не парубок, Ілаше, – признав у свою чергу Ґадос, – зате, будь певний, тепер уже можна тебе впізнати, бо таки добре схожий на себе. Ну, вип'ємо за твоє повернення!

Всі повставали, цокнули з Ілашем, висловлюючи ще раз свою радість, побажали йому і його сім'ї щастя-здоров'я й випили до дна.

– А це що за самогонка? – скривився Ілаш. – З буряків чи з чого?

– А Господь знає... Що, не подобається? – відізався за всіх Василь Пундик.

– Та ні, питаю...

– Та, мабуть, попри ячмінь та картоплю кум вкинув у бочку

і цукрових буряків, щоб солодша вийшла. Якщо з поспіху не забув про ячмінь... – засміявся він. – Але ми, Ілаше, так звикли з цією горілкою, що, хоч убий, не вгадаємо вже з чого вона. Аби тільки ти видів, як дехто лиє її в себе, мов у бездонну бочку... Бо дешева вона, не те, що колись у Міхаліні.

– Якби кминові нам тепер або хоч монополу... – сказав Ілаш, розчулюючись давніми спогадами.

– А ти звідки упав, хлопче? – засміявся Пундик. – Монополу давно нема! Кминові ще можна інколи знайти у кумпаративі, але зовсім рідко. Зате пішли інші напитки: коньяк, всякі лікери, рум¹. Ти що думав?

Гості посідали на ослони, а Івона стояла перед столом, налила вдруге. Це здивувало всіх, бо в присутності чоловіків жінкам не годиться лити горілки, тим більше, коли вона не твоя, а принесена гостями. Але в такий незвичайний момент можна простити цю провину. Наливши всім, а вкінці й собі, Івона підняла порційку, і присутні зрозуміли, що вона збирається говорити. Замовкли в знак поваги, чекаючи почути її слова, хоч усі знали їх заздалегідь: яка вона щаслива, що вернувся Ілаш, а вона цього вже й не сподівалася, і таке інше. Але Івона спочатку довго задивилася у свою порційку, примружила очі, згодом глибоко зітхнула, ніби їй не вистачало повітря, явно поблідла – напруження зціпило їй рот у змрщений гаманець – і аж тоді заговорила:

– Батьку Тодере, і ви, вуйно Касандро, і ви, бадіку Василю... і ти, Ілаше... – вона знов глибоко вдихнула й замовкла на мить.

Івонин голос прозвучав низько, холодно, сухо, майже металічно. З її вигляду присутні зрозуміли, що, мабуть, не вга-

¹ рум – ром. (К. Ір.).

дали Івониних слів, які вона збиралася вимовити, і чекали їх насторожено. Але Івона не вспіла знов заговорити, бо на ґанку загупало, і скоро в хату велику влетіли Веронця з Аспазією. Їхня поява розвіяла напружений момент.

— О, татові дівки! — розвеселився Пундик

Ілаш пригорнув одночасно обох дівчат, поголубив, погладив притулені до своїх грудей діточі голови, а потім взяв Веронцю за обидві руки, віддалив трохи від себе й сказав із задовolenням подивом:

— Ну, й виросла ти, Веронцю! Вже велика...

— І файна! І вона, й Аспазія, — похвалив Ґадос, аж дівчата почервоніли.

— Поцілуйте батькові руку! — сказала владно Івона. — І потім ідіть у хатчину.

Засоромлені, дівчата підійшли до Ґадоса, поцілували руку, а він дістав з кишені гаманець і дав кожній по десятці. Вони вдруге поцілували йому руку.

— Ростіть великими і будьте щасливими! — поблагословив коваль своїх хрещениць.

— А дід з бабою не прийшли? — запитав Ілаш дівчат.

— Дід чекає вас на вулиці... — відповіла похнюпившись Аспазія.

— То чому на вулиці? — здивувався Ілаш.

— Тато не були у мене уже десять років... — відповіла Івона замість дівчини. — Іди запроси, може, тебе послухає... А ви йдіть у хатчину, — звернулася вона до дівчат. — Тут розмова не для дітей.

Філько стояв спиною до Ілашевого подвір'я і, спершись на палицю, пильно дивився кудись униз на гостинець. Був він, як і колись, високий, худорлявий, рівний, майже ціпкий. Коли почув скрип хвіртки, повернувся, але не був у силі зрушитися

з місця. Сильно держався обома руками за палицю, але вони, неслухняні, тремтіли чимраз дужче, збивалися і підскачували то одна, то друга на блискучій голівці дерев'яної палиці.

– Ілашку! Хлопче мій дорогий!.. – вдалося йому нарешті прошептати хрипло, хоч старий, певне, намагався вигукнути.

До кінця Філько спромігся стримати плач. Він відкашлявся трохи і сказав уже своїм голосом:

– Ух, дожив-сми я цього дня! – і накинувся на Ілаша: дрібно, по-дитячому затріпотав ногами, підхкуючи при кожному стрибку, а згодом став сильно тирмосити Ілашем, примовляючи: – Ух, вернувся ти, хлопче! Вернувся!

Коли Філько трохи заспокоївся, Ілаш сказав:

– Ходім, тату, у хату. У нас і батько Тодер.

– Ой ні, синку! У хату я ще не зайду, бо сми закликався, що до смерті не переступлю поріг своєї дочки! Розкажу іншим разом чому... А тепер я тут тільки тому, що ти вернувся, бо інакше ніколи не мав мене хтось видіти перед цими воротами...

– Знаєте що? – спробував Ілаш жартувати. – А ви переступіть мій поріг, а не своєї дочки...

– Так і стара казала... – пом'як трохи Філько. – Вона пішла до попа, щоб прочитав щось і звільнив мене від присяги. Повинна скоро прийти...

– Е, коли вони в дорозі, значить, що піп уже відчитав, і вам можна заходити в хату.

– Ти таки маєш рацію, Ілашку! – раптом повеселішав Філько і зірвався з місця, розмашисто й нетерпляче наближаючись до ганку.

– Цілую руку, тату... – зустріла його Івона.

– Цілуй, але я не до тебе прийшов... – огризнувся холодно Філько і став здоровкатися, подаючи руку зі всіма, зупинившись найдовше перед своїм свахом Ґадбсом.

– А чому не до мене? – запитала Івона, подаючи йому порційку самогонки. – Я вас навіть дуже ждала, бо хотіла, щоб і ви були сьогодні тут і чули те, що зараз скажу.

Крім Філька, всі інші зрозуміли, що вона збирається приточити своє попереднє слово.

– А що? – запитав він неохоче.

– Я почала їм казати до вашого приходу, бо думала, що не схочете прийти... А добре, що прийшли-сте! Ось що, тату! І ви, батьку, і ви, бадіку та вуйно, і ти Ілаше! – Івонин голос знов похолоднів. – Добре, що нема мами... Вони трохи...

– Зараз прийде й вона, не радій... – уколів Філько.

– Дехто з вас уже знають, дехто ні, – продовжила Івона, ніби її не перебивали. – Скільки тебе не було, – звернулася вона до Ілаша, не називаючи його по імені, – я народила дитину. Дівчинку. Лаврентію... Не твоя вона!

Тиша стала глибокою, аж дзвінкою. Чути лиш прискорене свистяче Івонине дихання і знадвору півня, що розкричався десь на плоті. Ілаш стояв блідий, притаївши подих і наслухуючи, як тонко задзвеніло йому у вухах. Навіть не бачив Івону. Вона повернулася до Гуцулки:

– На жаль, моя Лаврентія ледве дожила до трьох років, – потім знов до всіх: – Полюбила-сми одного чоловіка...

– Як тобі не встидно?! – скрикнув Філько. – Кобило ти одна! Зараз поламаю цю палицю на тобі! Ти так зустрічаєш свого чоловіка, котрого не виділа-с купу років? Е, тобі надоїло добро!..

– Яке добро, тату? – в Івони з очей бризнули голубі іскри.

Гуцулка подумала й собі кинути слово і допомогти в чому:

– Тут якесь непорозуміння, люди добрі! Адже Івона знала, що Ілаш загинув...

– Ні, вуйно! Не тому я це зробила, – і знов до Філька: – За оцим столом, тату, тому двадцять чотири роки продали-сте мене йому. А коли я вас благала дати за милого – бо тоді я любила Петра, хоч сьогодні він для мене мертвий, – ви били мене отакою палицею, далі ременем, відтак воловодом, волочили за коси і, певне, мали добити, якби не вийшла б я за Ілаша. Теж ви загнали Петра у кримінал, бо через вас скоїв він тоді ту дурницю. Щоправда, Ілаш був багатий і добрий душею. За доброту твоєї душі, – повернулася вона знов до Ілаша, – я завжди була тобі вдячна, хоч не завсіди показувала, і буду, доки сконою.

– Хіба не видно?.. – шепнув чи тільки подумав Пундик.

– Але любити, Ілаше, я ніколи тебе не любила. Більше того: нераз ненавиділа тебе, вважаючи – по правді до певної міри, – що тільки ти винен в моїм нещасті. Коли тебе взяли на фронт, я інколи навіть раділа, та не тому, що ти міг там загинути – за твою доброту і за те, що ти забезпечив мені задовільне життя, я банувала за тобою і не бажала твоєї смерті, – а раділа тому, що я нарешті сама, вільна, без того степина¹, котрому продали мене, і можу мріяти про що хочу. В ті роки слала я всі свої думки до Петра, до тієї проклятої Дофтани. Але тоді я була дурна...

– І тепер ти не розумніша! – сказав Філько, але вже без попереднього запалу, а тільки з великою гіркотою.

– Пізніше, – продовжила Івона, не приділяючи жодної уваги Фільковим словам, – пізнала-сми чоловіка надзвичайної вроди: файне в нього лице, файні очі, файне волосся, файні руки, файний голос, файне геть-чисто все, а ще файніші в нього слова та душа. Словом – пан! Але шкода, що не звідси він,

¹ степин – з рум. господар. (К. іР.).

а дуже здалеку, і лиш Господь Бог знає, чи ще буду видіти його колись...

Філько встав, сперся на палицю і, сповнений огиди, плюнув серед хати:

— Тьху на твою голову! У тебе душа чорна, як у відьми! Як ти не боїшся Бога і людей не соромишся?! Проклинати тебе не буду, бо маєш діти і може впасти на них, а вони нічим не винні... Най тя Бог судить по своєму уму! Лиш одне ще скажу: задурно пішла твоя мама до попа, бо я ще раз клянуся, що ніколи в житті вже не прийду до тебе. Аби мене грім убив, як прийду! І твоя нога не має, що шукати в моїй хаті, чуєш? Щоб ти не сміла прийти навіть на мій похорон! Лиш Ілаш і його діти можуть будь-коли приходити до мене.

Філько плюнув ще раз серед хати, крутнувся й пішов. Але з порога повернув голову:

— Пробачте мені, люди добрі... Дай вам Боже здоров'я!

Присутні, без винятку, засторопіли ніяково. Навіть Івона задивилася не кліпаючи на стіну, наче щось на ній читала. Через хвилину Ілаш здогадався, що треба було вийти за тестем, але Філько був уже, мабуть, на вулиці. Зять поквапився, плентаючись і хитаючись, але йому вдалося вийти лиш у хороми. Напухла від плачу, захилинаючись і ледве хлипаючи, Аспазія кинулася в Ілашеві обійми. Дівчина пробувала щось казати, та ікання не давало їй. Нарешті поміж гикавку, хлипання й плач, зуміла промимрити:

— А я вас люблю, татку!..

14.

Златна поступово відродилася і, можна сказати, за відносно короткий час селянське життя, хоч і не повністю повернулося в колишнє русло, зате осілося в більш-менш постійну й нормальну течію. І війна, і післявоєнні сповнені стільки всякого нещастя каламутні роки, здавалося, відгули, і златняни, незважаючи на різні труднощі та перепони, просто накинулися із ще нечуваною охотою і завзяттям на свої корінні заняття: землеробство і скотарство.

Чи не в кожній загороді знов появились коні, корови, вівці, та в такому числі, що ніхто не сказав би, що недавно – всього ж кілька років – люди повирізували майже всю худобу, а котру не встигли – здохла з голоду.

Із землею, щоправда, дещо складніше. Не те, що златняни не розуміли процесу так званого соціалістичного перетворення землеробства, а прямо боялися його, як чорт ладану. Дарма старався Микола Іванишин, який щойно повернувся з партійної школи, роз'яснити їм смисл того процесу, дарма вказував на величезні вигоди для селянства, головно для бідняків, яких забезпечує спільна праця на об'єднаних полях, вони – ні та ні! Перш за все, – опиралися люди, – чим може бути кращий колектив¹ від товарашії? Хіба вони сліпі й не

¹ колектив – тут, у значенні колективного сільського господарства. (К. іР.).

знають, що діється в товарашії? (Ще добре, що мали стільки розуму й не записали туди всю землю, а там, по півфальчі – на пробу...) Майже нічого в ній не родить – чому, коли земля однакова, як і в людей? – а коли щось і зародить, викрадають і нема вже що ділити стоваришованим. А по-друге, селянство віками боролось за цю землю, кров свою проливало. І чому? Щоб, одержавши нарешті тієї землі, віддати її назад? Ні, цього не буде!

На таку відповідь Микола Іванишин любив розказувати людям про впертого ведмедя, якому, щоб повести до меду, прийшлося тягнути його за вуха, доки відірвали. А вже посмакувавши мед, щоб не пережерся, тягнули за хвіст, доки відірвали. Відтоді й лишився ведмідь безхвостим!.. «А ваше ставлення до нового життя – точнісіньке, як у того ведмедя!» Люди сміялися, але коли заходилося про землю, знали одне – їм не потрібен ніякий колектив, бо їм і без нього вже, слава Богу, непогано живеться: ади, уже спокій, голоду нема, куркульства та всякої квоти здихалися і, взагалі, багато в чому краще, ніж до війни – чого їм ще? А народно-демократичний лад, – пояснював Іванишин, – дбає, щоб народним масам жилося ще краще, але дбати та ще й припрошувати – то вже забагато, ні? Може, й забагато, – відповідали йому, – та поки що вони задоволені теперішнім життям...

Якось уже по жнивях однієї неділі вранці Микола Іванишин скликав кілька людей до народної ради. Але запросив він не будь-кого, а дві відмінні категорії: до першої входили найбільш уперті й zarazом галасливі златняни, а до другої – кілька поважних господарів. За розрахунком голови народної ради, якщо йому вдасться переконати цю групу людей увійти у колектив, то проблема заснування в Златні колективного

господарства стане зовсім простою, в тому розумінні, що за найвидатнішими і за найупертішими ґаздами, само собою, потягнуться й решта златнян.

– Товаришу президент, можна курити?.. – поцікавився Василь Пундик, коли увійшов Микола Іванишин, хоч запрошені уже заповнили димом зал сільської ради.

– Я не курець, але можна... – сів він за накритий червоним полотном довгий стіл президії; позаду нього на стіні висіли портрети класиків марксизму-ленінізму: Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін.

Люди – близько тридцяти осіб – позасідали в лавки, мов чемні учні. Пундик сидів, як звичайно, коло свого кума Тодера Ґадóса, а вже за ним – Ілаш. До приходу голови сільради чоловіки гомоніли, жартували, а як тільки відчинилися двері, шум затих. Лиш Пундик майже голосно запитав свого кума:

– Варе чого нас закликали?

– Зараз почуємо...

Іванишин устав, сперся кулаками на червоний стіл і, відкашлявшись поважно, заговорив присутнім:

– Товариші! Великий Сталін навчає нас, що там, де єдність, там і сила! А що ми повинні з цього розуміти? Ось що! Одна людина, якої б вона фізичної та вольової сили не була, ніколи не зможе зробити те, чого зроблять більше людей, об'єднавши свої сили. Прикладів можна знайти, скільки хочете. Подумайте лиш, що представляє собою народ. Що? Величезну силу! І чому? Бо народ являє собою об'єднання всіх жителів країни. А коли народ керований партією робітничого класу, геніальними ідеями Леніна-Сталіна, його сила незрівнянно більша! Це і є запорукою, що табір народно-демократичних країн на чолі з могутнім Радянським Союзом, диктатура пролетаріату взагалі, не бояться вже ніяких німецьких ре-

ваншистів і ніяких англо-американських імперіалістів! Те ж саме, товариші – розуміється, зменшуючи масштаб, – можна сказати і про село. Коли його сили роздріблені, коли його майно – земля, знаряддя, скот – теж роздріблені, тоді, само собою, снагу нещасного селянства висисають п'явки – куркулі та поміщики! А коли навпаки? Га? Що, коли навпаки? – Іванишин зробив риторичну паузу. – Подумайте самі! Ви ж розумні ще й досвідчені люди...

Зал мовчав. Не чути й подиху. Всі дивились будь-куди, лиш не в сторону червоного стола. Знов почувся голос Миколи Іванишиного, який, певне, говорив не так як голова сільради, а як секретар комунальної партійної організації:

– Ось що, товариші! Доки знайдеться відповідь на моє запитання, хоч на нього вам легко відповість навіть школяр першого класу, попросимо товариша Доріна сказати нам кілька слів.

– Про що?.. – устав Ілаш і запитав, наче тоді прокинувся зі сну.

– Вам же пощастило побути довший час у Радянському Союзі, то й розкажіть своїм односельчанам, що ви там виділи. Маю на увазі село, тобто колгосп.

– Я ж у них вугілля копав, залізниці будував...

– Це зовсім нормально! Адже ми зруйнували радянські залізниці – тобто військово-фашистський уряд Антонеску, – ми й повинні відбудувати! Я теж працював. Чи не були між полоненими італійці, німці? Вони, прокляті, наробили найбільше шкоди!

– Були й німці, були й італійці, були й...

– Ось бачите? Відбудували те, що зіпсували! – не дав він Ілашеві доказати. – А на селі не буваливи, не виділи жодного колгоспу?

– Видів-сми...

– Ну, тоді розкажуйте! Розкажіть, які там прекрасні незмірні поля, не так?

– Так...

– Як коливаються під сонцем неосяжні лани, так?

– Так...

– Який багатий врожай у колгоспах, як успішно працюють трактори й комбайни, так?

– Так...

– І як щасливо живеться колгоспникам! Сідайте, товаришу Дорін. Дякуємо. Я гадаю, що ліпшої відповіді на моє запитання, яким виглядатиме об'єднане село, й не потрібно. Товариш Дорін правильно описав його. Але крім об'єднання треба ще чогось. Знаєте, чого саме ще потрібно? Потрібно сільськогосподарського знаряддя! А якого саме? Крім того, що буде теж спільним, воно обов'язково повинно бути новим, революційним! Маю на увазі трактори, сівалки, комбайни тощо. Ви, товаришу Квач, вижу, що посмішкуєтеся. А чи виділи ви коли-небудь трактор?

– Як не видіти йому? – засміявся Пундик. – Таже він служив у пана Прункула, а пан мав...

– Оте гордобало ви називаєте трактором?.. – посміхнувся Іванишин. – Маю на увазі радянський трактор. А коня виділи?

– А ви Василя таки за дурня маєте?.. – розреготався Пундик, а за ним весь зал.

Микола Іванишин підняв руку.

– Що тут смішного, товариші? Хочу вам сказати, що потужність тільки одного радянського трактора перевищує сто кінських сил! Уявляєте? Представте собі тепер, що ви – оці, що в цьому залі – вирішили об'єднати свої поля, плуги, коні

і т.д. Що вийде? Землі багатенько, а коней скільки? Двадцять-тридцять. Навіть не півтрактора! Чим тоді обробляти те поле? Не турбуйтеся! – широко усміхнувся він. – Партія, народно-демократична влада забезпечуть сільським колективним господарствам не по одному трактору, а скільки їм потрібно, щоб обробити як слід землю і здобути високий урожай!

Голова сільради сів, обвів присутніх владним поглядом, склав руки і вигнувся на спинці стільця.

– Ми скликали сьогодні, – заговорив він сидючи, – найбільш здібних і працьовитих землеробів села. Хочу почути вашу думку. Як ви гадаєте, чи не пора об'єднати наші землі, наші сили і створити в Златні могутнє колективне господарство? Деякі сусідні села, он, випередили нас...

Зал мовчав, але вже не в непорушній тиші, як раніше, а в неприємній напрузі. Якийсь неспокій вертів людьми, руки м'яли безперестанку шапки й капелюхи, лавки поскрипували то одна, то інша, а очі просвердлювали підлогу.

– Як розуміти ваше мовчання? – запитав Іванишин. – Тільки так: ви, значить, уважаєте, що у Златні не потрібно колективу, так? Та вороги народу тільки цього й чекають! Це вам відомо?

Тодер Ґадос подивився на нього і прокашлявся, наче збирався говорити.

– Ану, товаришу Ґадос! Послухаємо вашу думку. Ви ж робітник...

Коваль устав і заговорив спокійно:

– Товаришу президент чи товаришу секретар, бо ви...

– Як хочете, – усміхнувся Іванишин. – Народна сільська рада – це орган державної влади, а державою керує партія, так що... Словом, як хочете. Ну?

– Товаришу, – почав знов Ґадос, – хочу вас забезпечити, що я не ворог народу!

– Цього ніхто не казав...

– І ні один із присутніх у цьому залі людей не є ворогом народу!

– Ну й що? – посміхнувся іронічно Іванишин. – Цього ще треба доказати, бо слова без діла, – як навчає геніальний вождь Сталін, – лишаються нічим іншим, як пустими словами!

– То правда, – згодився коваль, – але я гадаю, що у нас ще не пора заводити колектив. І в інших, чули-сми, шкутильгає...

– Чому ви так гадаєте? – пошорстів Іванишин.

– Я не проти взагалі... Але візьмім, приміром, нашу товаришю. Всі ми, що тут, записані в ній...

– І хочете казати, що діла йдуть погано?.. – перебив його Микола Іванишин.

– Та так...

– А знаєте чому? Скажу я вам! Причина не одна, а більше їх. Кажете, що всі ви записані. То правда. А по скільки землі внесли? По клаптику, так чи ні? А хочете зібрати з того клаптика, як з десяти фалеч! Це одне. Товариші, якщо я неправду говорю, скажіть! Далі. Люди крадуть з товаришії, наче з чужого. Та що я кажу з чужого? Ніби то врожай якихось ворогів! Це вже по-друге. А по-третє: покажіть мені хоч одного з вас, який працював у товаришії так же сумлінно і вчасно, як на решті свого поля. Одного, не більше... – він почекав трохи й повів далі: – А видите, що не можете показати? Тому-то люди не люблять товаришю, тому не хочуть і колективу, бо якщо і в колективному господарстві працюватиметься, як працюється тепер у товаришії – результати будуть не кращі! В колективах, про які ви чули, мабуть, саме так стоїть справа...

Микола Іванишин устав, явно незадоволений оглянув зал і сказав задуманий, ніби говорив тільки собі:

– Значить, висновок такий: у нас ще не пора організувати колективне господарство. Може, ви маєте рацію... Але це означає, що нам треба серйозно взятися за ідеологічну працю, бо вороги народу – пам'ятайте! – не сплять! А між часом заведемо в село електрику.

– Мудре діло! – зрадів Тодер Ґадос.

– Тим краще воно, – додав молодий голова сільради, – коли згадаємо слова Леніна, котрий казав, що соціалізм – це народна влада плюс суцільна електрифікація¹. А над колективом ще подумайте і, глядіть, щоб не попалили, як отой ведмідь...

Люди повиходили з приміщення сільради і зараз же розійшлися. І не тому, що не кортіло або не мали про що говорити, а просто знали, що таке діло небезпечне: за сказане на вулиці слово будь-кого могли зарахувати наклепником чи – майже те саме – ворогом народу.

Ілаш теж пішов прямо додому. Ішов повільно, тримаючи руки за спиною, і думав уголос, як це траплялося йому дуже часто останнім часом:

– Уже постарів-сми, а лихो тримається мене, як гріх душі. Коли не одне, то друге!.. Я думав, що прийду додому, до дітей, до жінки і буде мені хтозна-яка радість, а тут... Надіявся зажити, якщо не щасливо, то хоч спокійно, без турбот та гризот. А дають жити, як чоловік собі бажає? Хоч би в хаті був спокій, а то Івона такі викрутаси творить, що не всидиш! Бійки, видно, дурна, боїться. Та я вже не той, що в молодості, сам вижу... А їй нічого не подобається, все виходить у неї

¹ Цитування неточне; правильно: *влада рад і т.д. (К. Ір.)*.

навиворіт, те погане, те недобре, те не так, як повинно бути, витеремкається задурно-пусто на Аспазію, на Віктора, витеремкається на мене, бо за все, каже, винен тільки я... Називає своє життя пустоцвітом і теж на мене нарікає. А моє життя не пустоцвіт?.. Запустив я собі вус – і цього вчепилася: не пасує, – каже, – тобі вус, і чому не менший, а як горобець під носом?.. Через день-два ніби перестала чіпатися вуса, але відтоді я вже не Ілаш, не маю імені, а «старий»... Що не запитай або попроси, відписує, ніби хто у зад уколів її! Е, то, видай, таки змушу випарити! Не зашкодить... Сама проситься! А той не дурень, котрий казав, що жінка небита, як коса неклепана. Най лиш вона мене ще довго доїдає! Ще почекаю трохи... Від оногоди напала на неї інша примха: вчепилася горіха, котрого посадив я в день нашого весілля. Неродючий, – каже, – гошить на нещастя, він постійна призовістка лиха і треба, – каже, – з ним щось зробити: або туди, або сюди! Як, питаю, – або сюди, або туди?.. Була-сми, – каже, – у Гуцулки, а вона навчила, що робити. Увечері скажу й тобі, тільки ти, старий, не йди нікуди пиячити, чуєш? Зла, як оса! Але якщо відвідала Гуцулку, може, після цього втихомириться трохи...

Ілаш звернув із гостинця на горішню дорогу, піднявся стежкою попід паркани майже до своєї хвіртки, навіть не помітив, що зустрівся з кількома людьми, не чув, коли вітали. Аж тоді, коли замовк, перервався потік його думок. Опам'ятався вже під своїм горіхом. Тримавши руки за спиною, відступив кілька кроків, щоб зміряти поглядом дерево.

– Він, щоправда, файний, але що з того, коли неродючий? – думав Ілаш уголос. – Може, й Івона де в чому права...

– Ти з ким говорш, старий? – аж здригнувся Ілаш, коли почув Івонин голос. – Ходи сюди, не валяйся, маємо діло...

До схід сонця була ще майже година, але Ілаш, вирядивши Віктора у ліс коні пасти, вже приніс із шопи сокиру й велику дворучну пилу, поклав на ґанок, щоб були наготові, і глянув косо на високий кудлатий горіх, що байдуже ще спав під заплазом біля хвіртки. Горіх і гадки не мав про задум того, котрий посадив його.

– Дармоїде остатній! – вихопилося Ілашеві, але він враз замовк, аж долонею рот прикрив, бо до схід сонця повинен був мовчати.

Ілаш не з тих, що надто вірять у ворожіння, примовляння та всякі інші забобони, але погодився з Івною, з тим, що навчила її Гуцулка, бо і його гризла думка, що посаджений ним двадцять чотири роки тому горіх не родить. Не в меншій мірі гризли його жінчині дорікання. «Ой твій горіх, – уже тиждень не перестає Івна, – найвищий у саду, а користі з нього, як з пса сала...» А іноді подалеку, але так повертала слово, щоб йому було ясно, що вона має на увазі горіх і не щось інше. «Ти диви, – каже, наприклад, вона, – яка старенька та згорблена яблуня, посаджена ще твоїм дідом, а сивна, аж гнеться!..»

Івна розказала Ілашеві, що навчила її Гуцулка, тобто як можна, значить, безплідний горіх заставити родити. А можна, виходить, заставити родити, тільки сильно налякавши його загрозою зрубати. Івна вивчила, як все треба робити, що треба при тому казати, а коли вчора Ілаш вернувся з сільради, повторила з ним кілька разів весь ритуал від початку до кінця. «Запам'ятав усе, старий? Ти мені тільки гострим голосом все скажи, а не по-бабськи, чуєш? І не раніше або пізніше сходу

сонця, а якраз коли сходить, бо тоді й дерева просипаються... До сходу сонця – ні слова!»

Ілаш відійшов кільканадцять кроків від хати і глянув на зрошений дах, на якому дві бляшані птиці розправили рівно крила, ніби тільки що присіли чи збиралися злітати – одна на схід, а друга на захід, – де віковічні букові ліси покривають чорною непроглядною щіткою навколишні горби і оточують Златну з трьох сторін. Лише південна сторона, четверта, себто Глиниці, пригинає трохи свою голу жовту спину, відкриваючи широке вікно у білий світ. Долішня, середня й горішня дороги ділять підвіконня Глиниць на майже рівні чверті, збігають вниз, губляться полями і знов виринають з хлібів недалеко від царського гостинця.

Од птиць дізнається Ілаш, коли сходить сонце: вони спочатку червоніють, потім спалахують і нарешті пірнають у небесну зелень. Але тоді вже буде пізно. Івону він покличе, коли птиці тільки почнуть жевріти.

Чистий, мов склянка, серпневий ранок дзвенів від мукання корів і безупинного кукурікання, а на вулицях де-не-де тріскав від лускання чотиригранних батогів, розбринькуючись на безліч осколків, аж собаки рвалися до сказу. За худобою курився мідяний пил, перемішуючись із синім димом хворосту. Гамір поступово спливав і виповзав трьома дорогами на голий хребет Глиниць, а там перекочувався по той бік горба і тону в полі. Деякий час пси ще рвалися, потім один за одним вгавали, і тиша осідала на Златну білим птахом навколишніх горбів, де під тонкою голубою парою ще дрімали букові ліси.

За лісами у небесній кузні хтось почав надувати міхи, бо обрій почерванів, мов кроляче око, а долиною покотився кудлатий вітер. Ілаш глянув на птиці – ніби справді стали вже жевріти. Забіг у хороми й гукнув на Івону.

– Іду... Сердито, старий, чуєш? – шепнула вона.

Ілаш узяв з ґанку сокиру та пилу й попрямував до хвіртки. Біля горіха наздогнала його Івона:

– Куди це ви так рано, бадіку? У ліс? – ввічливо, майже весело запитала вона.

– Ні, не в ліс! – буркнув Ілаш.

– Так куди ви з пилою та сокирою, якщо не в ліс?

– А куди? Горіх хочу рубати!

– Котрий горіх?! – забіткалася Івона. – Цей, що біля хвіртки?

– Аякже.

– Більш сердито й гостро, старий! – шепнула вона; потім голосно: – Бійтеся Бога, бадіку, як же рубати такого красеня?!

– Красеня, кажете?! – закричав Ілаш. – Що з його краси, коли він, ледачий, безплідний? Ану відступіть! – вже справді розсердився Ілаш, кинув під горіх пилу, яка тонко й загрозливо забриніла, взяв обома руками сокиру й розмахнувся, але Івона зупинила його:

– Почекайте, може...

– Чого мені ще чекати? Скоро пора горіхи лущити, а на ньому ні горішка!

– А, може, він ще вродить... – благально промовила Івона.

– Двадцять років не родив, та зародить відтепер? Хто таке може повірити?

– Ти чому пом'як, старий? – процідила Івона. – Таким голосом хочеш налякати його? – а далі знов увійшла у свою роль: – Благаю вас, бадіку, почекайте ще рік...

– Нізашто у світі! – заgrimів Ілаш. – Я його посадив, я й поваляю! – і знов замахнувся сокирою.

Івона вхопила його за руку:

– Не рубайте, прошу вас! Я певна, що він нарік родитиме. Ось, як тремтить, бідняга, благає вас і обіцяє родити...

Горіх дійсно дрібно зашелестів густим листям, але Івона не знала, чи тремтить він від страху, чи то ранішній подих, який супроводить схід сонця, заплутався в його гіллі. Щоб упевнитись, що горіх справді налякався, підштовхнула Ілаша:

– Ну, старий, далі!

– Що далі? Я забув... – ніяково промимрив Ілаш.

– Ади, старий дурень! – засичала вона. – Що далі, що далі... А твої вуха де були? Клоччям набив? Далі ти повинен не попускати свого, розігнатись на нього сокирою, навіть цюкнути, але злегка...

– Знаю, – перебив її Ілаш. – Уже пригадав.

– Тоді давай-но, але сердито, чуєш?

– Ви говорите своє, а я його таки зрубаю! – загорлав Ілаш. – Де сокира?!

Він підняв сокиру, розігнався і, перед тим, ніж Івона могла його зупинити, встромив її в стовбур горіха. Івона зойкнула, підбігла й вирвала сокиру.

– Не треба, бадіку, підождіть... Я ж вам кажу: горіх обіцяє родити, – аж заголосила вона.

– Не вірю! Дайте сокиру! – лютував Ілаш.

– Хіба ви не чуєте, як у нього лист шепоче? Родити обіцяє. Ану, тільки послухайте...

– Та так воно, шелестіти він шелестить, а хто розуміє, що він, лайдак, говорить?

– Обіцяє, бігме обіцяє...

– Вижу, ви на сває перегнули... Хай буде й так. Почекаю ще рік... Але щоб він, сучий син, не радів, що обманув мене стільки років, а тепер продовжив своє лайдацьке життя ще

на один рік, я повинен покарати його зараз же – відтяти йому одну гілку! Так він зрозуміє, що я не жартую, і що в наступному році, хоче чи не хоче, мусить родити, а ні – тріски з нього зостануться!

Івона не зразу згодилася, бо, – каже, – навіщо калічити такого красеня, нівечити його буйну гриву? Але Ілаш стояв непохитно на своїй позиції, і жінка, розуміється, вкінці погодилася, навіть допомогла йому вилізти на заплаз.

– Дайте пилу! – знов пошорстів його голос. – Ви не можете? Одному незручно...

Відпиливши одну з гілок, а саме ту, що простягалася далеко на вулицю, Ілаш зіскочив на землю.

– Так... – звернувся він до горіха. – Почекаю ще один рік. Не навчишся розуму, тоді буде гірше!

Ще явно сердитий, Ілаш повернувся, взяв гіляку й поволік у шопу, а Івона взялася змазувати свіжим кізяком місце щойно відрубаної гілки, пестливо примовляючи й жаліючи суворо покараного горіха. В ту мить вітер дмухнув сильніше, і з горіха покрпала рясна роса.

– Не плач, синку, загоїться... – прицитькувала Івона. – Але з наступного року мусиш родити, бо цей бадіка, щоб ти знав, не жартує – він таки зрубає тебе!..

Сонце піднімалося по своїй щоденній стежці, і чорні букові ліси зазеленіли м'яко й кучеряво, мов бараняча спина. У південне вікно Златни, почерез жовтий хребет Глиниць, зазирає звичайний літній ранок, і все ж таки Ілаш відчував наближення осені. По чому саме – не скаже, бо осінню ще не пахло й бабине літо ще не снувалося в повітрі, але денне світло чомусь пожвавішало, стало білш прозорим, майже дзвінким, а гомін розносився швидше й ширше. Ось, десь далеко за горбами чути, як стогне поїзд.

Зміст

КНИГА ПЕРША	27
КНИГА ДРУГА	177

